नं० ४३१८ – ब

मीमांसान्यायप्रकाशटीका

पत्राणि १३२

मीमांसा

न्यायप्रकाशटीका भाट्टालंकाराख्या पूर्वार्धम्

[illegible] ४३१८

143/8
132

F

नं० ४३१८-घ

मीमांसा न्यायप्रकाशटीका भाट्टालंकाराख्या पूर्वार्धम्

पत्राणि १३२

६२९८
१३२ पत्र

कर्ता-अनन्तदेवः

भाट्टालंकारः १३३

ॐ॰ श्रीगणेशायनमोनमः ॥दृष्ट्वामन्मथनकामयावज्ञवधूकुंभेनदासिंचतीमस्त्रेहंदधिदेहि
१ मत्तमधुनेत्युचेरमेशोयशा ॥ मिन्मुक्तिपुरःसरंनिजकरेनस्पार्पणंकुर्वतीत्रमुक्तिःकुरुका
र्यमसत्वशामिनिश्रीरासरसायातनः १ अनल्पजल्पोल्यितदोषदुष्टोपुनःपुनस्तद्वचनेनिहृ
ष्टो श्रीस्वामिसंज्ञानतथैषितुनयोनितेगिरंसेवतिमज्जयामः आचारानुमितिनिष्टमंगलफ
लत्वेनावगतेविघ्नध्वंससाधनत्वतरदृष्टविशेषहेतुंमंगलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नातिश्लोकाभ्यां॥
यदिति मात्रराष्ट्रःकात्स्न्यवाची मात्रेकात्स्न्येवधारणेरत्नकोके:भंगावंतोयदीयाःकृपा
लेशाःपुरुषार्थप्राप्तिहेतुभूताःतत्फलोपहिताइतियावत् ननुसर्वेपिधर्मादिचतुष्टया
र्थिनःतेवयदिकृपालेशविषयतांगतास्तदानिर्विषयसंप्रणंकृपायाअवसिद्धेस्तत्क्लेशा
नोपुरुषार्थप्रापकत्वाक्षेरसंगतिरित्याशंक्याह भक्तेति भक्तिप्रकृतिकोहरोपिभगवति १

ध्या

निरुपाधिप्रीतिः यथाहि प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी त्वामनुस्मरतः सा मे हृदया
न्मापसर्पत्विति प्रार्थयते प्रह्लादः प्रति भगवतोक्ते भक्तिर्मयि तवास्तीदृग्भूयोप्येवं भविष्य
ति तद्वत्तो भक्तास्तेषु वत्सलः वत्सां साम्प्रां कामवल इति वत्सदानात्वार्थिपोल्लव् ततस्तु ते
ट वानित्यर्थः अन्यच्चेत्वं हृदयाविर्त्वेनादृष्टोपि वत्सशब्दोल्लजैस्त(त्वया)हूतो स्वेहमभियते त
प्यावतीते: स्वसंतरगतकामशब्दस्यव्याख्यातस्य भिस्तदर्थांगरकरणश्च यस्तु यदीयस्ते
हविषयःसतः स्वत्वेन तत्तुष्टिस्यो भवति सतदीयश्चकृपाविषय इति भक्तानां परीक्षपावि
षयत्वेयोग्यते यद्वाकामशब्दो लोके इच्छासामान्यवाचित्वयात्र सिद्ध इति सूत्रे निरुपाधिप
रडाव हाने च्छात्मक कृपावाविते नै वाभ्युपेयः ततस्तु शब्दशक्तैव तेषां तद्विषयत्व
लाभः यद्यपि वदिष्टभिवादनस्त्ततोर्वा वकस्तथापि प्रणति विशेष एवं कार्ये वाच्यना
त्मनोभिवादनस्य प्रकृते संभवात्प्रणतिपर्यायव्याख्येयः अनेन तु प्रणामिति अनेनत संतामि

ॐ. त्यर्थः सेवायामर्थानुसारितामाह "अनंतस्य गुणाः अनंता गुणाः स्तैः संपन्नस्त कथं तादृश
२ गुणवतो लाभोल्लदतोऽनंतभजनेति अनंतस्य परमात्मनो भजनं सेवनं तद्देवप्रियं कामनागो
चरोयस्मात् तनस्य भजनमहिम्नैव तल्लाभ इत्याशयः गुरुदेवतैक्यचिंतनद्योतनायाह ॥
आनंदेति आनंदो विष्णुः आनंदो नंदनो नंद इति विष्णुसहस्रपाठात् पद्भ्यः मनापदेना
नंतगुणावतो पपादनाय विष्णुभेदं निर्दिष्टं तदुपपादयेनंतभजनेति अनंतभजनाः विष्णु
भक्तास्तेषां प्रियं नहि विष्णुभक्ता विष्णुभिन्ने प्रियबुद्धिं कुर्वन्तीत्याशयः यज्जैमिनिप्रणीतद्वा
दशलक्षणात्मकशास्त्रीयं विषयादि तदेवेहापि ग्रंथ इति सूचनाय शास्त्रीयं विषयादि दर्शय
७ दार्थत्वेन धर्मो जिज्ञास्यो न धर्मत्वेन यमसूत्रस्याथशब्देन वेदाध्ययनस्य जिज्ञासाहेतुत्वोक्तेरि
तिमतं निराकरोतीहेति अत्रादिरुपक्रमः हेतोरुत्तीया धर्मो विचारितो ति विवक्षितप्रकार
कोनिर्देशः धर्मजिज्ञासेत्येवोपक्रमः कुतो जैमिना न वेदार्थजिज्ञासेति तेनेहेतुना धर्मत्वेनैव २

श्रौ तस्मान्नसाधारणेनेह शास्त्रे धर्मो विचारितो न वेदार्थत्वेनेत्यर्थः यद्यपि वेदाध्ययनानं
तर्यमेवाथशब्दार्थः भाष्यकारेण तन्नु वेदाध्ययने तस्मिन्सति सावकल्पन इत्यादिना प्रा
ग्व्याख्यातत्वात् तथापि न वेदार्थत्वेन जिज्ञासनाचिकीर्षितविचारैकदेशाब्दे तत्त्वेनापि
तदानन्तर्याभिधानोपपत्तेः अन्यथाध्ययनविधिविहितस्वाध्यायाध्ययनानन्तर्याभिधा
थ्यशब्दवशेन कृत्स्नवेदार्थस्यापि जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः यद्यपि हि वेदाध्ययनवेदार्थ-
विचार एव हेतुस्तन्नस्य स्वर्गविचारे एवमेकैकशाखाध्ययनमपि न शाखान्तरार्थविचारे-
हेतुः स्यादेतत् अर्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनं विदधता नियमं न रेण न दयोगादिवारोध्य ऽध्ययनविधि
यनेतिकर्तव्यतात्वेनाक्षिप्यते करणं च विचारस्तस्येतिकर्तव्यतानुग्राहकमित्यतः ना विचा
ध्ययनस्य विचारहेतुत्वं सिद्धान्तिनोच्यते तत्रैकशाखाध्ययनप्रयोगविध्यर्थनिर्णय
स्य शाखान्तरीयोगवाक्यविचाराधीनत्वात्तत्रैतरांशं च तदङ्गीकरोति द्वयोः प्रणयति

गं॰ उक्त्या त्रिंशद्ब्राह्मणानि इत्यादिवाक्यार्थनिर्णयस्य च   प्रयोगे चेत्तु ह्वीकरोति प्रयोगं प्रति प्र
३ न्यो स्यातारोपणायत्तसंपरीत्तुमकौटिरब्राह्मणानामादिशब्दान्तरीयवाक्यविचाराधीनत्वादे
कशाखाध्ययनेनापि शाखान्तरविचारोपपन्नत्वं प्राप्यते अतः संभवति स्वाध्यायाध्ययन
3 स्यवेदार्थविचारं प्रतिहेतुत्वमिति   न हि श्रौतानामिव स्मार्तानामाचारप्राप्तानामंगानामप्यनु
ष्णाप नेकुर्वतो प्रयोगविधीनामर्थनिर्णयायतेन स्मृत्यादिविचारोऽप्यनुष्ठ्यते इति संभवति
तस्यापि प्रतिता विषयात्वमित्याशयः   सूत्रे तु विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकोध्ययनवि
धिर्न विचारमात्रफलीति बाधकाभावे धीरस्वाध्यायादिति स्मृतिवशादध्ययनानन्तरं स
मावर्तनेकार्यमिति शंकायां प्रवृत्तमित्येवाख्येयं   यतोऽदृष्टार्थावबोधफलकत्वे
संभवति स्वर्गकल्पनानुचिता   स्मृतिस्थानेनतर्यात्मकक्रमविधित्वाभ्युपगमेनुपप
द्यमानाध्ययनस्नानयोर्वकालमात्रेणोपपत्तेर्वेदमनूच्याचार्यान्तेवासिनमनु

शास्त्रिइत्यादिनानन्तानेषुवर्णैर्व्याख्यातंतेनग्रंथेनतैत्तरीयैर्वेदाध्यापनानंतेवेदार्थोपदेशाक
र्षणेनोपदेशात्पूर्वमेवव्याख्यानमुचितानाग्रतोध्ययनानंतरधर्मजिज्ञासैवोचितानस्तान
मिति अध्ययनविध्यर्थत्ववसरे वक्ष्यामः अध्ययनधर्मः शास्त्रेविचारितः प्रतिध्यायंप्र
माणभेदशेषादीनामर्थान्तराणांविनिरूपणात्क्रत्लेनेभवत्येरित्यादिवाक्यार्थोधर्मस्यप्र
बद्धेनिरूपणेवस्यनग्राह अथातश्शास्त्रीति धर्मस्येवंपिनामेवप्रमाणादीनांनिरूपणीयं
त्वादधर्मस्यचधर्मप्रतिस्पर्द्धित्वेनयाननिरूपणीयत्वाच्छास्त्रविषयत्वंधर्मस्यैवेतिभावः
ननुधर्मपदमपूर्वाभिधायीतिकाणादप्रसिद्धिः नचप्रतिपिकरणमपूर्वंचिंत्यते
इत्याशंक्यसूत्रस्थधर्मपदार्थमाह नचेति यागादिकर्त्तरिप्रत्यक्षसिद्धनसूत्रेरपिधा
र्मिकपदप्रयोगान्नानिधर्माणिप्रथमान्यासन्नितिश्रुतौयज्ञोधर्मप्रयोगादिज्याचारदमा
हिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोधर्मइत्यत्रापिषाम्मध्येऽयंपरमोऽभ्यालणाद्

श। मत्र षष्ठेन पदनिर्दिष्टानां ब्राह्मणत्वादिजात्यादीनां धर्मत्वप्रतीतेर्नादृष्टवादिधर्मपदं किं
५ न्त्वदृष्टव्यापारेणालयत्वद्दर्शितं हि ष्ठानं नन्वेवं पि फलकारणमनदृष्टं च न तद्व्याचीत्याशयः वेदपद
स्वपारायणविधाविव नमेत्र ब्राह्मणग्रंथपरं ग्रंसंभवापत्तेः नापि तदंतर्गतवाक्याभि
प्रायं किंतु पौरुषेयवाक्यपरं तेन लिंगादिकाल्पितस्मृतिविहितानामपि धर्मणां संग्रहः
विधीयमानत्वं चाज्ञाततत्प्राप्यत्वं नत्वनुष्ठीयमानत्वं प्रत्ययोगस्यापि पंचमवर्षादिका-
लस्य धर्मत्वात् यथाहुः श्रेयस्करं भाष्यव्याख्यावसरे भट्टाः श्रेयो हि पुरुषप्रीतिः साद्र
व्यगुणकर्मभिः चोदनालक्षणसाध्यत्वात्तस्मात्तेष्वेव धर्मतेति प्रत्ययस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्ये च
ति पुरुषार्थलक्षणं तर्गतं प्रीति यदेतच्छ्रेयः पदव्याख्यानादथाग्निहोत्रगोदोहनादेर्ध
मेत्वस्यापर्यवस्यतेरिति चैन्नद्रानिकान्यत्र भयष्टौ विकोणकेभीवायाग्यिकरणे च फल
भावनाकरणस्यैव धर्मत्वेः को धर्म इति स्वरूपनिज्ञासानतः कानि माधनानीति ष्टव्यंग

चिन्तासोत्के स्वकर्तव्यानां धर्मत्वाभावेन तदसंग्रहाय प्रयोजनमुद्दिश्येत कामशब्दोपात्तं
प्रयोजनापदार्थः तत्साधनत्वेनाज्ञातज्ञाप्यमिति विशिष्टार्थः प्रशस्तिच विश्वजिदादी
नामपि कामपदे फलनिर्देशः यदि तु वाजपेयानुष्ठानमजानद्भिर्बृहस्पतिसवकर्तृ
रिधार्मिकोयमिति व्यवहारात्कर्तव्यानामपि धर्मत्वेन साविवाहार्थन्तवदनादावप्य
नुत्तास्त्रेण निषेधातिक्रमतिमितानिष्टाननुबन्धित्वेनाज्ञातज्ञाप्यतिप्रसंगवारणाय॥
प्रयोजनमिति नहि लेनशास्त्रेणान्तनवदनेकृतृपकारस्य स्वर्गादेर्वाहेतुत्वेन ज्ञाप्यते
न च विवाद्यश्रेयःसाधनत्वाद्रूपेण वेदबोधितत्वाद्धास्तामस्याप्यद्वितीयसूत्रानुसा
रेण श्रेयस्करभाष्यानुसारेण च धर्मत्वमिति शंक्यं धर्मत्वे वेदबोधित श्रेयःसाधनते
ति भट्टोक्तेः यथाहुः श्रेयःसाधनतात्वेषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ताद्रूप्येण च धर्म
त्वं तस्मात्नेन्द्रियगोचरे इति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमप्युपदेशेन वारणाय॥

रा॰ ननुनैवंश्येनस्यानिष्टहेतुत्वंतस्यविहितत्वेननिषेधाविषयत्वात् नचतादृशोधिकारेतिक
५ र्तव्यतयोर्विहितत्वेपिफलांशस्याविहितत्वान्निषेधविषयत्वंइतिवाच्यं वैरिमरणस्यहिं
सानिषेधाविषयत्वात् नचयद्वैरिमरणंभावयेदितिनञ्भावनायाअनुवाद्यत्वात्निषेध्य
त्वे भावनायाअनुवाद्यत्वेतद्विशेषणैकत्वादेरविवक्षाप्रसंगात् अतःकथमनर्थत्वंश्ये
नस्येतिचेत् वैरिमरणंमयाकर्त्तव्यमितिसंकल्पस्यभावनाशरीरेणान्तर्गतस्यापिरागतःप्र
प्राप्तत्वेनविध्यसंस्पृष्टस्यनिषेध्यत्वादितिगृहाण यद्वायोहिहिंसितुमिच्छेदितिभा॰
ष्येणहिंसाफलकत्वावगमाद्धिंसापदस्यचप्राणवियोगानुकूलव्यापारंवाविद्वेषोरि
मरणफलोपहितव्यापारःकश्चिच्छ्ये नादिफलमस्तिचप्राणवियोगानुकूलदृष्टोपाये
दिना२ नैवश्येनेनेतमनुष्ठापयतोनिषेधातिक्रमेइतिसंभवतिश्येनादेरनर्थत्वं नचैवमस्याध
र्मपदवाच्यतापत्तिः अनिष्टाननुबंधित्वेपि स्वरूपेणानिषद्धत्वाभावात् निषद्धसे ५

वेऽधर्मत्वात् यदित्तु स्वयमनिषिद्धेपि परंपरयानिष्टानुबंधित्वादधर्मपदं लोके प्रयुज्यते
मवत्तु तदाशेनादेरनर्थत्वं यथाहुः अतः स्वतोनधर्मत्वं शेनादेर्नाप्यधर्मता फला
नर्थानुबंधित्वात् द्वारेणापवर्ग्यते यदाहुः प्रधीतिहेतुः साक्षाद्युहितोपिवा तस्माधर्म
यपध त्वमच्चेन तदाशेनेऽधर्मता इति अथ नित्यनैमित्तिकानां प्रयोजनमाह दृष्टविधाना
भावाद्धर्मत्वानुपपत्तिः नरकैसंध्यांजपंक्लिष्टनेशमेनोक्षयोहनिरित्यादिस्मृतिभ्यो
यद्वाग्यापापप्रकाशमित्यादिमैत्रेयुपापक्षयमाह दृश्यते षां विध्यवशेषभावात् उपपाद
दितेच पापक्षयफलकत्वमेषां सर्वेशाक्याधिकरणेमिश्रैः यद्यपिन्यायस्तस्याकृतोनेन
न्मतेयथोक्तेयावज्जीवाधिकरणेतेन संध्योपासनमात्राद्धि सर्वपापक्षयेसति अग्नि
होत्राद्यनुष्ठानेकः प्रवर्तेत बुद्धिमानेकस्यानुक्तयेकस्यान्यवर्गं न शक्यते इत्यादिनया
पितेन स्वकाले क्रियमाणानां नित्यादीनामकरणजन्यदोषाभावफलकत्वाभ्युपगमा

रा॰ दुक्तं स्मरति मंत्रेभ्यश्चातिक्रांतेऽपि काले विहितकरणेऽसत्त्वदोषनाशायकर्तव्यत्वाभ्युपग
६ मात् संभवन्त्येव न तन्मतेऽपि तेषामुक्तविधयर्थमत्वे अथ यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र यागस्ये
व भावनोद्देश्यत्वात् फलोद्देशेन तद्विधिः संभवः नच प्रत्ययवाच्यभावनायाः समाना
भिधानश्रुत्या स्वर्गेन विध्यद्देश्यत्वे यागस्योद्देश्यत्वसंभवे इति वाच्यं धात्वर्थस्येव योभ
यश्रवणे श्रूयमाणभावनाया धात्वर्थवाच्यत्वं परित्यज्य प्रत्ययवाच्यत्वे नियामकाभा
भावात् अस्तु तर्हि यजेतेत्यस्य विवरणे यागेन भावयेदित्यस्मिन् भावयतिना समाख्या॰
नोच्चारणात्स्वर्गीययोगोस्तु सहानुच्चारितत्वात् नियमाद्धात्वर्थवाच्यत्वमेव वक्तुमुचितेन यागस्य समा
नाभिधानश्रुत्या स्वर्गं न यागभाव्यकत्वानुरोधेन पदश्रुत्या स्वर्गन विध्यन्वयपदं वहेयर्
त्यत आह तथाहीत्यादिना ग्रंथार्द्धयेनोक्तशब्दद्वये धात्वर्थ इति वाच्यपाजियानुतिरोक्ति
र्यज्याभिधानेन चरितार्थस्य धातोर्न भावनावाचित्वमपियुक्तमतिष्ठानताय नच यागा

६

श्रि

ण्मनैव धात्वर्थस्य हि तद्व्यापारे कारकान्वयसंभवादेव तदतिरिक्तभावनाभिधानं भाव्या
नपेक्षापीति शंक्यं पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणानुपपत्तेः यत्नेन पाका
दिपदोक्तव्यापारव्यतिरिक्तव्यापारस्याबोधकत्वे तन्नानुभवप्रतीतेः न च पाकादिपदे फल
मात्रपरं वक्तुं युक्तं फलकाले पाको वर्तत इति प्रयोगापत्तेः परैरनभ्युपगमाच्च किंच
स्वयमकारकस्य यागस्य सकलकारकविशेष्यात्मना धात्वनभिधाने द्वितीयातृतीया
नां तेनान्वयो न स्यात् तत्तत्सार्थाद्विदादीनां विनैव मत्वर्थलक्षणया गुणादिविधित्वप्र
सक्त्या यागादिसिद्धिभावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तेरनुभवाच्च यत्नेन तत्र विशेष्यभूता या भा
वनायाः तद्वाचकप्रत्ययः प्राधान्येनेति स्थिते प्रतिवाक्यं तदुक्तमिति द्योतनाय यथा
ऽऽहुः प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा प्राधान्याद्भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवगम्यते
तथाऽऽक्रमवतोर्नित्यं प्रकृतिप्रत्ययांशयोः प्रत्ययस्य प्रकृतिवेलायां भावनात्मा अवगम्यत इ

रा॰ ८

ति भावयतिना सहाख्यातोच्चारणं तु साधुत्वार्थं संख्यापर्यायान्तरकथनार्थं वेत्याशयः॥

ननु प्रत्ययस्याधिविध्यभिधानेन चरितार्थस्य न भावनाभिधायित्वमुचितमित्याशंक्य

शक्ततावच्छेदकभेदेन न्यायमेवैतदित्यभिप्रेत्याह प्रत्ययेपीति अंशद्वये शक्ततावच्छे

दकद्वये ननु आख्यातत्ववद्धातुत्वमेव यति शक्ततावच्छेदकमिति भावनावच्छेदक

मस्तु तयोस्तु प्रत्ययः इति स्मृतिस्तु स्वाभिप्रायेण संकोच्यतां निर्वचनान्न हि त्वं तु धातुत्वे

नाख्यातत्वेपि तुल्यं यद्यादेशगामिति स्वाख्यातत्वमुच्येत तत्र तदेकशक्ततावच्छे

दकसिद्धिः अथ स्थानिगामिलत्वमनुगतमाख्यातत्वे तदादेशस्थवर्णस्यार्थबोधो

तस्मात् अथादेशोपस्थापितः स्थान्येवार्थबोधकः उक्तं हि सहस्ति प्रकृतापेक्षः ननु

त्यपादिनि भाष्यव्याख्यापरं अथवा तच्छब्दस्य प्रकृतग्राहित्वं प्रसिद्धं सहस्तु केन तच्छ

ब्दप्रत्ययात्स्यवार्थेः इति वार्त्तिकव्याख्याता मतान्यपस्तु याकृतास्वं नामच्छब्दादेशे

८

न सहत्यनेन स्फोटिनः तच्छब्दस्य श्रुतस्य पादितत्त्वस्य ग्राह्यत्वाच्च स्फोट इति यस्तु तिङ्. यौं कल्पकर्मणी
त्वादेकवर्णादेशादेशार्थत्वव्यवहारः स स्फोटिनिस्तु तिष्ठत्वेनेन तच्छ्रुतत्वाभिप्रायेण नेयः इदा
नीं तत्तांत्वादेशेऽशक्तिभ्रमादनुपस्थितेऽपि स्फोटनिर्निग्रहार्थबोधोपपत्तिरिसुक्तेन नैतन्
तु स्फोटिनः स्वरूपेणार्थबोधकत्वानुपलम्भात् यदि हि तदाविसर्गौकारस्यैव लकारः
स्वर्कविदर्थबोधकत्वं स्यात् तदा चारिणिरूपत्वे गौकारादेशस्यौकारस्मारकत्व बलादश
स्य लकारस्मारकत्वमाश्रीयेतेत्यन्तग्राह्य आख्यातत्वेऽचेति यदशस्य लकारेषु वर्तनेऽलत्वे
न देवाख्यातत्वमित्यन्वयः न त्वेवं रूपे धातुष्वनुगते धातुत्ववत् कुशकाशमकरन्द न्यायेन वा
नेकवर्णसमूहात्मकेषु धातुषु धातुत्वं धातवनजातिः धातुवाच्यत्वेच भावनायाः या
गदानादि शब्देभ्योऽपि भावनाप्रतीतिप्रसङ्गः यथाख्यातेन तथा तद्वाच्यतोक्तेन तर्हि ला
घवादस्त्वाख्यातवाच्यत्वे यथा चैकवर्णात्मकाद्यकारादयो विष्ण्वादिषु धातुः सदा

रा०
८

सेनोपि न तान्सदा बोधयेति नाप्यकारादिपदोपस्थापिता: श्रोत्रलिंगन्यनत्वजन्योपस्थिते
रेव तेषु शब्देषु न तदर्थबोधाख्यफलोपधानावच्छेदकात्वात् तथालाघवाल्ल: कर्मणि
स्मारेदेवेंदांगोतः पानित्वेन वैदिकपरिग्रहेण पाणिनीयवचनाल्लत्वेन शक्तिग्रहे ज्ञातेपि
निवाघादेशजन्योपस्थितेरेवभावनोपस्थितिफलोपधानावच्छेदकत्वात्स्वरूपेणज्ञारि
तात् शास्त्रज्ञानजन्यसंस्कारितान्हालकाराज्ञावनापतीनस्माभावोद्देशाय नचस्वयमशक्ता:
शक्तशब्देन रस्मारणेनार्थबोधार्थं प्रयुक्ता: शक्तिभ्रमाच्च शक्तत्वेन केचिद्व्यवहृतास्तीवा
दय: कथं न गाव्यादिल्त्वस्मारितनिशेको सर्वसमभिव्याहारेस्वोपस्थित्वनपेक्षार्थबोध
कगवादिस्मारणेनार्थबोधकत्वयागाव्यादीनामशक्तिजत्वरूपापभ्रंशत्वस्यसंभवात् ॥
नहि गाव्यादिशब्दोपस्थितिमनपेक्ष्य गवादीनामेव तिवाम्नुपस्थितिमनपेक्ष्यलकारस्या घु
र्थबोधकत्वेन व्यापिनतद्धदशक्तिजत्वे निवारिष्वकं शाकेपने यघप्पोकारस्यास्त्रिस्वा

८

तंज्ञेणबोधकत्वेनव्यापिनसर्वसमभिव्याहारे वारिणीत्यादिसमभिव्यावहारेग्रादेशस्या
रितस्यैवनसाबोधकत्वात् नवानादिवाचकत्वेसाधुत्वंयेनावाचकेषुकष्टेस्मादितिशंक्यं
कर्मधारयोनरभावप्रत्ययेभावप्रत्ययोनरकर्मधारयेवासांकेतिकेषुनदभावेनसाधुत्व
स्यनाद्रूप्यासंभवात् ग्रनादेशवपनवाचिनोगोणीशब्दस्यगाविसाधुत्वापत्तेश्च ग्रयेतु
दोषपरिहारायपदार्थवाचित्वेग्रसानादिसन्तत्रसाधुरित्युच्यते सांकेतिकानांसादित्वेपि
नद्धक्केरनादित्वेनवतेषुसाधुत्वस्यापाद्येनतत्रलत्तणयागोणपावार्थानरेग्रयुक्तमार
नानांग्रसाधुत्वापत्तेः तस्मात्सर्वसमभिव्याहारेषुस्वोपस्थितमनपेक्षार्थबोधकशब्दस्या
रणाविनैवयःशब्दोयमर्थंबोधयतिसतत्रसाधुरित्येवशपेवाच्यं संभवतिचैवंसतिगा
वादीनामिवगविवादीनामपिसाधुत्वमितिज्ञेयं ग्रथभावनावाचिसर्वाख्यातानुसू
त्रमाख्यातत्वे यथाभावनाशक्तताव छेदकमंगीकार्यंनलिङ्. त्वेनयथाह लिङि.ति॥
क्रिपते तथा विधयामि व्यापि लिङ्. लोडाधनु स्त्वं नि ... दकमंगी

रा· आख्यातत्वावच्छेदे तत्पदद्योतनार्थः पुनः प्राह्वः यतः केवलेनात्मनेपदार्थमानतासमानाधिकरण
४ मनेपलिङः एवमपि न देवशक्तेनावच्छेदकमित्यर्थः स्यादेतत् नाख्यातत्वं भावनाशक्ति
9 नावच्छेदकं पच्यते इत्यादिषु भावकर्मप्रत्ययेषु भावनाभिधाने भावनायाश्च कर्त्तोद्देश्ये सति
पच्यतीतिवत्कर्त्तर्येव संख्यान्वयप्रसक्तेः भवति जानातीत्यादौ भावनाप्रतीत्यापत्तेश्च प्रये
तव्य इत्यादौ तव्यस्याख्यातत्वेन भावनाबोधकत्वानुपपत्तेश्च नापि लिङ्त्वं विधिशब्द
नावच्छेदकं हविराशिमाच्छैंजंतिल पचस्वात्वड्यादिनादौ विध्यापत्तेरत आह तत्रेति ॥
स्तीत्येतं भावे आख्यातत्वरूपेणालिङ्त्वरूपेण च भावनोच्यत इत्येतदर्थः कर्त्तृप्रत्य
येषु भावनाख्यप्रयोज्यव्यापारो वाच्यशरीरप्रविष्टो अन्यथा तदुपलम्भः प्रयोजकव्यापा
रोपसर्जनत्वेन प्रतीयते कर्मप्रत्ययेषु भावप्रत्ययेषु च प्रयोजकव्यापारं प्रति विशेष्य
त्वेन यथाहुः कदाचिदुपसर्जनीभूतप्रयोजकव्यापारः प्रयोज्यव्यापारो विवक्ष्यते कि

पतेकटोदेवदत्तेनेतीति एवंच पतीत्यादिजन्यप्रतीतौ विशेष्यभूतप्रयोजकव्यापारंप्रत्या
श्रयत्वेन कर्त्ताऽन्वेति पच्यत ओदन इत्यादौ तु विशेषणीभूतव्यापारं प्रति कर्त्तुराश्रय
त्वेनान्वयात् विशेष्यभूतव्यापारं प्रति कर्माश्रयत्वेनान्वेति एवं भावप्रत्ययस्थले
पिपाकः क्रियते त्वेवं कर्मप्रत्ययेनार्पणैवराणाद्विशेष्यभूतव्यापारं प्रति धात्वर्थ एवाश्र·
यत्वेनान्वेति पच्यते स्वयमेव त्वत्र तु विशेषणविशेष्यभूतौ व्यापारौ प्रत्येकसैवाश्र
यत्वे प्राख्यानजन्यप्रतीतौ विशेष्यव्यापारं प्रति च समानाभिधानश्रुत्या शेषत्वेनान्वि
तायाः संख्यायाः द्वारापेक्षायोनातृशव्यापाराश्रयपरिच्छेदो द्वारमाश्रीयत इति निय
मस्य सर्वाख्यातेषु स्वीकरणान्नैव क्वचित् कर्त्रन्वयादन्यत्र ततः प्रसक्तिशंकावसरः ॥
यद्वा यथैवाख्यातत्वाविशेषेपि परस्मैपदे प्रतीतिविशेषमनुसृत्य केचित् कर्त्रभिधा
यिनो न सर्वे तथाऽस्मन्मते पचति पच्यत इत्यादीनां पाकं करोति पाकः क्रियत इति

११ करोतिनाविवरणविशेषात्समेपिभावनावाचित्वे क्वचिदेवकर्तृगतसंख्याभिधानं
१० नसर्वत्र भवतीत्यत्रतुभवनकर्त्तृभावनायावाधात्वेववर्त्तमानभावनाबोधकत्वमा
10 ख्याते किंतुतेनव्यापारमात्रंबोध्यते तत्रचधात्वर्थाभेदत्वान्वेतिघटादिसत्ताश्रयत्वे
नेतिबोध्यं अतएवोक्तं सिद्धकर्तृक्रियावाचित्वात्ख्यामप्रत्ययेमति समानाधिकर
णेनकरोत्यर्थोवगम्यतइतिकेभ्यः शिष्टान्तेभ्यः परात्तिङः विभक्तेरुच्चार्यमाणकर्त्री
त्मलाभमेवव्यापारेप्रतिपादयति इतिएवंचनानातिङ्क्षुतियतनत्वाद्यपिकरोत्य
र्थानवबोधकाख्यातेनबोधितेव्यापारसामान्येधात्वर्थानामभेदान्वयोबोध्यः अयंतु
भेदः ज्ञानस्यप्रमाणवस्तुपारतंत्र्यादिच्छायाविषयसौदर्याधीनत्वतउभयाधीनोत्प
त्तिकत्वाच्च यत्नस्यधात्वर्थानांकरोत्यर्थोविषयत्वात्तत्कृतात्व्याख्यानान्नोव्यापारसामान्य
परत्वेएवंत्रतुकर्तृरिभावनावाधाइति वार्त्तिकेचसिद्धकर्तृक्रियावाचिनोत्यनेनतरंक्त १०

त्वन्वययोरप्यथान्वयार्थककर्तृयावाचिनीत्यपि बोध्यं एवमन्यत्रापि करोत्यर्थानवबोधकाख्या
तेष्वपि एवं च भावनांशप्राधान्येन बोधयत्सु आख्यातपदेषु तयोरन्यतरस्य यः प्राधान्येने
ति स्मृतिवशाद्भावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वं स्वीकृतं कृदन्तेषु भावनाप्राधान्यसाधकस्यत्व
भावात् कर्त्रादिविशेषसमर्पकदेवदत्तादिपदेभ्यः स्वप्राधान्येन कर्त्रादिनप्रतीतेश्च
कर्त्रादिभिस्तु भावनाक्षेपसंभवान्न भावनाभिधायित्वं यथाहुः धात्वर्थकारकैरेव गुण
भूतोवगम्यते भावनान्याकृदन्तेषु तस्मान्नैवाभिधीयत इति नन्वस्यापि कृद्विशेषकृत्वेना
नर्गतत्वाद्भावनाभिधायित्वेपि कृत्यानां प्रैषस्मरणात् प्रैषस्य च पुंव्यापारात्मकभाव
नाविषयत्वाद्भावनाक्षेपकत्वमस्ति अथैतव्यावृत्त्यर्थत्वं यत्नस्याशामत्वात् प्रैषास
भवेन यद्यपि विधिपरत्वमाश्रीयते उक्तं हि प्रवर्तनस्मृतिः प्राप्तप्रैषवृत्त्याभिधीय
ते अप्राप्ते प्रैषणं सर्वं विधित्वेन नियम्यत इति तथापि प्रैषविध्योः प्रवर्तनासत्वा

ज्ञाव

शा० विशेषादस्येव नायाग्राह्ये पद इति युक्तमाख्यातत्वं भावनाशक्ततावच्छेदकमिति सत्य
११ मित्युक्तेः विध्याभिधायित्वे यस्तोभयं द्रविणार्तिमाच्छेदित्यत्र यच्छब्देन विधिशक्तिप्रति न
वंधाद्विधानाप्रत्तिः यथ एवं विद्वानाग्निं चिनुते योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्यत्र विद्व
नारीत योर्यद्द्रवत्वान्वयात्र चयनपश्वालंभयोर्विधिप्रतिबंधः न त्विल पवागेवत्यादिनुप
यस्तान्तु होनीति विध्यंतरशेषत्वान्न विधिपरं अतो युक्तमेवाख्यातत्वं लिङ्त्वयोर्भाव
नाविधिशक्ततावच्छेदकत्वमित्याशयः यद्यपि विधेराख्यातार्थभावनाभिन्नाग्यनेनेमा
दौ प्रतीयते न यागादिना न यने कुर्वित्यत्र विध्यात्मनावगतस्य व्यापारस्य तत्र कारयत्या
ख्यातार्थत्वात्तयोरनतिभेदद्योतनाय भावनेत्येकवचनं द्योतनफलं चार्थभावना
स्वरूपनिरूपणावसरे वक्ष्यामः कोसावाख्यातार्थप्रतीति विषयो भावना पदार्थोपय
द्वाथवशाद्ववीत्याख्यातस्यव्यापारपरत्वमुच्यते न हि भावनाव्यापाराभिन्नास्तिसत्वे
११

वाभवतीत्यादेर्लौकिकत्वापादनं तन्नयागादः भावनाचेति प्रवचनाख्यानेनाकयनावच्छे
दकेकथ्यतेभविष्टभावकयोस्तदंतः पातानभ्युपगमात् नापिभावनालक्षणं भवना
नुकूलव्यापारमात्रत्वस्यैवलक्षणत्वसंभवेनेतरपदवैयर्थ्यापत्तेः सकलस्यापिप्रकृत्य
र्थेतिप्रसक्तेश्च किंत्वयथाकाष्ठमग्निर्ज्वालयतीतिप्रयोगेष्वसत्वमित्यतोऽतिप्रसंगादिदो
षाभावेपिप्रश्नस्याख्यातिपदेनत्वनुमितिकरणीभूतज्ञानविषयस्याविवक्षितत्वात् पर
लि ६ दार्थविशिष्टधूमत्वेनज्ञानविषयत्वस्यार्थविशिष्टधूमत्वप्रतिपादकमनुमानमनुमाने तथा
यजतिभवतीत्यादौधात्वर्थप्रतीत्यप्रतीत्योभावयतीत्याख्यातार्थविवरणभावाभावे लि ७
भवनस्यात्वर्थस्यैवंश्रेयोभावनापदनिर्दिष्टस्योक्तविषयजिज्ञासायामनुमानात्रेपि
ननन्स्वरूपंकथ्यते नचैवंमाख्यातार्थप्रतीतौभविष्यदेतिः यत्नप्रतीत्याख्यातरशंका
नःपातःशंकाः यथाकरणत्वादौगृहीतशक्तिकपापिष्टनीयाविभिक्त्याकांक्षाविशे

ग० पसहकृतयाक्रियासामान्यादिनमेव करणत्वं गम्यते एतएव क्रियांगत्वं श्रौते क्रिया
२२ विशेषावगतिः परं पदांतरलभ्येति अवहारणशास्त्रे तथा व्यापारत्वेन व्यापारे गृहीतश
क्तिकाख्यातादाकांक्षासहितात्कृत्प्रत्ययत्रिकात्तथा भाव्यभावनानुकूलतया च व्यापारप्र
तीतिसिद्धेः यथा च शाकाश्रावणार्थवदतिरिक्तेकांगामित्यादौ परपदार्थस्येव विवि-
धिपदे बाधकवशादाकांक्षाप्रापितक्रियान्वयस्यागेपि न विभक्तौ लक्षणा शनया यो
ग्यागात् तथा भवतीत्यत्रासिद्धस्य चदादेः कर्त्तुः परभवनानुकूलव्यापाराश्रयत्वबा
धादाकांक्षाप्रापितभाव्यान्वयबाधेपि न लक्षणापातः शाकस्य व्यापारात्मनोऽपरित्या
गात् न च विशेषानन्तार्थात्तेनोपात्तस्य भवनस्य समानव्यापारात्मना अन्वयेनाश्रव
देनाभिधानं व्यर्थमिति शंक्यं भावयतीत्यत्रैव भवतीत्यत्रापि स्याप्युत्पाद्यस्य ज्ञापितत्व
त्वयेन जायमानप्रतीतेर्यौगपद्यानिवार्यत्वात् यथा च प्रयोगव्यापाराविशिष्ट

प्रयोजकव्यापारवाचित्वाभावइति नाप्रयोजकव्यापारमात्रवाचित्वापत्तिः करोतौ पर्यायत्वप्रसिद्धि
प्राकाङ्क्षासहितस्य करोतेर्भावयतितुल्यप्रतीतिजनकत्वान्न व्यापारमात्राभिधायित्व
व्याख्याने भावयतिपर्यायत्वप्रसिद्धिरुपपादनीया प्रयोक्तासौ कर्तृपदार्थो यदा
न्वितनयाकाङ्क्षासहिताख्यातप्रतीयमानो व्यापारो भावयतिवत्प्रतीयत इत्युच्यते न तदा
वदितरकारकप्रयोजकत्वे निर्वर्तकत्वे कर्तृत्वे भवतीत्यादौ च धात्वादेरसंभवात् यथाख्या
तोपात्तव्यापारत्वेन तत्कर्महेतौ वैसाम्प्रदायिकैरस्याप्युक्तत्वादारंभणादिकर्तृत्वसमर्थनायेत्यु
च्येत तर्हि कर्तरि सिद्धे तदन्वितव्यापारप्रतिपादनमाख्यातेनाख्यातोपात्तव्यापाराश्रय
स्य च कर्तृत्वमित्यन्योन्याश्रयमिति चेन्न न यथा समभिव्याहारे प्रथमान्तादिपदबोधित
स्यैव कर्तृपदार्थत्वात् ततश्च कर्तृव्यापारो भवनान्वितो यजनीत्यादौ प्रतीयते न भव
तीत्यत्रेति मूलार्थः एवं च भवनान्वितइति वक्तव्ये भवनानुकूलइत्यत्र अनुकूलपदं प्र

ग्रा० योजकप्रयोज्यव्यापारयोरनुकूलत्वेसंसर्गविषयाभासत इति द्योतनाय नचाख्यातजन्यबोधे तद
१२ धिप्रकार इति वाच्यम् अनुकूलस्यापि संसर्गान्तरप्रतीतिकल्पनायां गौरवात् सकलधातू
13 त्तरोच्चारितेभ्यः सिद्धकर्तृक्रियावाचिभ्य आख्यातेभ्यः प्रतीतायाः क्रियायाः कर्मकोत्तया
नदर्थकद्वितीयानदिसमभिव्याहारस्यावश्यवाच्यत्वात् नूनं सकर्मकाकर्मकात्मनो द्वै
विध्यं न स्यादिति केचिन्निराकर्तृं अन्यस्येति वक्तव्ये भवितृ इत्युक्ते भावनाद्विभवनकर्तृ
त्वेनेप्सितत्वेन चोपस्थितमेव भाव्यमपेक्षते तेन त्वेन चोपस्थितिः कामशब्दात् स्वर्गो मे
भवत्विति कामयमानपुंपरत्वात् स्वर्गकामपदस्य अतः कामपदोपस्थापिते भाव्ये
स्वर्गीकरोतीति द्वितीयायास्त्वसम्यपि क्वचिन्मते ईप्सितत्वाविवक्षायां त्वर्थेनावच्छेदकफ
लशालित्वेनमेवनत्वेन साभिधीयते ननु यावत्यर्थजन्यफलशालित्वेन न रो ये केचिद्वदन्ति
प्रसंगात् अत एव यावत्यर्थकर्मणो भावनाकर्मविवक्षायां द्वितीयातेन तदर्पणे ननु त १३

त्वं१

द्रव्यस्य तद्धितवृत्तायोगयत्वाच्चेतनकामयोः श्रावनाकर्मविवक्षायां द्वितीयांतेन । दर्नेपश्यती
ति अत एव च विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम इति एव कल्प्यते न स्वर्गमिति क्वचिद्भा
वनायाप एव कर्म द्वितीयांतेनागत्यात्ताप्यत इति सौकुर्मः यथाग्निं चिन्वीत इति न एव
शाब्दे धात्वर्थकर्मत्वं धात्वर्थावच्छेदकतया प्रतीयमानस्य स्यलनिर्दिष्टात्मनः फलस्य
तास्य ते त्वनाम्यनाश्रीतत्वात् उक्तं हि व्यापारत्वमात्तायां येन धात्वनायकफलाभिधान-
निरूपणीयेन रूपेण क्रियाभिधीयते तेन ज्ञानत्वाद्योग्यात्तत्फलभागर्थः कर्म भवतीति
संभवति तु भावनाकर्मत्वमद्दृश्यत्वात् एवं च स्वर्गकामाः शाधीनत्वात्स्य कामः श्रासी
नेति काम पदे नैव भाव्यत्वाभावात्राकर्मकथा नयोगे द्वितीयां तत्समभिव्याहाराद्भावश्य
क इति भावः विशेषणपदं च धात्वर्थसमवायित्वापार सामान्यभवनेति मतन्निरा
करणीयधात्वर्थभेदे हि भावनायते न च व्यक्तिभेदे सामान्याभिधीयते अतो धात्वर्था

ग्रा॰ १४ तिरिक्त एव व्यापार आख्यातेन भावनारूपेणावबोध्यत इत्याशयः आख्यातजन्यप्रतीत्या
प्रवर्त्तनायाप्युक्तरूपेणाकाङ्क्षाविषयीकरणाल्लस्यातः पानेऽन्तरणान्वयस्योपपाद
नीयः आख्यातत्वावच्छिन्नशक्त्या विषयभेदं दर्शयन्नाह साचेति शा
ब्दीभावनायां मतद्वैवस्थते प्रेरणात्मिका सेष्टसाधनतावेति अथेशब्दनिष्ठत्वा
द्यादीति वक्ष्यते द्वितीयशब्दैकगम्यत्वाच्छाब्दी अर्थ्याप्रयोज्यगतैकरूपत्वमतेऽयं
यतइत्यर्थः पुरुषाः तङ्गतत्वादार्थकिरणानुग्राहकसकलव्यापारात्मत्वमतेऽनुप्रय
मोनादिपदोपस्थापितार्थगामित्वादार्थी नन्वेति विधेश्चेतनविषयत्वाच्चेतनाचेत
नसाधारणप्रवृत्तिपदार्थविशेषायित्वे पुरुषेति यथाचैषसाधारणत्वसंयोगत्वल
क्षणावस्थामः यत्नज्ञानेच्छाद्यन्यतमफलसएवलिङर्थो न त्विच्छादिरित्यन्ये विशे
षेति आरेपजो पुरुषापस्थानिमिव प्रस्तुतमोऽलिङादिशब्दोपस्थितिमादाय नतु भ

यानुरक्तप्रवर्तनाप्रतीत्युपपत्तेर्नशब्दवाच्यत्वापत्तिरिति तापनायश्रवण इति विशिष्टा
भिधानाय विशेषणस्यानियतताएवोपास्थितिरप्येतेनन्तु विशे षणाभिधाने
यथाहुः विशिष्टग्रहणेनैव गृहीनाविशेषणे अभिधानाभिधानेनन्वनेकेनचिदिहा
श्रितेइति प्रवृत्तिस्वरूपयाथार्थभावनात्मिकाभावेनन्वतस्यापुरुषप्रवृत्तिरितिव्यवहारात्
नदानस्याग्राख्यातत्वावच्छिन्नशक्त्युपस्थापितायाग्राकांक्षावशेन लिङ्. ये प्रकारीभूय
मानसंभवात् न लिङ्त्वावच्छिन्नशक्तिविषयता अपत्नभावनादेः प्रवृत्त विषयत्वेनत्या
दिमहृसोमेशक्तिवशेनमयैतत्कर्तव्यमिति संकल्पात्मिका भावनानोभिद्वैवप्रवृत्ति
नद्वारेणचभावनायाविधिभाव्यत्वमितिस्वीक्रियते एवमेवल्लकारिभावनाविवेकेः
महाग्रन्थलभ्यैः तदानस्यात्रपस्थापकान्तराभावान्नभवतीतिशंक्यातः पातः यत्नप्रवृ
त्तेर्भावनात्मत्वेपिलिङ्त्वावच्छिन्नशक्तिविषयत्वमावश्यकं यतोभावप्रधानमितिसम् मारख्यात

ग.
२५ न्याख्यानन्त्वावच्छिन्नशक्त्यालङ्गादिष्ठवलिङ्गादिष्ठापिप्रतीयमानभावनायोस्तयोर्विशेष्य
मात्मकशाब्द्यात्मकयत्नात्वलिङः र्थप्रतिप्रकरणनएवत्तापत्तेःसंभवतीति नन्वेवं एकप्रत्य
येहिभावनाभिधानेनतिगौरवातृसंदोत्वोतेपुथान्वर्थनिरूपितभावना शाब्द्यात्मकथने
नसस्त्युपपत्तेः निरपेक्षशक्तताघातियोर्विधिभावनयोर्युगपदेकशब्दोपस्थापितयो
सत्योःकाख्यात्मायेनान्विताभिधाने:नघटवाक्यमूलपत्वलप्रतीतिमवस्यमाख्यातार्थः
स्यालिङः र्थप्रतिप्रकारतोच्छिन्नाच्च नहिघुष्यवेत्तावितिपदंप्रतिसर्थचेद्वयोरेवावि
धिभावनयोर्मीलितयोःशक्योतवक्तेशकोलङ्गादिष्ठभावनायाग्रप्रतीतिप्रसक्तेः॥
अग्रेग्रु नाप्यनेकार्थावत्वादिवत्तयोःप्रत्ययेप्रत्ययःनन्वयाति नाप्येकशेषवद्गुणमानेकशब्दा
सहितायेननतन्तूक्षाडानेननान्विताभिधानेनयोः प्रसज्येत एतेनप्रवृत्त
त्यभावनापत्रेऽपिविधिभावनयोरवश्यवक्तव्येत्वयेभावनांप्रतिसर्गादिभाव्यसाविशे २५

षणानायाः कृतत्वात् भावनाया अपि विधिं प्रति विशेषणत्वमेवोचितं अत्र चापो-
मो प्रवर्त्तयतीत्यनुभवात् न च अत्र चत्र्येन साक्षात् लिङः न प्रतीतिर्लिङः प्रवर्त्तनाभि-
धायित्वसाधकं तयापन्नस्यतो शास्त्रानुमनयाचाद्विशेषणविशिष्टाधिकारिकर्म-
विधेयविशेषान्वितं प्रवर्त्तनो लिङ्गानुभूयमानावद्विशेषणवैशिष्ट्यमात्मनिश्चतः पु-
रुषस्य मामयं प्रवर्त्तयतीति प्रतीतिसंभवात् न हि स्वर्गकामपदकल्पनानन्त-
प्रतीतिः ६ रं विश्वजिता यजेत विधिं शृण्वतः संभवति मामयं प्रवर्त्तयतीति तदर्थं तन्निर्देशादि
विशिष्टमस्मालोचयतो नासौ मां यानीति अन्वयेदिति वहिः स्वाजिति पुरुषविशेषपर्युदा-
साभावमनुपलंभे न तस्मिन्न वर्त्तते भवति प्रथमं प्रतीतिः इह प्रथमयत्नं कृत दर्शपूर्णा-
मासे स्वर्गकामं मयं प्रवर्त्तयतीति न तत्र तावत् दृष्टो हमिति निश्चयवान् स्वरूपमुपलभ-
ते मामयं प्रवर्त्तयतीति अत एव दाह्य नप्रतीतिः स्वजनकीभूतप्रतीतौ संनता तेपमखेन

वा० २५ नन्वनकरणतया लिङः प्रवर्त्तनाभिधायित्वसंबंधकेति विवक्षितं तेन्नु चित्तैवेनाद्धि लक्षणायां क
वाक्यद्वये ऽविप्रतीत्यनुपपत्त्या सेन तत्र यं मां प्रवर्त्तयतीति वाक्ये हि स्वमनेक्रियाविशेष्यक
बोधजनकं हि तीयेन शब्दादिविशेष्यकमेव बोधं जनयति न च विङ्‌जन्यप्रतीतेर्वि
रूपत्वेन तस्याः प्रवर्त्तनाविशेष्यकत्वानियमात्संभवति त्वार्थिकबोधस्यानियतविशेष्यक
त्वमिति अथ प्रवर्त्तनात्वानमपि नामत्वादिवत्प्रवृत्तिजनकं किन्तु समीहितहेतुतात्व
एवेति निर्वाह्ये लिङः समीहितहेतुताविषयत्वमङ्गीकृतमत आह नियमेनेति यद्यपि स
मीहितहेतुतात्वाकारेव प्रवृत्तिस्तथापि नतज्ज्ञानेनैव लिङः सर्वस्य प्रवर्त्तकत्वं येन
तद्वाचित्वमङ्गीक्रियेत विवाहे न तु तेव देहवान्यत्र न तमभ्यर्च्य मासमश्नीयादित्यादि
विधिभिः प्रवृत्तेस्तद्विषयस्यानिष्टाजनकत्वज्ञानजननात् प्रवृत्त्युपयोगिनो वि
वाक्यशरीरे हेतुतात्वानस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन विधिनानजननमेवेत्यर्थात्॥ २५

नैवमनिष्टाजनकत्वेनाकाम्यमिति निषेधकं अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिविधिनेष्टसाधन
त्वस्य प्रकारान्तरेण प्राप्तस्य ज्ञापनात् निषेध्यस्यानिष्टहेतुत्वस्याप्रसक्तस्य निषेधा
संभवाच्च श्येनविधिनानिष्टहेतुत्वज्ञापनासंभवाच्च न चानियतप्रतीतिजनकतया
लिङः अनेकार्थाभिधायित्वे युक्ते प्रवर्त्तनाभिधायिनां लिङां सर्वत्र नियमेन जनिता
प्रवर्त्तनाप्रतीतिः क्वचिदिष्टहेतुताज्ञानव्यापारेण क्वचिदनिष्टहेतुताज्ञानव्यापा
रेण प्रवृत्तिं जनयतीत्युक्तमित्याशयः यद्वेति नियमेनेत्यनुवर्त्तते तेन चलम्भो यो
द्विविधः यस्माल्लाघवाद्यद्राप्तत एव न तु कराचिदुद्धारितात् भास्त्रे यथा गोशब्दात् एवं
उक्तिः यथा वाचर्हिंगादिशब्दात् संस्कारविशेषः यस्मादनन्तरं प्रतीयमानस्तु यस्माद्ध
त्वादेव प्रतीयते न तु तद्बोधिना पीत्येपात् यथाख्यातबोधिनभावनात्वेपात् कर्तीय
था वाचनस्मादिपरोपाख्यपिनादवस्याविशेषाद्धोतुमिति अथ भावनान्यप्रहृति य

ग० १८

तेनागृहीतविशेषणन्यायेन प्रवृत्तेर्नियतप्रत्यायकत्वाज्जातिवत्सैव लिङः शक्यास्तु नत्वा
न्तादिरनियतोपाधिरः तस्य तीति स्तु यद्यपि नातेयात्मने प्रवृत्ते स्तदविनाभावात्तेन पाधि
लक्षणया भविष्यति मंत्याः क्रोशंतीति वत्सेवं धमात्रेण लक्षणया यत्निरिति चेन्न नत्वैवं
वहि शक्यतापर्यायनियतम्मात्रप्रतीतौ भवति शब्दप्रयोगः यथा गौः सामान्यविशेषोभया
त्मकत्वेपि सामान्यत्वावनायोच्यते गवाकीर्णेनीति यथा वा गौरिति मात्रप्रतीत्यापकं सामान्
चेतियतत्वेनैवं तत्र विशिष्टमेव शक्यं यथास्त्वधानसूत्रादिशब्देषु देवतानाद्भिन्नेषु वानादि
तेषु तन्मात्राभिधायिनो देवतामात्राभिधायिनो वापवंत्तिशब्दानामपि प्रवृत्तिमात्रप्रत्याय
ना यप्रयोगादर्शनात्तत्प्रवर्तनाभिधायित्वमिति यच्छब्दतात्पर्यतत्त्वकाव्यमिन्दुकाव्यावक्ता
पत्वापकभावसम्बन्धपरपदार्थयोरनादिसंबंधोनतत्पुरुषसंकेतात्मेति सूचितं सूद्रेणादि ष२
षुशूद्रादिव्यवहारेयागानिसंकेतनसेवनसर्वांपशुसर्वशब्दव्यवहारेषुविशिष्टसंकेतनसा

८

पत्नीत्वादिरूपाणि तत्समर्थेन इदानींतनेन वृद्धेन चिरन्तनादौ सङ्केतेन गोपदे प्रयुक्तमपे
नेन्यो बुबुधुः न गोपदमस्य वाचकमनुसङ्केतेन न प्रयुक्तमिति तस्यैव सङ्केतेनाविशेषा
त् न च सङ्केतेन मन्त्रेणार्थबोधकः शब्दः प्रथमप्रयोगेपि बोधयेदिति शंक्यं वृद्धव्यव
हारादिजन्यसंबन्धग्रहस्य तत्र सहकारित्वात् उक्तन्यायेन व्यक्तेरवाच्यत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥
गोत्वमिति न चैवं लिङ्गसंख्यान्वयः प्रातिपदिकार्थेन संभवतीति शंक्यं सामान्यविशे
षयोरत्यन्तभेदाभावेन सामान्यात्मनाभिहितस्यापि विशेषात्मनातदन्वयसंभवात् अत्यन्तभेदे
पि जातिवाचिषु विशेषणादिभिन्नगुणवाचिषु च निरूढलक्षणायस्यापि तद्व्यक्त्यावेदनस्वी
करणात् विशेषणादिशब्देषु हि लक्षणया संबन्धिपरेष्वपि क्वचिल्लिङ्गसंख्यान्वयः शक्य
संख्यायामेव दृश्यते यथा ऽविंशत्यात्रिंशतात्वीडाचत्वारिंशताह्वारिभिर्युमानइति
षष्ट्याच दिवसैरिति च यत्तु भवदेवग्राह्यक्रियाकारकसंबन्धयोग्यपदार्थावगमे सति

रा.
१८ 18

संबंधानुपपत्त्या लक्षणाङ्गीक्रियते न च तद्योग्याकृतिमात्राभिधाने संभवति लक्षणा
क्रियापदस्य लक्षणया व्यक्तिपरत्वे तदन्वययोग्या व्यक्तिः कारकपदेन लक्षणीया ल
क्षिता यो वा तस्मात् तदन्वययोग्या व्यक्तिः क्रियापदेन लक्षणीयेत्यन्योन्याश्रयात् अ
तो जातिव्यक्त्योरुभयोरभिधाविषयत्वेनैव प्रतीतिः अयं तु भेदः यथा यागनिष्पा
दकत्वेन साक्षाद्यागगोचरया आकृतिः सैव स्वर्गोद्देशप्रवृत्तत्वात् कृतिरित्यप्युच्यते तथा
साक्षादाकृतिमेव विषयीकुर्वन्नभिधाव्यापारो व्यक्त्युद्देशकत्वाद्भवति तद्विषयः
यस्त्वाकृत्यौ लक्षणानिर्देशः स प्राधान्याभिप्रायेण एवं च यावज्जीवाधिकरणे सि
द्धान्ते संबंधसामान्याभिधायिनैव णमुला निमित्तवाक्यविशेषाभिधानात् एवं प
त्तिगुणप्रतिकाललक्षणप्रसंजनं संगच्छते सामान्येन विशेषलक्षणायां तु दोष
साम्यस्यात् समानेपीति तत्र अरुणगुणस्यैव ज्ञानेतरपिकारकत्वसंभवेन क्रियान्व १८

यायोगपत्त्वासिद्धेः अयोगपत्त्वेपि निरूढलक्षणायाश्च अनुपपत्त्यनुसंधानानपेक्षत्वेनो
क्तदोषानवतारात् अनुपपत्तिवशेन लक्षणस्थलेपि संवाः क्रोशंतीतिन्यादावभि-
धोद्देश्यत्वेन पुरुषाभिधासंभवेन लक्षणोच्छेदापत्तेश्च निरूढसंप्रतिकलक्षणयोः
संप्रतिक्याश्च मायमत्वात् संभवत्येवोक्ताधिकरणे परं प्रतितदापावने अपनदेवा-
भिधोद्देश्यं यत्रियमेन तत्प्रयुक्तप्रतीतिभागभवति पर्याप्तिः नच संचपदात्
पुरुषानियमेनाभिधोद्देश्यतयाप्रतीयत इति तत्प्रतीत्येवलक्षणलक्षणाप्रयत्नम्
हि तत्र तदेवाभिशब्दे लक्ष्यं यत्र तात्पर्यं यत्प्रतीतिमुद्देश्यं चयः शाब्दोऽर्थमभिधत्ते सत-
न्यरश्नि कथं लक्ष्यस्य नाधोरभिदेश्यत्वं युक्तं च भवतेवाभिधानशक्तेरेवाभिधेयाविना
भावोपपत्त्याविनार्थनात्पर्यापालक्षणाशक्तित्वमित्यकरणाधिकरणेन तस्माच्छब्दा-
भिधेयं नद्देश्यकाभिधानं कुर्वच्छब्दोमुख्यः अभिधेयाविनाभूतेन तत्सदृशे चोदि

ग॰
१५

पुण्यव्रहूनस्खलात्तणिकोगोणेवेतिसंभवतिद्यकेलौतणिकत्वं अयनप्रवर्तनात्वेनप्रव
र्तनावाचकोलिङ्. विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्. नानार्थकेभ्यो पन्मा इतिसूत्रेलिङ्॰
सेनशक्यतावच्छेदकभेदघटीनेतिरित्याशंक्येष्टसाधनतान्याप्रवर्तनेनेतिमतनमनुस्सत्याह
सवेति प्रवर्तनात्वेनलिङ्. विधेयायामपिप्रवर्तनायालौकिकवाक्येषुबहुविषयेपुष्ठा
प्रायहृष्यनयाविध्यादिशब्दवत्तत्पयनविवरणमत्रसूत्रेक्रियतेयतोविधिनिरूपप्रवर्त
नेयज्ञेदितिनिमंत्रणंआवश्यकेकर्मणिप्रवर्तनं आहूयभोजनंभवानिति आमंत्रणंअ
ननुज्ञात्मकंप्रवर्तनंआलप्यः कामंमस्तीयादिति अधीष्टः उत्कृष्टप्रवर्तनं अध्याप
येद्भवानितिनत्वत्रशक्यतावच्छेदकभेदोविवक्षितोगौरवादित्याशयः पक्ष्येषांप्रवर्त
नात्वेनशक्यतायामपिलिङ्गेनेकार्थत्वमपरिहार्यं अस्मिनेसूत्रेयतः संप्रश्नप्रार्थ
नयोरपिसमर्थनेलिङ्. किंभाद्रमधीयायभोजनंतलभेयेतिचतत्वास्त्वोनरेकामप्रवेद १५

15

नेकश्चिन्निर्हेतुरहेतुमतो लिङ्स्यादोषप्रयोगो नेऽपि समर्थतेन यापि शङ्कापरिहारं गौरवं न
स्वीकर्तव्यमुचितमिति चेत् वर्णप्रवर्तनात्वेनैव शक्यत्वे एवमपि व्याघनेकार्यत्वेन स्वी
कृतमपि हि गौरवं दोषास्वादिमतस्य न गतत्वाति बाध्यवस्वीक्रियते यज्जेनेति प्रकृ
तलिङर्थस्वरूपमाह वेदइति मन्त्रानुषङ्गः पुरुषाभावाद्विर्मात्रभावात् येन
पुरुषेण निर्मितं यद्वाक्यं तदन्तर्गतप्रवलिङन्तं प्रवर्तनामभिधत्ते इति नियम प्र
ममभिप्रेत्येदं निर्मितत्वेऽवनतान्वादिव्यापारे कर्मत्वे वेदेऽपि न तत्सत्वात् नाप्यभि
नवानुपूर्वीरचितत्वे स्वाभिप्रेतक्रमेण प्रयुक्तपदनिर्मितलोकेन शीघ्रमुलिङ्गाद्यपोक्त
गतप्रवर्तनाभिधानसमुद्रष्टत्वात् किन्तु स्वानुपमीयमानोन्तरवाक्यैतन्नार्थवापं
नायप्रयुक्तत्वे वेदस्यानुपूर्व्यानियमनार्चितत्वेच सकलपुरुषानियमरूपेण सेह
विधनिर्मितत्वस्याभावोनवच्छेदशक्यत इति नाह ग्रन्थितत्वात् मकपौरुषेयत्वसन्ति

तो

रा० ग्राकरणयाह नेति यतो वेदो धर्ममूलमित्यादौ स्वतन्त्रमानत्वेन प्रसिद्धो वेदोऽतो ना
२० सौ पौरुषेयः मन्वादिस्मृतिवत्स्वतन्त्रप्रसंगात् परमते च योगमहिम्ना सर्वतत्त्वदर्शिना
20 स्वभावतः सर्वज्ञेश्वरस्य ज्ञानप्रामाण्याविशेषेण तदुभयवचसो विशेषस्य वक्तुम
शक्तेरित्याशयः अथ वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात् काठकसमाख्यानाच्च त्रयो वेदा अ दि
जायन्तेति श्रुतेश्च मेवार्थवादसिद्धप्रलयकाले च नष्टानन्तकल्पे वेदस्य सर्गारम्भे सं
प्रदायाधिगमासंभवेन पुरुषविशेषस्य तन्निर्मातृत्वकल्पनाया आवश्यकत्वाच्च ॥
वक्त्राद्यनुप्रतीतिमद्भिः एष यद्वाक्यं उच्चारितं तेनैतत्स्मरत्वमिति लोकदृष्टत्वादस्यापौ तस्य७
रुषेयवाक्यैः संभवेनोपक्रमोपसंहारादेर्वेदवाक्यगतानामर्थनिर्णयकत्वक
पनान्पयनेश्च शाब्दज्ञानप्रामाण्यस्याप्तवाक्यज्ञानमात्राधीनत्वेन तदभावे शाब्दोत्था द्य
नस्याप्रामाण्यापत्तेश्च नच समाख्यानं प्रवचननिमित्तं प्रवचनस्यानेकपुरुषसाधा २०

रणेनासाधारणोऽपदेशानिमित्तत्वात् नचकर्त्रस्मरणादपौरुषेयत्वे ऽप्रसर्पमा
णकर्तृकचिरकालिककूपादेस्तादृक्त्वप्रसक्तेः नचपौरुषेयवाक्यप्रामाण्यस्य
त्वा र्तृप्रत्ययाधीनसिद्धिकत्वादवश्यस्मर्तव्यस्यकर्तुरस्मरणेऽदृष्यादर्शनवदभाव
ग्राहकमितिशंक्यं छेदोगप्रसिद्धस्योहस्येऽपिकर्त्रस्मरणेनापौरुषेयत्वप्रसंगा
त् नचैवापत्तिः आम्नानादेवविशेषानिर्णयेसतिकिमुत्तरयोर्योनिवर्णविशे
नगेयमुत्तराववर्णविशेषेणवेद्यादिविचारानुष्ठानात् सत्यपिसर्वज्ञप्रणीतत्वे
ननुत्वत्वेनाहिंदोवर्ष्यतिशीलइतिवेदविरुद्धत्वेनस्मृतीनांप्रमाणत्वान्ना
सौदौर्बल्यमेतत्स्मृतीनिवर्तनेप्रत्याह वेदस्येति सर्वैर्निखिलशाखागोचरैर्नित्य
निखिलकालवर्तिपदैरुतिविवक्षितं इदानीन्तनेसिद्धसाधनापत्तेः दृष्टान्त
त्वेनतदुपन्यासानुपपत्तेश्च अतीतानागतकालस्यैवपदेनासेया नचस्वानुमानव

ग॰ २१ शेनप्रमेयस्य प्रतिसाधनत्वं स्वर्गव्यासङ्गत्वापि तत्वात्तस्य उक्तं हि ऊहग्रन्थस्यपौ
रुषेयत्वेनावश्यमिवन्यायस्य हस्तनाद्यप्रयोगो गायत्रीतितु नरयोगीयनीत्याप्रचलितदेशव
च नाउनरगाथाहृद्गानकर्त्तव्यतापाल्लन प्रमेयभूतायाः कर्तृप्रत्ययमनपेक्षैव सिद्धेः
प्रनादेरेगौवकर्तृस्मरणासंभवात् अपौरुषेयत्वे चाम्नानतएवोनराहूतगानसि
द्धाचनिदेशवचोवैयर्थ्यापत्तेः वेदप्रमेयस्य तु यागस्वर्गसंबंधादेस्तु कर्तृप्रत्य
याधीनसिद्धिकत्वेनावश्यपस्वर्गव्यसकर्त्तृनियतरूपेणास्मरणाद्भवति तदभा
वनिर्णयः किंच पराभिमतानुमाने जन्यमानान्तरमूलकत्वेन सोपाधिकं यद्धि
प्रमाणवाक्यं पौरुषेयं तत्तादृगेव निनियमः न च वेदार्थः प्रत्यक्षेणग्राह्यः अ
विद्यमाने यागादौ शब्दोनरादिगम्यैर्ज्ञात्यस्य यागानुष्ठानान्तेनरत्वेण प्रविद्यमान
स्वर्गादौ तत्साध्यत्वस्य प्रत्यक्षेणाग्रहीतुमशक्यत्वात् तदुक्तं सत्संप्रयोगे पुरुष

स्येंद्रियाणांबुद्धिजन्मतत्प्रत्यक्षमनिमित्तंविद्यमानोपलंभनत्वादिति विद्यमानोपलंभ
नत्वंहेतुरिंद्रियाणांसत्संप्रयोगेपुरुषस्यबुद्धिजन्मतद्धिप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षएवं
कृत्वाह्यनुमानादेरनेनत्याज्यत्वमपिवेदार्थस्यसंभवतीतिनोक्तोपाधिः स्वेवेदेप्रमा
णत्वाभिमतेवाक्यत्वहेतुः पौरुषेयत्वंसाधयितुमलंस्यादेतत् मानांतरंहीनार्थ
केप्रमाणवाक्यपुरुषेणानिर्मातुंशक्यतान्यदितिप्रमाणवाक्यस्यपौरुषेयत्वप्रत्य
ग्राहकेमानांतरमपेक्षतेनेनतत्त्वमपित्ततःपौरुषेयप्रमाणवाक्यत्वंस्वानुपजी
विमानांतरग्राह्यार्थकत्वमात्रेणनियतमिति ईश्वरीयाभिलापप्रत्यक्षग्राह्यत्वाद्वेदा
र्थस्यसंभवतिपौरुषेयत्वंवेदस्येति नन्न वेदप्रामाण्याधीनसिद्धिकेश्वरीयज्ञान
मूलकत्वेनवेदप्रामाण्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयात् अथाद्यस्मादिसकर्तृकेकार्यत्वा
दिनानुमानाभिव्यक्तानवदीश्वरसिद्धौतदीयज्ञानमूलकत्वेनवेदप्रामाण्यमेवस्यादिती

ग्रा.
२१

तिवेन पारकसाध्यमेवं योरहणेनेहेनेक्लेशः नाहृगेवसाध्यं हेत्वनासिध्यतीति प्र
नित्यज्ञानवत्प्रवाहित्यादिकर्तृः सिद्धान्तदीयज्ञानस्यापि मूलप्रमाणं विना प्रामाण्या
सिद्धेः न च जन्यज्ञानवतः शरीरित्वापत्तेः तत्र च मानं तदविरोधान्नित्यज्ञानवत्प्र
वकर्तुः सिद्धिरिति शंक्यं जन्यज्ञानवत्कर्तृत्वव्याप्यप्रकृत हेतोरेव तन्नित्यसिद्धबाध
कत्वात् ग्रपहृणेनर हृजन्यज्ञानवत्कर्तृसंभवेहेतुप्रभवत्कर्तृसामान्यसिद्धिः
र्नित्यज्ञानवन्मात्रिपर्यवसानिरस्यचेत् नहि उस्याग्निनियतेन रीमेदृश्यमाने
न तृणविकारेणान्नाताग्निसिद्धिः प्रत्यक्षविरोधाउस्याग्निसंभवेउस्याग्निमात्रेपय
यवसेन तस्मान्नित्यज्ञानवज्जगत्कर्तृसिद्धिमिच्छद्भिरपि नसैवेदापौरुषेयत्वसौका
र्यं न दाहिरवतः प्रामाण्याद्वेदान्स्मारपितन्त्सिद्धेर्याप्रमाणमेववेदवाक्यं उक्तहे
तोर्भवत्पौरुषेयं प्रमाणवाक्यरचनसमूलप्रमाणानपेक्षत्वादिति चेत् नाप्रा

माणकारणेनताभावात् तथाहि अनधिगततथाभूतार्थबोधकत्वंप्रामाण्येनतद्भावस्ये
धासंभवतिअबोधकत्वादनधिगतबोधकत्वात् बोधस्यतथाभूतत्वाभावाद्वासोपिद्वेधा
संभवति अर्थक्रियाकारित्वगुणजन्यत्वानविषयत्वा दिसाधकाभावाद्वाबाधक
मानाद्वातदपिद्वेधा मिथ्यात्वदितितानेदृक्करणतापितत्वंवावेदवाक्यस्यदुष्टत्वंत्रेधा
पुरुषसंबंधात्स्मात् पदपदार्थसंबंधस्यपौरुषेयत्वाद्वाकृतदर्थसंबंधस्यतत्वाद्वाक
स्यवातत्रतत्तावदबोधकत्वंवेदेवक्तुंशक्यं आकांक्षादियुक्तेभ्योर्थद्योतसंगतिकेभ्योवै
दिकपदेभ्योवाक्यार्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् नचासौमानान्तरेणकेनाप्यधिगत इ
तिनिश्चयितेअस्यतत्त्वे विषयतथात्वनिश्चयात्मनोदितंचतानेनतन्तुसिध्यर्थमर्थ
क्रियाकारित्वाद्यपेक्षते अन्यथाप्यर्थक्रियादितानस्यार्थक्रियातथात्वसिद्धयेर्थअर्थक्रियांत
रापेक्षत्वेनावस्थापतेः अतथाभूतस्यापिस्वप्नार्थक्रियादर्शनेनतस्यास्तथाभूतत्वमभि
न

ग॰ २३ वागच्छ एतेन शाब्दबोधस्य वाक्यजन्यत्वमेतेन प्रामाण्यमित्यपि निरस्तं प्रामाण्यघ
टकयावत्पदार्थज्ञानात्मकविषयग्रकारान्तरेणैवसिद्धेः नचवेदार्थस्य मिथ्यात्वप्रसंगः सहि
23 स्वर्गफलविधिप्रवृत्ताग्निकर्मणामामुष्मिकफलकत्वानुपपत्त्यास्यात् निरस्ताचैवाप्
दोधिकारणे चित्राकारीर्यादिविधिप्रवृत्तानंतरं फलानुपलंभात् स्यात् कारीरीफलु
वृष्टेश्चैवनदर्शनस्यादृष्टेपि चित्राफलस्यानंतरमनुपलंभस्यानुषंगिकत्वाद्येन तस्यैहिकाः
स्वद मुष्मिकत्वात् कारीरीफलस्यत्वैहिकभावस्यापिवैगुण्यादनंतरमनुपलंभसंभवः
पदपदार्थसंबंधस्य पौरुषेयत्वेनिरस्तेप्राकृतवाक्यवाक्यार्थसंबंधेपौरुषेयत्वेहेतुया
संभवतिवाक्यस्यवाक्यार्थस्यकेनात्मकशक्तिस्वीका-- राद्राकाशपुष्पीयमन्तानुसा
रेणवाक्यार्थानुपायकस्यवाक्यस्यानुमापकनिर्वाहकसंबंधेपुरुषप्रत्ययानिरूपि
तत्वादृष्टानत्ववाक्येनावन्त्यदसमन्वदायः एकार्थप्रतीतिजनकत्वोपाधिनापदेष्वेक

वाक्यत्वप्रतीतिसंभवेन तदतिरिक्तस्य वाक्यस्यानिष्प्रामाणकत्वात् । इयं वाक्योक्ता

दिमन्त्रदोषस्यापि न पदार्थाभ्यपवलक्षणया वाक्यार्थप्रतीत्युपपत्तेः । न तत्र शक्ति

मेणीकुर्मः । न तशेसे केनत्वेन स्याः । न च संभवत्यनेन तद्वाक्यार्थस्य पुरुषस्यापि संकेत

रूपपत्तेश्च पुरुषप्रत्ययमनपेक्ष्य श्रुतमात्राल्लोकवाक्यादपि बोध इति न द्वितीयो

पि तस्माद्धेदस्य प्रकारान्तरेण प्रामाण्यशंकायामसंभवात् पौरुषेयत्वेनोवाप्रा

माण्यमित्यतः पक्षो वाशिष्यते । न च पौरुषेयत्वमनुक्तानुमानात्सिध्यतीत्युक्ते न च

समाख्यानान्न तत्सिद्धिः कठादिपुंविशेषहृतिप्रवचनातिशयेन केनापि तदु

पपत्तेः कठचरणैः पुरुषैः परंपरयाधीयमानत्वेन वानन्तसंभवात् । तदुक्तं

आख्या प्रवचनादिति । नेमप्रस्तपक्षेपानेभ्य इति श्रुतिविशेषनामस्यादिकर्तृकत्वं

वेदेषु वदद्भिर्यैरपि इयमेव समाख्यार्थो वर्णनीयः । न चैवं श्रुतिविशेषेणैव न

नसिद्धिः अस्याः विध्यंतरशेषत्वेनैवस्तुत्यादिस्तुतिपरत्वात् एतेन मंत्रार्थवादे
भ्यः सृष्टिप्रलयसिद्धिर्निरस्ता तेषामपि विध्यंतरशेषत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावा
त् किंपरो धर्म इत्यादिप्रयोगाच्च नादर्थ्यात्मकं तात्पर्यं वेदस्य विरुद्धं यत्प्रती
यते यद्वाक्येन तत्परं तेदिति नादर्थ्यं च न पुरुषव्यापारचोदितमिति वक्ष्यामः॥
अभ्युपेत्याप्यनुमानादिना सृष्टिप्रलययोः सिद्धिं न वेदस्य पौरुषेयत्वं इत्याह एक
त्वइति संसारस्यादित्वे हि अभिनवानुपूर्वीविरचनमवश्यमभ्युपेयं स्यात् न च
तत् संभवति प्रथमोत्पन्नप्राणिनो व्याप्तिग्रहाभावेन स्तनपानादिप्रवृत्त्युपयोगि
इष्टसाधनतानुमितेरसंभवापत्तेः धर्मादिसूक्ष्मस्य स्वतो बोधाभावप्रसंगेश्च न च भ
वदभिमतो वेदनिर्माता ईश्वरोऽस्ति सर्वज्ञत्वेन गगनकल्पस्यानुपूर्वीमत्तानाहत्कमप्यु
क्तवत्वाभिनवां रचयतीति चेत्तेन निपेच मंतव्याशयः यद्यपि परैर्निरस्तानवानी २४

ष्टोऽभ्युपगन्तव्यस्तथाप्यनुमानान्तरसिध्यत्वीम्बरडकन्यायेनजन्यज्ञानवानेवसिद्धेस्त्री
कुर्वन्तिचकेचित्तथाभूतेसईश्वरोचकरइत्यादिलक्षणेप्यइत्यभिप्रेत्यसत्त्वेनिप्रमाणा
न्तरेणोपलभ्यन्तेचोक्तं प्रपेत्तनइति यजेतेत्यत्रार्थभावनायामिवशाब्दभावना
यांकारणतयात्मनास्वांशान्वयप्रतीतेस्तयापमपेक्षोपन्यासः प्रवर्त्तनागोचरप्रवर्त्त
नोत्तराभावेनकर्त्तव्यत्वेनाप्रतीयमानायास्तस्याइतिकर्त्तव्यतान्वयासंभवात्॰
प्राशस्त्यविधिज्ञानयोःकरणेतिकर्त्तव्यतात्मनान्वयाननुभवाच्च किंनुयजेते
त्यादिविधिवशात्पुरुषस्वस्वविधिरप्यध्ययनविधिवशाद्भावनामनुतिष्ठेत्की
दृशभावनायामन्वितोभावनामनुतिष्ठतीतिनियमानाकांक्षात्रनिर्दिश्यते य॰
थाहि विहितव्यापारमनुतिष्ठन्तोतानवन्तोभवन्त्याकांक्षाकिमसद्व्यापारस्य
साध्यादीनितिनिर्णयेबोपितवेति किमस्यासाध्यत्वेनसेवध्यनेरत्याकांक्षायांवस्त

ग॰
२५
25

मानेत्यापुनरेदयमितिव्याख्येयं संबंधानद्दति भावनासाध्यतां प्रतिपद्यते त्याशयेन
नत्वतस्याः साध्यत्वेनान्वयो बोध्यत इत्याशयेन एवमग्रेऽपि लिङ्शब्दस्य ग्रहणेऽपि कार
णेति कर्तव्यतायोरेव प्रवर्तनाभावः शरीरे निवेशः नभावस्यैकेति प्रथमस्य
विधिनार्थाद्यन्नेनेति लिङ् पुरुषप्रवर्तयन्तानन्तस्मान्नामिधानक्रान्तत्वगतभाव नेप्रवर्त्ती
नायाएवोद्देश्यत्वेन स्वीकरणादित्याशयः लिङादीति प्रादिना प्रवर्तनाप्रत्य
यनतत्वेसर्गाणां संग्रहः प्रथममेवहशो पुरुषंप्रवर्तयतीति ज्ञानेस्तक्रन्यायेनसम्बद्ध
तेकरणतांप्रतिपद्यते यद्वा लिङादिः कारणं यस्य तत्तु तन्नून्ज्ञानं चेति विग्रहः॥
लिङ्शब्देन चयनेनेतिशक्तुतस्य परामर्शः तज्जन्यमेवहि प्रवर्तनाज्ञानेफल
पर्यन्तां प्रवृत्तिं जनयितुमलं न लौकिकशब्दो न तज्जन्यं न शास्त्रं परीमाणत्वादि
तिन्यायादित्याशयः सर्वलिङ्जन्यज्ञानानामादिभूतत्वमपजीव्यं यदज्ञानं लिङ्

२५

प्रवर्तनाभिधायीति सेवं यत्तानमिति यावत्तत्कारणमित्यपि कश्चित् भाव्येति भाव
निर्वर्तकेन हि शिष्टात्मना भावनाया निर्वर्तकत्वेन कथ्यत इत्याशयः इति कर्तव्य
तात्वेनेति यथाहि यागेन स्वर्गं जनयितव्यमपेक्षितोपकारं कुर्वतः प्रयाजादेरितिक
र्तव्यतात्वं यागभावनायां एवं विधिज्ञानेन प्रवृत्तौ कर्तव्यतायामपेक्षितः प्रवृत्तिप्रति
बेकालस्यादिनिवृत्तिरूपोपकारः श्राश्वस्तानेन क्रियत इति भवतीतस्येतिक
र्तव्यतात्वं प्रवर्तनायां श्राशस्त्यपदार्थस्त्वयद्यपिनेष्टसाधनत्वे नहि विधिगेयितमे
वार्थवादैर्बोध्यते नान्यहा श्राधैवेयर्थ्यापत्तेः द्वितीये वेदनान्यर्थगोचरस्यतात्विक
त्वावश्यंभावेनोऽर्थवादाधिकरणादौ कृतस्यार्गवरोधादिफलनिराकरणस्यानुपप
त्तिः नाप्यनिष्टानन्वयित्वं तद्धि प्रवृत्तिप्रतिबंधकालस्येहेन इष्टसाधनत्वे
यित्वे ग्रहणानिष्टानन्वयित्वेप्राधेयायः प्रेक्षेः प्रसक्तप्रतिषेधः प्रेक्षेनार्थवा

ग० देष्वसंभवात् तथापि प्राशस्त्यं नाम गुणवत्त्वं यथावत्तानजनकस्वभावे शब्दे तान
२८ गतयाथार्थ्यात्मिकातिशयप्रयोजकप्रामाण्योज्ज्ञापितनित्यत्वादिधर्मः परैर्गुण इत्युच्यते ए
26 वं फलगतातिशयत्वाद्यतिशयप्रयोजकं विधेयगामि तित्रदेवताकत्वादिगुणपदे
न विवक्षितं तेनैवं च रूपेण तं तं गुणं विधेयगामिनमर्थवादो यथा निशाकाते वक्ति। वो ४
वि उद्भेदवत्त्वपर्णत्वादिविशिष्टं कार्यं यस्य पापश्लोकश्रवणविशिष्टं कर्तृफलं न यती
ति केचित् तन्न यदिहकविधगुणस्य फलगतातिशयजनकतावच्छेदकतावि
च्छिन्नपेक्षेणार्थवादेनान्विकी सिध्येत् विधेयस्य फलसाधनताकिं न सिद्ध्यत्
न च देवतात्वर्थगोचरस्यानान्विकत्वं वक्तुं शक्यं यद्यपि प्रत्तानि सुहृदि शपत्रवर्तमा
नेनार्थवादेनानात्वर्थगोचरमक्रविधप्राशस्त्यं बोध्यत इत्युच्यते तथापि सर्वार्थ
वादेष्वनोक्तविधप्राशस्त्यबोधकत्वसंभवः एतानि वेदशायत्तासुधानि एकेत्र
२८

णीन इत्यादौ तादृशगुणासंभवात् तस्माद्यत्तावत्प्रवृत्तिप्रतिबंधकालस्यादिनिवृत्ति
कं स एव गुणः क्षिप्रफलदत्वादिस्तादृशात्तात्त्विकेणयतावच्छेदकीभूतरूपेण च
तद्वत्तात्मकं प्राशस्त्यमालस्यनिवृत्त्यर्थमर्थवादो बोधयतीत्यतो परेत प्रशस्त
मित्यत्र शेषमतिनागुणवत्ताभिधानमुच्यते तिष्ठाप्रत्ययेन तत्कर्म ततस्तुगुणव
त्तयाभिहितमिति शास्त्रपदार्थः गुण इष्टसाधनत्वं प्रशब्दार्थस्तु प्रकर्षस्तात्पर्या
त्मकाभिधानात्वर्थीनतस्तु तात्पर्येते इष्टसाधनतयावोधितत्वं प्राशस्त्यमर्थवादैर्वो
ध्यते इत्थं च सर्वार्थवादानां प्राशस्त्यलक्षकत्वं संभवति संगच्छते चार्थवादोप
पत्तीचालिंगेनार्थनिर्णय इति प्राचामाक्तिः न च तादृशप्राशस्त्यज्ञानस्य प्रवृत्तिम
नुपयोगित्वं सतत्त्वप्रयोजकवाक्यश्रवणेनोत्पन्नप्रवर्तनाज्ञानस्यालस्यादिवशे
नाप्रवर्तमानस्याभ्यासादिलिंगवशादनुष्ठेयेहेतुतो तात्पर्येण यद्बोधयतीति

धः २

२७

निर्णीतिवतः प्रवृत्तेः दर्शनात् यथयण्ण्यन विधिनावेदवाक्यानां सामान्यतः प्र
योजनवत्त्वर्थेनार्थबोधिनेतथापितत्तद्विधिभिः स्वविषये पुंप्रवृत्त्यर्थं विशेष
तत्तात्पर्यं पास्थितपेला सामर्थ्यवादैस्तद्रुपस्थाप्यते विधिविहितः पदार्थ इव प्रयो
गकाले मैत्रेरिनितेय मित्याहुः लक्षणेति स्वार्थप्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयत्वलक्ष
णात्वट्कसंबंधः दर्पणेनेहि विधेयगतसदसद्गुणप्रख्यापनेन विधेयस्तवोधिगतसद
सद्गुणप्रख्यापनेन विधेयान्यनिंदाप्रख्यापनेन विधिसमभिव्याहृतविधेयनिंदाप्रत्यय
नेवा विधेयप्राशस्त्यप्रतीतिः वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतानसपापेष्ठ्लोकंस्पृणोतीत्यादौवे
धोनतः यदश्राकपालोभवतिगायत्रैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीति प्रातःप्रातरनृतंते
नेवदंतीतिपदाभिधारयेद्रुद्रायास्मेभृविदध्याद्दध्योखल्वाहुरभिघार्यमेवेत्से
वमादीनां नाहप्राप्तसंबंधमत्वानसर्वपदेषुप्राशस्त्यलक्षणस्यादेनत प्रत्यस्तलभं

२८

हिप्रयोजनेवक्तव्यमविनैवसंनायकपिञ्जलानित्यार्थवादविधिमन्त्रा विधिवच्च सर्व
त्रविधित्वमेवप्राशस्त्यलाभात्तल्लक्षणायामपिप्रनर्थक्यंतदवस्थं किंच प्रयाजा-
दिविधीनामननुष्ठापकत्वावश्यंभावेनतदित्यादिजनितप्राशस्त्यबोधस्य न तदनुग्राह
कत्वंनापितदननुष्ठापकप्रधानविध्यनुग्राहकत्वं तन्संसिद्धिर्विधिपाठाभावेन तच्छेष
त्वासंभवात् ननुस्तुतिकृतायामपिलक्षणायांयथानर्थक्यंकिंनस्वीकारेणानग्राह
स्वार्थेति स्वार्थपरत्वएवानर्थक्यंनप्राशस्त्यपरत्वरति चेन्ननायमात्र शब्दः यथा
हि नियमोयोऽदृष्टकल्पनामंगीकृत्याप्यलभ्यमपिवैतुष्यमवघातेनसाध्यत्वेनाश्रीयते
एवमन्यलभ्योपिप्राशस्त्यबोधोभवत्वर्थवादफले प्रयोगविध्यर्थवादानांत्वन्तद्वारेण
वप्रधानविधिशेषभूतानामंगेषुप्रवृत्तिंजनयतेतिप्रधानविधिप्रवृत्तिसंभवस्तु
ग्राहकत्वमित्याशयः ननुनाध्ययनविधिरर्थवत्तानमर्दिशत्यध्ययनेविधत्तेयेनार्थ

वादानोऽप्राशस्त्यपरता कल्प्येत कुतः अध्ययनस्य तत्साधनतया मानान्तरासिद्धत्वा
त् न चावघातविधिवदेव नियमविधिः यतो एवं यथैवानुष्ठेयमवघातेनैव कुर्यादि
ति वदेवं यमर्थज्ञानमध्ययनेनैव कुर्यादिति न वक्तुं शक्यं अनारभ्याधीतेऽध्यय
नविधौ एवं पाक्षिकत्वाभावात् कथंचिदप्राप्तितावध्ययनस्य क्रत्वर्थतापत्तेः अथ
नियमविधिस्थले नियमो न वाक्यार्थः येनार्थज्ञानस्वरूपेण नियमासंभवादेवं
यत्वेन तत्र नियमे बोधयितुमर्थावाप्तिनिरपेक्षेन किंतु नियमः फलाभिसंबन्धेन त
याव्यवघातनियमाद्दृष्टस्येवाध्ययननियमाद्दृष्टस्य क्रतावनुपयोगात्तन्नियमस्य
विधिफलत्वसंभवः भवेदप्यधीतविध्यर्थज्ञानस्य विहितकर्मणि नियमः न त्व
धीतनिषेधार्थज्ञाने निषिद्धकर्मणि नियन्तुं शक्यं न च सामग्र्याऽदृष्टादिसंभवानोऽध्य
यनस्य राजन्यकर्तृकस्य वैश्यस्तोमाद्यध्ययनस्यार्थज्ञानफलकत्वेऽवघटने अतो विस्मा

ज्जिन्यायेन स्वर्गफलत्वमनधीयानानामभावेनीतिस्मृतिवशेन प्रत्यवायपरिहारार्थ
त्वेवाध्ययनविधेरस्वीकार्ये ग्रहणाध्ययने फलार्थवादाभावेन रात्रिसत्रन्यायासंभ
न् तस्मादध्ययनस्य प्रधानत्वात्तत्संस्कार्यत्ववशेनार्थवादानां प्रयोजनवदर्थपर
त्वे गुणकर्मत्वे वा पारायणाद्युपयोगितेन स्वाध्यायभाव्यमंगीकृत्य निराकांक्षोऽध्यय
नेविधिर्नार्थज्ञानं भाव्यमपेक्षते: तत्राह स्वाध्यायेति वेदस्यैतेनेतरमर्थज्ञानो
द्देशेनेति ग्रहणीयं नाध्ययनस्य स्वर्गफलत्वं पापपरिहारफलत्वं वा युक्तं सर्वोपपा
वपातत्वकल्पकद्वारेण शास्त्रार्थसिद्धिप्रसंगात् स्वाध्यायकर्मत्वनिर्देशेन प्रती
यमानसंस्कारकर्मताबाधापत्तेः सर्वकल्पनाविधिवैयर्थ्यज्ञानविचारादेपगौरवाप
त्तेः दृष्टार्थज्ञानफलत्वसंभवेऽदृष्टफलत्वायोगाच्च नापि स्वाध्यायभाव्यकत्वे
तत्स्वरूपग्रहणार्थकात् हिरण्यं भार्यामित्यत्र हिरण्यपदेन क्रत्वर्थ एवं सेव

ग॰ स्वाध्यायपदेन पारायणस्य वेदलक्षणया ग्रहणोपपत्तेः न चाध्ययनविधिसिद्धस्वा
२५ ध्यायावाप्तेः क्रतुविधिभिर्ग्रहणानुसिद्धो नदीनाः ऽध्ययनान्निमित्तकत्वपर्वोपयोगः
29 शेषत्वाः ग्रहणं तानेनैव ब्राह्मणवाक्यस्या ऽविनाभावाभावेन सामान्यसंबंधबोधान
पेक्षलिंगेन क्रतौ विनियोगायोगात् स्वाध्यायस्योद्देश्यत्वेन तदेकत्वाविवक्षायामेक
स्यैवोद्देशात्सर्वेनाधीतानेकशाखाध्ययनस्य शाखान्तरार्थतः प्रसक्तौ सर्वशाखाध्य
यमेकैकस्मैत्विन्यायोच्छेदप्रसंगात् क्रतुविधिग्रहणतानायापेक्षगौरवनाद्रवस्थे
च तस्मादर्थज्ञानमादृष्टपाध्ययनेऽविधीयत इत्याशयः कथं तर्हि स्वाध्यायोऽन्वयः
तत्रभवदेवः यदा पार्वणेन होमेनात्र पर्वपर्वे यदोकानो यजते नो देवतान्तरनाहो
मेष्वतिगृणत्वेनान्वयोऽपि होमस्य कर्मांगिस्यकेन द्वारेणोपकारकत्वमित्यपेक्षायां
तेषामेव संस्कारो द्वारमाश्रीयते एवं स्वाध्यायाध्ययनेनार्थज्ञाने कृतादिति ध्येयं॰ २५

नस्य शब्दतः प्रधानकर्मत्वेपि स्वाध्यायशब्दारेणैवाऽध्ययनस्यार्थज्ञानार्थत्वकल्पनाद-
र्थाद्ध्ययनस्य गुणकर्मत्वासिद्धिः संभवति चैवं सति देवताभूतयजिसाहित्यवत्स्वा
ध्यायैकत्वविवक्षापि नवार्थज्ञानस्यादिश्याध्ययने विधिवैयर्थ्यं प्रर्थप्रतिपादनप
रो वेदराशिनिर्णयस्य तत्फलत्वात्‌ यद्वा कर्मार्थप्रतीतिमादिश्योच्चारणं तत्तदर्थप्र
तिपादनपरमिति व्यक्तं लोके विशिष्टार्थप्रतीतिमादिश्योच्चारितमेतदिति निर्णीतत्व ति५
दसमर्थेन तया प्रतीत्यमानेपि गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिवाक्ये गोण्याहारादिकल्प
नेन विशिष्टार्थपरत्वास्वीकरणात्‌ तत्प्रतीतिसमर्थेप्यसप्रतीतिमादिश्योच्चारि
तमेतदिति ज्ञाते प्रसमानयेन्यादौ तत्परत्वास्वीकरणाच्च विशेषतश्च वेदवाक्ये
शब्दोच्चारणेनाधीनो विशिष्टार्थपरतानिर्णयः स्वेच्छया हि वेदवाक्यानि पठतो
गवाक्येष्वपि फलपरमुच्चार्येत योऽश्वमेधः संदेहात्‌ यश्चात्विजस्ते यजमानानामुद्देशीश्च

श्रवणाच्च जायमानो धीपरनिर्णयः स्यादध्यय-
नविधिफलं न तदध्ययननियमस्य उक्तकादिना

ग॰ न्वयोर्निर्वपणेन तन्त्रनयानेयजातिसमर्थि योयजनीयमपि पदेन तत्र नांगौगीभावकल्पवस्या-
१॰ सिध्येत् तस्माच्छ्राद्धपूर्वकार्ये होतृविधिः आर्त्विककार्ये च यजमानविधिः समदृशा
शाखेव च चरौ संख्यानुग्रहणं सहिपरिमाणवाचः क्रमनियमश्चेत्याह तत्र तमनु
30 रत्नोक्तं सकलस्येत्यादि वेदस्यातिषष्ण्णा शब्दादौ येस्वाध्यायस्याध्ययनं प्रति गुणत्वे-
नान्वयो योस्यने सत्त्वयतीति प्रयोजनवदर्थवेदनास्यर्थनिर्णयोध्ययनविधिफलमि-
त्यर्थः ग्रमेतन पर्वपदाभिहितेदेवतावत् स्वाध्यायस्य गुणत्वेनान्वयः तत्र प्रत्ययेन
कर्मनयाभिहितेनस्य प्राधान्यात् वयोर्विमात् तेनयथा पुरोहितेन ह्रुणीतइत्यत्र प्रतीति
प्राधान्यापरित्यागेन वाक्यार्थग्राहीयतेयतेन पुरोहितेनेह भावयेदिति तिनयथा प्रकृते
धीतेन स्वाध्यायेनार्थं ज्ञानेभावयेदिति वाक्यार्थः एवं च पुरोहितैकत्ववत् स्वाध्या-
यैकत्वस्यापि विवक्षासिद्धिः अध्ययनविधिश्रवणापि हि महाभारतादिवत्त्रियता

१॰

नुएवीमधिगच्छेतः अतस्तुपुरैवविशिष्टार्थबोधत्रैवर्णिकाधीतिनियमस्तुभवेदध्यना
यननियमस्यफले विनार्थज्ञानेकत्वनुष्ठानासंभवात्क्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षाज्ञान
नः सोऽगाध्ययननियमविशिष्टार्थज्ञानस्यचप्रयोजनापेक्षापरपनः पुरुषस्यालि
गकल्पितक्रत्वानाद्दृगर्थज्ञानेक्रत्वंगमितिवोध्येजनितेनाद्दृज्ञानवतएवक्रत्वध
यिकारइतिवोध्यावश्यंभावात् यद्यप्यग्निसाध्येषुकर्मसुत्रैवर्णिकाधिकारोऽग्नि
वलादेवसिद्ध्यति नथापिदर्भस्तम्भेनत्रुद्धयादित्यादिष्वनग्निसाध्येषुतत्रसिद्धिर्क्र
तुविधार्थज्ञानवलादेवभवति वस्तुतस्त्वाध्यार्थस्यानेगत्वेपिनत्रत्यानएवंवि ध्याय१
शिष्टाग्नीनांक्रत्वंगत्ववदध्ययनस्यानेगत्वेपिनत्रियमाद्दृष्टविशिष्टार्थज्ञानस्योक्त
क्रम्याकर्मांगित्वेनतापनात्रनियमानर्थक्यं नियमदृष्टस्याहवनीयावत्क्रत्व
एवंएवोपयोगात् एतेकत्वर्थनिषेधेध्ययननियमस्यार्थवत्त्वासिद्धा पुरुषार्थे

रा० ३१ 3)

नियमस्य नन्विष्टेऽप्येष्टव्यप्रायश्चित्ताद्येवोपयोगो बोध्यः शक्यते हि वक्तुं अध्ययना
वामनिषेधेनैव स्वानुष्ठितकर्मणा दोषजनकत्वं तत्त्वात्तन्निवृ[illegible]र्थं कृतप्रायश्चित्य
तानन्निवृत्तिर्भवतीति वस्तुतस्त्वेवं तद्विलोपेणावसरे एवं च नित्याध्ययनानुष्ठानस्या॰
ध्ययनविधिसिद्धिर्यत्नानमन्तरेणासंभवान्नसिद्धमध्ययनस्य फलतो नित्यत्वं द॰
ष्टफलत्वमध्ययनाकरणे प्रत्यवायस्मरणं संगच्छत इत्याहुः ननु तन्मतमपि प्रेत्यवा॰
दस्य कल्प्यं नित्यकर्मणि षष्ठी अध्ययनेन स्वाध्यायं भावयेदित्यायातं न तावो धनु स्वा
ध्यायप्रयोजनं नाकाङ्क्षामर्थान्तरं स्वाध्येन प्रयोजनं नवदर्थं ज्ञानेन कुर्यादिति विपरिण
मेन वा भयन्ति स्वाध्यायस्योपयोगापेक्षायां तथा सत्कवैलक्षण्यादित्याशयः ननु सं
निवेदावयवाभ्यासेऽपि न दृष्टार्थं वादानां भवन्तु लक्षणादिनैव फलवत्त्वात् प्रांशका
र्थवादेषु न हैत्वक्षणं दर्शापि तं वेदावयवानां प्रामाण्यदेशसंयवकमस्य प्रयोगं नाव॰ ३१

दाह सर्वेत्यादिना विधौ संभवदनर्थवस्यापि नामादेः रूपककपवने विभिन्नत्वाय
गुणायप्रयोजनत्वनाकत्वाद्यापनाय धात्वर्थानुवादेपि गुणानां धात्वर्थानुवादेन वि
धानस्थले धात्वर्थस्य कर्मत्वेनान्वय इत्याशयेनोक्तं होममिति श्रयोगानुवादेपि गुणस्य
तत्तदनुवादेन विधौ धात्वर्थः करणत्वेनैवान्वेति यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजे
तादौ नैवदिति तद्गुणस्तु विधेयस्त्व विभागाद्विधानार्थ इति तत्र स्तु एवं भागः
यदि शास्त्रान्तरेण कर्मगुणाश्च शिष्टा न भवेतिनतर्हि ननु कर्मगुणाश्च विधीयेरन्त्रि·
त्वव यवार्थमनुक्ताग्रविभागादित्वव यवार्थवत्त्वमाह नचोभयेति ननु सोमस्य का
रकात्मनाभावनान्वयात्तनु कर्ष सोमवनेति यागविशेषणमवाधतनस्त्राह विशिष्ट
विधाविति कारकद्वारेणैवान्वयो यागगुणविशिष्टधात्वर्थविधावित्तिरेव्यते
नसाहित्यविशिष्टयागविधौ राजन्य श्रष्टनिकर्षं विशिष्टरान सप्तयश्च योगविधौवन

रा॰ मत्वर्थलक्षणापत्तिः एकरूपेणैतस्य विवरणे कारणत्वेनैवेति विषयभेदनिबन्धनाविध्यावृत्तिः
१२ स्यादित्याशयेनाह वाक्यभेद इति नन्वशब्दान्तराधिकरणन्यायेन भावनायाश्चवश्यवु
32 त्तिनात्र भयविशिष्टोमेकैवविधेयेत्याशंक्याह सोमस्येति यागवत्सोवत्यादृष्टार्थत्वेन
प्रतिनिधिग्रहणाप्रसक्तोप्रतीकविधेरेवं विधित्वेन गौरवं स्यादित्याशयः क्रान्तिवशाद
दृष्टार्थत्वेऽवगते समापतद्गौरवं प्रमाणमस्वित्वान्न दोषायेत्याशंक्याह यागार्थत्वेति फ
लोद्देशेन विधीयमानसोमस्याश्रयापेक्षायां समभिव्याहृतयागस्य कथंचिदाश्रयत्वेनान्व
येऽस्वीकृत्यानेगभूतसोमेन प्रकृतियागोपकारेनेपि विकृतिषु तद्बाधे ऽनेनैसोमेन तासाम
न्वष्ठानस्यात् नाप्याप्तिनद्वान्तरेणत्रिवन्तः सोऽऽः सोमक्रमणाद्दत्यादौक्रयाधनुवादेन
गुणविध्यनुपपत्तेरित्याशयः स्यादेतत् एकक्रियान्वितयोः सोमयागयोर्ग्रहणैकहायनी
न्यायेन परस्परनियमेऽसति सोमस्य यागद्वारैनैव फलार्थत्वेऽसिध्यतीति न स्वातन्त्र्येण एवं च
१२

विकृतयागानां द्रव्याकांक्षायां प्रकृत्यनेगमपितत्साधनत्वेन नित्यवदवगतः सोमः
साधनत्वेन कल्पते   अग्नीषोमीयानुबंधयोः पौर्वापर्यमिव साद्यस्केन तन्त्रेणोक्तदो
षगणप्रसक्तिः संभवति च दृष्टकार्ये सोमे प्रतिनिधिः न च प्रधानत्वान्न सोमस्य
प्रतिनिधिः स्यादिति शंक्यं   त्वन्मतेन सोमवाक्यविधेयभावनायाः सोमयागोभय
करणाय करणत्वेन केवलयागैकवाक्योनरीयभावनाभिन्नायाश्चारंभोत्तरं सोमाभावेप्याचा
रानुमितस्मृत्या केवलयागान्तरकायाश्चावश्यसमापनीयत्वात्पितेन दृष्टद्वारा सोमस्या
प्यनपायवगतानाएवं क्षिप्यर्थं तत्प्रतिनिधेरवश्यस्वीकार्यत्वादनग्राह   यागइति
रथन्तोषेणमाहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोत्यत्र हि समाहारंहंद्वाश्रयणेन रथचोषयो
रुपाकरणार्थत्वविधिरिति एवं पदेन द्वयोः सामान्ग्नियान्वयसंभवान्नारुणैकहा
यनीयन्यायेन परस्परानियमइति नियमकस्य वितर्कोषस्यागत्वासिद्धिः प्रयोजनमपि

रा॰ स्वर्केनेत्रत्वे नेनन्यायेन सोमयागयोः परस्परं नियमाभावे सत्यपि तस्य याग-
३३ सफलसाधनत्वेन सोमाश्रयत्वेनान्वयासंभवे प्रकृतावेव दृष्टकल्पनापत्तिः स्यात्॥
किन्तु न विकृतावित्याशयः ननु दर्शमेत्रयोरुपाकरणसाधनत्वेन ग्रामयोः का-
र्यविधीयमानयोरप्यचोद्यो नैतद्युक्तम् तस्मात्तदुपाकरणे हेतुभवनं दृश्यमुक्तं प्रतीयते चेद्यथा
पात्रयोरेकत्वरूपेणाक्रियान्वयः न च सोमयागेऽपि एवं स्वरूपेण कार्ये विधीयते न च
समानाभिन्नपदोपात्तो यागसोमादेककरणकोत्पत्तौ पशामकावि तिवक्तं युक्तं तस्-
स्माद्यथा कपिञ्जलैर्यजेतेत्यादौ बहुवचनाभिधानश्रुत्याकारकस्य लिङ्गसंख्यान्वयेऽ-
वगतेऽपि येन पुंसा बहुसंख्येन यजेत तेन किं जातीयेनेत्याकाङ्क्षायां तन्नेर उर्ध्वश्रुत्युपस्थिता तपद८
जातिरन्वेति कपिञ्जलजातीयेनेति एवं समानपदश्रुत्याभावनाकरणत्वेन यागे
वगते किं साधनकेन यागेनेत्याकाङ्क्षायां तेनैरण सोमस्यभावनान्वयो वाच्यः न तु स्वयथा
३३

सात्ताज्ञापनया संबंध्यमानावपि दृश्यत्वयाज्ञो विभिन्नाकोत्तारात्सत्वमहिम्नोपका
र्योपकारकभावं विभजतः इत्याभिमावपि मिथः संभंत्स्येते संभवति चाशङ्क्याका
त्ताभ्यामपि भिन्नाकत्त्वाद्योकोत्तावयोगसाधनाकोत्ताभावनायाग्रतग्राह अन्ययेति
याद्विक्रियया याहृगन्वयितया कोत्तितेनाहृगन्वयितया तायमानमेव तत्तदाको
त्तापरयितमलाभितिनियमात् किंसाधनकेनेत्यादौ योसामसाधनकेनेसंबंधयोगवि
शेषणत्वेनोपस्थितस्यैव सोमसकारकान्तनाक्रियान्वयो वाच्यः किंजातीयेनाकिं
गुणकेनेत्यादौ तयोः पश्वाहणपराभ्यां त्रिहत्फनत्वेणोपस्थितस्याक्रियाविशेषणत्वे
नैवतत्ताप्रितज्ञात्यादेस्तस्तान्मनान्वयवत् नचमत्वर्थलक्षणामनिच्छतोनाहृशा
न्वयः संभवतीतिकरणत्वेनैवान्वयो यागवत् स्यात् नत्र्यचत्वङ्गुक्तपवदोषः अत्र
शोधयत्रेणतेनहिरण्येनयायदक्षीत्यादौकर्मसंप्रदानादेरपि मत्वर्थलक्षणायाया

तद

ग॰ त्वर्थविशेषणत्वेनान्वयो बोध्यः तेदत्रैवायदृशानीमादौकर्म्मणि हि श्रुतभावनयान
३४ द्विशेषणत्वेनैवाकांक्षते यानेन श्रुतप्रकारं भावयेदिति उक्ते हि भवत्याकांक्षा किं
कर्म केन किं संप्रदानं केन चेति यस्तत्र सोमेनेत्यतो विशेषस्तमनेनतरेवसाम:
34 वैयधिकरण्येन भिन्नकारकद्वारेण सामानेति यागस्य सोमसंस्कारकत्वं वदता
हि सोमस्य फलभावनाकरणत्वं वाच्यं निष्फलस्य संस्कार्यत्वानुपपत्तेः एवं च
यागसंस्कृतेन सोमेन फलं भावयेदिति निष्पन्नः श्रुतविधिः सोमकरणिका फल
भावनाकरणत्वं वाच्यं निष्फलस्य संस्कार्यत्वानुपपत्तेः एवं च यागसंस्कृतेन सो
मेन फलं भावयेदिति निष्पन्नः श्रुतविधिः सोमकरणिका फलभावना विधत्ते ।
श्राविकस्य यागकरणिकाभिसंबन्धेन समानाभिधानश्रुत्या च विधिभावनयोरन्वयो
पकारश्च निश्चनाख्यातेन फलभावनैवाभिधीयते तत्रैव दोषद्वयापाश्रयः नतु सोक्ति

यतएवभावनापिकृतभावनापायाद्याध्याहृतभावनायावाधात्वर्थान्यकरणकत्वेकृते
नपुरोहितेनभावयेदित्यादौस्वात्मयः प्रकृतेप्यनुसर्तव्योतआह यागस्येति पुरो
हितेनकर्मत्वस्यश्रवणात्तत्कृतानातिरूपदृष्टार्थत्वलाभायुक्तेकृत्वाऽर्थोद्धाप्यनस्यस्या
प्याप्यार्थत्वेन्यायेननादृष्टार्थंवरणस्य नचकरणत्वेनकृतेपागजन्यदृष्टातिशयपरी
नेसोमेप्रतियागस्यांगत्वेप्रकृतमित्याशयः नतुभावनायाः करणकोतायोसमान
पदोपात्तोपियागोनकरणत्वेनान्वेति नत्रतृतीयाद्यभावात् तृतीयान्तपदोप
स्थितसोमस्यतुभावनाकरणत्वेनदृष्टिस्वर्गतेयागस्यतादर्थ्यमेवोचितमितिना
तिप्रमतः आहनचेति यद्यपिसोमस्यशीघ्रेकरणत्वेनफलभावनान्वयः प्रतीय
ते तथापिफलगौरवाद्धेयइतिभावः नन्वाश्रयतयाकरणतानिर्वाहकोया
गः सोमस्यदृष्टविषयेवोपकारकोनआह व्रीहिष्विति इंद्रियादेशेनहोमवत्

स्याप्राप्तस्यावश्यविधेयत्वेन कल्प्यफलकरणत्वस्याविधेयत्वापत्तेः सोमयागयोः फलनिरूपित
करणत्वम्

ग० करणत्वविशिष्टद्रव्यइवयागकरणत्वविशिष्टसोमस्य फलविधिमंगीकृत्य यागस्याप्रा
३५ प्तत्वेऽप्येतदुत्पन्नफलभावनाकरणत्वेन तासां सोमसंयोगत्वेन यागेज्ञातेन कथमस्योपका
35 रकत्वेऽस्याकांक्षायामाश्रयत्वेन कल्पेन नाद्यः प्रथमप्रतीतस्य यागनिरूपितकरण
त्वकल्पनासामर्थ्ये समानपदोपात्तस्य सोमशेषितयावगतस्य यागस्यैव तत्कल्पनौचित्या
त् द्वितीयेन त्वेवं करणत्वयागात्प्राग्व्रीहीणामिव यागान्वयात् प्राक्सोमस्य फलान्वये
न भवितव्यं फलकरणत्वेनावगते द्रव्ये वनिष्फलसंयोगत्वसंभवात् (ननस्य यागान्
वयेन भवितव्यं फलकरणत्वेनावगते द्रव्ये वनिष्फलसंयोगत्वसंभवात्) नतस्य यागान्
वयात्प्रागेव सोमस्य फलकरणत्वेनिर्दिष्टे न यागस्य तन्निर्वाहकता संभवतीत्याशयः
वस्तुतस्तु नयागवत् सोमस्य फलभावनायोगित्वमन्वयः संभवतीति निर्णीतिः पदार्थः
पदार्थानां करणत्वेनैव नियमेन सामान्ययात्प्राक् यागभावनान्वयनिर्णीस्यावश्यवक्तव्य

त्वेसतियोगपत्नयागस्यैवकरणत्वान्वयनिर्णयात् अभियानस्यात्वगतत्वव
तेनान्वयमहिम्नाफलोद्देश्यकत्वयावगतभावनायांशब्दादेवशक्त्यालक्षणयावार
गतस्यविषयत्वयायागविशिष्टस्यसोमकरणकत्वविरोधात् यागविषयी
णीकृतिः फलोद्देश्यकेत्युक्तेहियाग्नेनफलेकार्यमितिधीरवशेष्यंभवतीत्युक्तेः॥
भवदेवेन यथावाजत्वविरोधियोगोत्वआप्यत्वस्यत्वोपदेशोज्जत्वशाम्निश्रुतिवश्रा
तिनयासोमकरणत्वविरोधियोगकरणकत्वआप्ययागाविषयकत्वधीरपिसोमक
रणकत्वविधेयं नचतैवविषयत्वेनान्वयोधात्वर्थस्यनयासतिकरणत्वकल्पना
नायत्तेः ग्निशेके इत्यादेवनान्वयत्नापनस्ययागपरत्वबहिःषयशापनस्यक त्वान्वय
रणत्वपरत्वात् उक्तन्यायेनचनफलायावीधीयमानस्यसोमस्याश्रयलाभःसे
भवतीतिनसोमस्याङ्गनमपिकरणत्वेफलनिरूपितेयागनिरूपितेनत्वस्यात्॥

ग॰ ३८ ननु स्वयागगुणत्वेन प्रतीयमानस्य सोमस्य न तच्छेषत्वमिति संभवतीत्याशयेनाह

करणत्वेनेति प्राधान्यादिति शास्त्रेणेतेनेष्टेत्वेनयावगतस्य हि यागस्य संभ

36 वति भावनामुद्देश्यत्वेनान्वयस्य स्वर्गस्य न तु तत्कृष्टत्वाभावादित्याशयः वाजपेयाधिक

रणएवैतत्स्यायेन मत्वर्थायालक्षणयामान्तायति नन्विति संबन्धमात्रमिति

संसर्गे विधया विषयताभानेऽपि नत्स्यामीप्सितत्वमनीप्सितत्वं वा भासते संसर्गे

धर्मान्तराभानात् ईप्सितत्वेन भाने हि साध्यत्वेनैवान्वयः स्यात् अन्योद्देश्यकभा

वनायाममनीप्सितविषयत्वेन भानेऽपि करणत्वेनैवान्वयः स्यादित्याशयः करत्वे

नेष्टतः प्रागर्थादिति शेषः ननु स्वार्थान्तेत्स्यदपि यागकरणकत्वे यागक्र

मकत्वे च प्रावबोधे यागीयतया भासमानायां भावनायां वस्तुनः फलगुणम्भा

तेऽत्र सेवेध योग्यतायाः दकत्वेऽभविष्यतीत्याशयेनाह नन्वेति नचकारकव्यव

साध्यत्वे तावत्तस्य हि फलस्य केन भावयेदिति भावना ०

धानेनैव यागस्य भावनान्वयित्वमकारकस्य सताङ्क्रियान्वयासंभवादिति शाकाम्
नमार्थविषयत्वादस्य नियमस्यनतत्क्रान इति चेन् भवतिनानातीम्यारैधात्वर्थ·
स्य साक्षात्तत्त्वस्वीकरणान् प्रधानादिभावनानामिमंधामित्यवधानेन प्रधान
भावनान्वयात्तु ननस्य सोमकरिका फलकार्मिकायागीयाभावनेति चिन्नैवमत्व
फलत्वयावोधोच्चटनश्नार्थः यजेतिपदाद्यागीयतयाभावनाप्रतीतिसंभवमनु
पेत्याह यद्यपीति मात्रमित्यस्यानेनरेयशादिनिशेषः अपीत्यस्य फलान्वयसि
ध्याइति समानाभिधानश्रुत्यवगतविध्यन्वयवशेनेष्टं भावयेदिति भावनोद्दे
शककरणान्वयाकांक्षेन वस्तुनो यागकरणिकयापि यागीयतयोपस्थापितभाव
नयान्वयेन शाम्यति अनन्तक्षमनायागेन भावयेदित्युपास्थितिरव यंकल्पते
नसोवनसोमायेतिता साध्यत्वेनोपास्थितिः संबन्धाशयः विरोधात् विरुद्धत्रि

ग॰ इत्यापत्तेः तस्मादिहागतयमेत्रसेवेधत्यागेननोभयत्रैवेधस्वीकारेत्याह तादृति इ-
३७ दानीनपदादर्थयोगीयत्वयाभावनाप्रतीतिरित्यानवेति एवेति धात्वर्थक्रियायादे ति २
37 भिर्विशेषणगतविभक्तेः साधुत्वार्थतोस्वीकुर्वन्हि परैर्धर्यास्तोके पचतीत्यादौ नामा
र्थधात्वर्थयोरभेदान्वयेस्वीकृतत्वाविभेदेननामार्थान्वयोविभक्त्यर्थद्वारकएवस्वीकि
यते तथोक्तोरादहेरेसाधुधात्वर्थादेरकारकस्यभावनायामभेदान्वयेपिभेदेन्वयः तसद्५
कारकद्वारैवस्वीकार्यः कुर्यादितिप्रतीयभावनयाकिंकेनेतिकारकद्वारेणैवृथा
त्वर्थान्वयाकांक्षणात् तत्रात्मोद्देशेनविधीयमानस्यकरणत्वेनान्वयः स्वोद्दे
शेनान्यविधाविहितकर्मत्वेन उद्देश्यत्वविधेयत्वान्यततन्निरूपणयोगीत्तिसिता
तीस्मिनसाधारणविषयतानामककर्मत्वेन तस्मात्रयागीयत्वयाप्रतीतभावना॥
योयुगपदुणफलान्वयइत्याशयः ग्राव्यातप्रतीतेर्थार्थयारसामान्येहीस्यामिसभे

३७

दान्वयित्वमिति कर्तव्यतात्वेन तन्न युक्तं इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयितोऽस्याभेदेनान्वितोऽत्यर्थः
फलितः न च सोमस्याभेदान्वयग्रा(ह्यो)नार्थे संभवति कारकोपसर्जनत्वादित्याश
येनाह नेति ननु तृतीयैवाभेदं बोधयतं न युक्तं श्यमानभवनानिरूपिताभेद
न्तामभविष्यति सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनयाह सोमेनेति इतिकर्तव्यतापदश्रुत्य
निमित्तस्याभेदस्यानभिधानादित्यर्थः ननु मत्वर्थलक्षणास्वाभेदलक्षणा
वस्वीकार्येत्याह नचेति गुण इति नामधेयमिकमदः सूत्रे यथाऽऽदितिः शायाञ
मुमोक्तिमेत्रेश्रायामेन प्रकाश्यः पाशमोचनक्रियायाश्च श्रीषामीये संभवत्प्रका
शनत्वात्संभवत्प्रकाशनमपि वरुणत्वमवयाभिप्रायेण गुणत्वाच्चीयते एवंप्रत
यार्थप्राधान्यतया यथाश्रुतपदित्तत्वगुणभूतार्थबोधकश्रुत्यो मत्वर्थलक्षणा
न्याय्यापि स्वीकार्येत्यर्थः ननु नैनद्युक्तं यतः सत्यामपि मत्वर्थलक्षणायां प्र

ग्र॰ ३८ पयवतत्स्वीकरणमुचितं सोमकरणकेनेतिनत्वासतितृतीयया सोमगतकरण
त्वाभिधानात्सोमस्य श्रौतो गतत्वसंभवात् सोमवतेति लक्षणयोतृतीयया गगत या
करणत्वाभिधानसंभवात् उक्तं च संख्याधिकरणे सोमस्य श्रौतमंगत्वमिश्रैः सोम
स्यावश्यकत्वायागार्थ इति एवं समानन्यायेष्वारुणैण्ड्रीसक्तवाकेषु श्रौतोगत्वमरुणाधि
करणादिषु निर्दिष्टं तन्न्यायमर्थलक्षणयामेव संगच्छते किंच प्रकृतिगतलक्षण
योपस्थेकत्वाधिकरणोक्तं पशुत्वलिंगसंख्यानामेककारकद्वारेण क्रियान्वयित्वेना
हूयेत गुणपदे विधेयत्वसंख्याकारकयोरपि तद्वदधिकरणवार्तिकं मत्वर्थग
तलिंगसंख्ययोर्विभक्त्याभिधानप्रसक्तेः नच मत्वर्थविशिष्टविधौ गुणवाचपदे प्रकृ
तलोमत्वर्थलक्षणाश्रयणं संभवति देवेदयातिपदे तु होनि अमावास्यायामपराह्ले
पिंडपितृयज्ञेन चरेन्निग्रहयेपवमानायति विथेदिस्मारिषुद्दितीयायामुर्थकर्मत्वादे॰

मत्वर्थः नन्वयात् सोमवतेतियागसोमयोः संबंधसामान्यावगमे सोमस्य देवतान्वे
नान्वयप्रसंगश्च अयतनप्रत्ययएवमत्वर्थलक्षणेयेन ततोवाक्यभेदलक्षण॥
गुणानोच यरार्थत्वादितियान्वर्थव्यवधानमंतरेणभावनान्वयोविन्यानन्तसमन्मा
धेप्रधानभावनान्वयोक्तेश्च उक्तंवप्रयोगेयुक्तघक्रनेरित्यधिकरणसिद्धे नव
यागविशेषत्वगुणानांयेननसेकस्यविशिष्टस्यविधानात्वाक्यभेदः परिही
येन· सर्वेषांभावनागामित्वतस्मान्मत्वर्थलक्षणयानोपपद्यतइत्याशयेनशोकते
ग्रथेति यथाहिद्वयोवेदाग्रस्त्वंतेनयक्रमानुरोधेनोद्देश्यवाक्येयतइतिविधेत्त
वन्येप्रधानभूतेस्पृगादिपदेवेदलक्षणागीक्रियते अत्रवेदेविहितमखेरिति।
तथाप्रधानभूतार्थवोधकेप्रत्ययेपिजवन्यत्वाल्लक्षणोचितेतिभावः एवंपस
क्तोप्रत्ययगतलणायपत्तिमभ्युपेत्येतिकर्तव्यतान्वलक्षणानिराचष्टे तथापीति

रा॰ वस्तुतोनप्रयोजकत्वमेवलक्षणमेभवतीतिघातनायापिशब्दः ननावश्योमकरणकेने
३५ तिलक्षणयामपिसोमस्ययागंप्रतिश्रोतोगत्वसिद्धिः श्रोत्तिनाथ्यामुत्त्वबलमुस
३१९ लाभ्यामित्यत्रविधेयभावनान्वयिकर्मत्वाभिधायिनिष्ठाप्रत्ययेनोलूखलमुसले
प्रतिश्रोतत्वस्यैवविधेयभावनान्वयिकरणत्वाभिधायिन्यापिन्दृतीययासोमस्यो
गत्वासिद्धेः स्यादपिश्रुतविरोधिविधेयस्यश्रोतत्वस्यतस्यकारित्वयानिष्ठाप्रत्ययोवि॰
नियोजकः नत्वकल्प्यविधिविधेयेसोमेश्रुतविधिसमाभिव्याहृतजायास्तृतीयया
विनियोजकत्वे तस्मात्प्रकृतोप्रत्ययेवाममत्वर्थलक्षणांवदतातत‌ः प्राकृताग्रमा
प्र नेनेड्पत्नीवंसोमयागसंबंधेमेसोमस्याश्रोतोगत्वव्यवहारेणेयः यस्यत्ववाधि सो
तेपदेगत्वेप्रत्ययस्यविभक्त्याश्रनाधिगतेबोधितेतस्यतदेगत्वंश्रोतेसाविभक्तिव
तत्प्रयाणत्वपरावेशमारेतत जापनेचसोमेनयजेतेतिश्रवणात्सोमेनयागेकुर्या

ते॰ ३५

दितिप्रथमबोधः सर्वेषां सर्वत्राख्यातसंबद्ध इति न्यायात् तृतीयाम्नानाच्च न
वप्रयाजशेषेणाहवींषीत्यत्र प्रथमोत्पन्नस्य प्रयाजशेषांगत्वबोधस्य बाधात्प्रया
जशेषेत्सारयेदिति लक्षणया प्रयाजशेषप्राधान्यकल्पनवत् प्रकृते मत्वर्थलक्ष
णाकल्प्यमानोपि विपरीतवाक्यार्थः पुरुषप्रथमबोधस्य बाधात् कल्प्यते न
ह्यधेशकामसंबंधस्य लक्षणेनुपपत्तेः तादृशबोधसिद्ध्यै विध्यन्तरकल्पनाच्च किं
न शास्त्रान्तरेण यागात्प्राप्तिर्मासोल्लेख्य यागविधिपरत्वेन निर्णीतस्य वचसो यागमुद्दि
श्य सोमविधिपरत्वबाधात् इत्थं चैन्द्रादिष्वपदे सोमवतेति लक्षणयापि वचनाप
मानबोधे प्रथमावगतस्य लिंगादिविशिष्टकरणत्वस्य संबंधविषयाभावात् सोम
करणकेनेति लक्षणया अपि च संभवति विधेयतावच्छेदकतया सोमाकारकया।
विधेर्नयोक्तिः सोमस्य देवतात्वात्प्रसक्तिश्च संभवति च प्रथमबोधकमनुसृत्य लिं

ग॰ गमेख्यातानीनांकारकद्वारेणक्रियान्वयित्वमुत्पादनं नत्वेकर्तृपञ्चकरणके
५॰ डा नेतिलक्षणयामपिलिङ्दे क्रियारूपभावनान्वयोलभ्यते नचद्वितीयानादिगुण
40 पदेषुप्रत्ययेलक्षणस्वीक्रियतेतिसोमेनेत्यादिषु नयास्वीकार्योउक्तनशक्यात्मना
वगतस्यक्रियान्वययोग्यस्यकरणत्वस्ययागान्वययोग्यानुदभूतशक्त्यात्मनोपस्थि
तिकल्पनागौरवात् नाटशोपस्थितिकल्पनापूर्वकंलक्षणोपस्थितयागान्वय
कल्पनातोनुशासनसिद्धंसंभावनाभावार्थत्वाश्रयणेननदन्वयस्वीकारोवि-
त्याद्वाविहितनापेपतिवीयष्टेरूपतिष्ठतइत्यादौविहितात्करणकेनपरिमाण
नष्टष्टकरणकेनोपस्थानेनेत्येवमर्थस्वीकुर्वतापरोपन्यस्तसंभावार्थत्वपरिहा
रायकारकाविभक्तिवलीयस्त्वकल्पनानुपपत्तेश्च उपपदविभक्तेर्हितस्तोदैर्व
ल्येपदोन्तमपेक्ष्यार्थबोधकत्वादन्तरङ्गत्वार्थत्वात् ग्रन्थक्तनाक्रियागर्भान्वयबोधक ५॰

त्वाद्वाविद्धत्तकारणकेनेतिबोधपर्यन्तोन्नीयायांचत्रयमप्येतदविशिष्टं अत्र शासना
सिद्धकल्पनाश्रयणे पारमार्थिके द्वितीये द्विगुणपदे भूत्वगम्याश्रन्यपलक्षणाश्रय ता२
णेधात्वनाकरणतयोपस्थितस्यमत्वर्थस्यकर्मत्वापत्तेरन्वयित्वात् यदि च प्रकृतिसं
ज्ञातबोधस्यपरमः अस्यायमश्रवणेविरोधबुद्धिर्जायेत तदास्यादसंज्ञातविरोधित्वमायेन
अन्यपलक्षणयोर्हिनयपन्यशब्दः स्वतोमुख्येशब्दोन्यबुद्धिविरुद्धांबुद्धिमादधाति
सलक्षणयानेयः पार्गोय्यदि पलक्षस्वतोमुख्येशब्दबोधितार्थानन्वितमर्थंबोधयत्
विरुध्यतेमानोनरविरोधात्परेतनस्मिन्नमुख्येवाचलक्षणेतिसंदेहः तस्यप्रधानभूतार्थ
त्वेगुणभूतार्थकेमुख्येप्रबलत्वायुक्तायथासहेर्ण्यायदेयइतिविधिकावाक्यापेक्षि
प्र। तविषयार्पकत्वेनगुणभूतेमुख्येपितस्यैकहायनोगौरक्तिणेतिचवोन्तर्गतेदक्षि
१० णाशब्दे प्रत्राहितोपक्रमोपसंहारयोः स्वतोविरोधाहलक्षणाश्रमक्तिः किंतु स्यत्ति

गा०
८१

गाढार्थीनांतिचरितत्वावितिशास्त्रविरोधात् तथा सोममेनेत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोर्न स्वतो
विरोधः यागविधायकप्रत्ययसमभिव्याहारात्तु लक्षणाऽश्रीयमाणा प्रकृतावेव वक्तु
मुचिता यद्यपि प्रत्यये लक्षणा स्यात्तथापि प्रत्ययेन मत्वर्थलक्षणे दोषिता नाभेदलक्षणा
भावनानिरूपितनाभेदायोग्यत्वात्सोमस्येत्याशयः कथं तर्हि सोमादेः फलभावनान्व
यित्वकथनं ग्रेथ्छतग्राह क्रियायाश्चेति कल्पितविशेषणविधिबोधितायाः सोमक
रणकक्रियायास्तदेकवाक्यतायोगेन प्रधानविधिना प्राधान्यभावनेतिकर्तव्यतात्वेबो
धितात्तद्वारेण करणीभूतसोमस्य फलभावनान्वयोपादनाच्चोदाहृतग्रंथाविरोधः
उपपद्यते परमायागाग्निहोत्राधिकरणगतासोमस्य फलभावनाकरणत्वोक्तिः प्रभेद
लक्षणायोसाऽनुपपत्त्यात्स्यादित्यर्थः ननु यथाऽरुणपदस्य लक्षणयाद्रव्यप्रतिपाद
कत्वेपि तत्परारुणीयथाऽरुणपनिष्टामेवकरणत्वेबोध्यते तथा सोमवतेति लक्षणा

८१

यामपिरनीयायाः सोमनिष्ठकरणताबोधकत्वं स्वीकृत्योक्तग्रंथगतभावनान्वयि
त्वोक्तिः श्रौतोगत्वोक्तिश्च किंनोपपाद्यते । तत्राह द्रव्यस्येति यथाहत्यारुण्यैकहाय
न्वयित्वादेकहायन्या सह शाब्दबोधे समप्रधानतयान्वयगतमर्थादेकहायनीप्रति
परिच्छेदकतात्मकं गुणभावं प्रतिपद्यते नैवं शाब्दबोधे सोमस्य यागेन समप्राधान्या
सिद्धिः एवं कमर्थाद्यागे गुणत्वं वक्तुं शक्यं समानपदोपात्ततया भावनाकरणत्वे-
नावगते यागे प्रति सोमांगत्वेनान्वेतीति भावार्थाधिकरणे सिद्धत्वात् एकहायनी
न्तु गवादि प्रतिग्राहणेपच्चन्तुष्टादेरिव यागं प्रति सोमस्य नादृष्टाभावप्रसंगात् आशयः
यद्वा किमिति प्रधानविधौ सोमकरणकभावनायाः फलभावनान्वयप्रसक्त्यभ्यं-
गा व्याख्यायेते प्रकृतविधावेव तादृगन्वयः स्वीक्रियतामित्यत्राह द्रव्यस्येति द्र
व्येहि केवलेष्फलत्वं मन्वर्थलक्षणयोगत्वेन स्वीकर्तुमुचितेन तद्विशिष्टभावनेति

कर्त्तव्यतात्वेन तस्याश्रुतत्वादध्याहाराद्वा लक्षणयाम्नायस्यादिति भावः यद्वा यथाऽ
ग्नेयोष्टाकपाल इत्यत्र विहिताकाविहितयागोनुवादेनाग्निविशिष्टद्रव्यविधानेनाग्नी
यतेद्रव्यदेवतयोः संबंधस्य प्रागसिद्धत्वात् तथा सोमयागयोः संबंधस्य प्रागसि
द्धत्वात्सोमविशिष्टस्य विधेयता संभवति अतो यजेतेत्यस्योपपद्यत इति वक्तु
द्धकर्मविधित्वमंगीकृत्य सोमेनेत्यस्य कल्पविशेषणविध्यन्वयो वक्तुमुचितः अ
लेनादृशापदयुक्तविधिकल्पनया मत्वर्थलक्षणया चेत्यत आह द्रव्यस्येति देवतो
द्देश्यकत्यागकर्मतात्मको हि द्रव्यदेवतासोमवायोः संबंधएकयागभावनान्वयाधी
नसिद्धिर्न द्रव्यदेवतयोगभावनान्वयविधिपरे वाक्ये सिद्धवन्निर्देष्टुं शक्यते शक्य
तेन फलभावनान्वयिनायायागविधिपरे वाक्ये यागसोमसंबंधस्य सिद्धवन्निर्देशः
अबाधितश्च यमबोधादेव सोमादेर्विधेययागफलभावनान्वयमनपेक्ष्य यागगतव

सिद्धेः न च श्रुतेन यजेतेत्यनेनान्वयं प्राप्य निराकांक्षं सोमेनेति पदं कल्प्यपदान्तरा
न्वयं प्राप्य यजिनामवितेति विशिष्टविध्युत्तरकालेन समाप्यते इति विशेषणविधिकल्प
नानदोषाय फलमृत्वादित्याशयः अग्रे प्रकरणनिरूपणावसरे ननु माभू
तु सिद्धसोमस्येतिकर्त्तव्यतात्वेन तदनुरक्तप्रत्ययार्थस्य तदनुरक्तकारकस्य फल
भावनाकरणत्ववत्संभवति फलभावनेतिकर्त्तव्यतात्वमप्याह किंचेति ननाव त५
च्छिन्नयवाच्यकारकस्येतिकर्त्तव्यतात्वसंभवः क्रियासाधनात्मनान्वितायाभिहित
स्य क्रियायामभेदान्वययोग्यत्वादिति दर्शयितुं प्रकृतस्यापि सोमवाक्यस्य निर्देश
एवं काहि शब्दोक्तिः यदि प्रत्ययलक्षितासोमकरणिकभावनान्वेनान्वितानुच्येत त
तन्निराकरणायाह नार्थ कारेति उत्पत्तिवाक्येनन्मात्र परेवाक्ये कांक्षेत्यनेनतरं नद
न्वयमात्यिपनीतिशेषः ननूत्पत्तिवाक्यगतानामपिनान्यामितिकर्त्तव्यतार्थकत्वेन

ग्र·
४२

43

समानेऽप्यधायि वत्कथमसमानेऽन्वये न दाक्षायणस्यादर्शनमाह विश्वजिमिति इति क
र्तव्यतान्वयात्तेकत्वेनेष्यते: यथाहीष्टविशेषाकांक्षायामप्येनोपनिवाक्ये न तद्वि
शेषान्वयमात्रिपति वाक्यान्तरादेव तल्लाभात् तथा यतदृष्टादिशेषलाभस्तत्तप
वदवफले सेत्त्रिविधिकल्पितवाक्यानैकवाक्यत्वादिति कर्तव्यतान्वयलाभात्तनस
त्यपि दाक्षेति कर्तव्यतान्वयमात्रिपति यद्दृशाल्लक्षणमाश्रीयते प्रत्ययान्तप
वत्यात्वाश्रीयमाणा एवोक्तनयेन त्वदुक्तदृष्टान्तेन च प्रकृतावेवो विनाश्रयितें
न्योतिरादिनामस्वपि प्रकृतावेव यमलक्षणमाश्रीयते ननुप्रत्ययेनोत्तरकालत्वा
दे: प्रकृते च प्रकृतौ मत्वर्थलक्षणायाः संभवानदाश्रयणमित्याशयः सोम
स्य सोममसेवाधिनः कारकादे: एवमपि विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणायाआवश्यक
त्वेपि ननु विशिष्टविध्यभावेपि यागस्वरूपार्थनया विधावानर्थक्याद एवेसा

४२

यत्नात्मनानमुद्दिश्य सोमविधौ भवेदेवमत्वर्थत्वस्याविधावानर्थक्यात् लक्षणयाऽ
यागेनाप्येवं कुर्यादिति सोमवतेतीत्यनुग्राह नापीति लक्ष्यमाणापि साधनतानया
गविशेषणतयालक्षणे गौरवात् किन्तु विशेषणतयानन्वयसोमेनाप्येवं साध
नेभावयेदिति विनैवमत्वर्थलक्षणया वाक्यार्थसंभवस्ताशयः स्यादेतत् ॥
नाप्येवं साधनमुद्दिश्य विहितानामप्येवार्थत्वं सिध्येत् विशिष्टोद्देशेन विहित
स्य विशेषणांगत्वेऽर्थतानमुद्दिश्य विहिताध्ययनस्यार्थांगत्वापत्तेः यतोऽस्य एवा
र्थता मिद्धलोकविधवचनव्यक्त्याश्रयणेन मत्वर्थलक्षणमाश्रित्याप्येवोद्देशे
न सोमविधाने स्वीकार्यमिति शंकते नन्विति तद्वाचित्वेन तत्प्रतिपादकता
न वयमुद्देश्यतावच्छेदकरूपप्रवेशेनाप्येवार्थतां ब्रूमः किन्तु साधन
तयोद्दिश्य विहितानां साध्यार्थत्वनियमात् दृश्यते च लक्षणसाधनसंस्कारा

स्याद्यस्यां जनो हेरीत्याद्यर्थत्वव्यवहारः साधनता तु फलोपधानात्मिका भावनाश
रीरनिविशमानैव तत्प्रत्ययेद तत् । तन्मते परमलूखलननतप्रोक्षणयोरिव व्रीहिद्र
व्यस्य स्विष्टकृदादिकर्मणश्चाप्यर्थत्वाविशेषात् व्रीहिन्तु रोधेन प्रतिपत्तिः लो
पः स्यात् । तस्मात् सोमेनापूर्वं साधनं भावयेदिति विनैव लक्षणया वाक्यार्थोप
पत्तिरित्याशयेनाह । मैवमिति । ननु व्रीहीणामिव यागस्य कर्मत्वं श्रूयते येनो
रीति क्तविधवाक्यार्थः स्यात् । यजेतेति पदान्तभावार्थाधिकरणन्यायेन भावनायां
यागस्य करणत्वेनैवान्वयप्रतीतेर्मत्वर्थलक्षणया श्रावणत्वकर्मत्वमाह । गुणे त्व त्व
ति गुणस्येति । एवेति शेषः । उभयोर्गुणयोर्मत्वर्थयोरश्रामत्वेऽप्राप्तत्वेवाभावार्था
धिकरणन्यायः । यथा सिद्धान्ते सोमवाक्ये ऐन्द्रवायवादौ ग्रहान् गृह्णातीत्यादि
मन्त्रवागुणमात्रस्याप्राप्तत्वेन फलश्रवणे तदश्रवणेव फलमाहुः पूर्वपक्षत्वर्थम

द्विरूपत्वागुणस्यैव विधित्सितत्वात्प्रधानत्वर्थस्य करणत्वेनान्वय इति भावः ननु
प्रकृतत्वर्थाभिधाने शक्तिः प्रत्ययगामिनी भावार्थाधिकरणन्यायेन करणत्वान्व
यविधायिका वाच्या अन्यथा अनेकविधान्वयविषयत्वेन स्याद्गौरवमत आह ॥
नचेति अर्थमिति शब्दशक्तिमहिम्नाहि करणत्वान्वयावगमपरकृत्या
भाव्यत्वान्वयशंकाया असंभवात् न तन्निराकरणं व्यर्थमित्याशयः सत्यपि प्रकृतत्व
र्थाविनाभिधायित्वे प्रत्ययानामीप्सितानीप्सितसाधारणविषयतया प्रत्येवश
क्त्यान्वयत्वाभ्युपगमात्र गौरवापत्तिः ननु भूतभाव्यन्यायात्तु शब्दशक्तिसिद्धम
पि करणत्वमपहाय भाव्यत्वान्वयः कल्प्य इति शंकां निराकर्तुं विषयाद्यमत आ
ह किंच वाजपेयेति शब्दशक्त्यानभिहितस्यैव कस्यचित्संभवत्यास्तत्र संवेय
शंकायाः संभवति परिहारेण न आह किंच न पश्यत्विति अप्रश्नत्वेन फलभाव

ग॰ ४५

45

नाकरणीभूतगुणावच्छेदकरूपनिरूपकत्वेन न तत्सुभावनान्वयित्वमपि नास्ति
ननरोतत्करणत्वमित्यर्थः एकोद्देशेनेति ग्रामस्यैकस्यानेकतानेकसंबंधवि
धानस्यार्थः अनाग्याहोममप्युद्दिश्य द्वियस्य विधानाभावेन प्रकृतानासिद्धेः अत॰
एवकर्मग्रहणस्योपलक्षणत्वादेवागुणग्रहणोपक्रमनोपलक्षणस्यप्रकृतानान त्व
ज्ञापिफलमाह रेवतीति विवृदग्निष्टदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशम
ग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति यागे विधाय यदितेहि एतस्यैवे
ति वचसि वारवंतीयगुणस्य फलसंबंधशंकायां वाक्यभेदेन परिहारोभ्यधायि॰
न चात्रानेकगुणानां विधिरस्ति न त्वे पश्च नो फलत्वात् स्तोत्रस्याश्रयत्वात् नन्व
रेवत्याधिकरणत्वमेवदर्शिकरणत्ववत्फलोद्देशेन विधेयमवत्तु तन्निरूपक
त्वेन च वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति एवं वाक्यस्य वारवंतीयान्वयात्तु

विधेयांतरापत्त्यावाक्यभेद इति चेन्न प्रधानविधिशेषभूतेन एवं वचसा प्रधानया
गशेषत्वेनोपस्थापितस्य चारुत्वेनीयस्याश्रयत्वेनान्वयासंभवात् समभिहि
ताधिकरणत्वस्यान्ततोयोतेन शब्देन परामर्शासंभवाच्च गौरवं प्रकटयति प्रकृते
ति करणत्वविशिष्टद्रव्यफलविधीयतेनत्राह द्रव्यापीति नतस्येति यद्य
पि सेतिप्राधिवशादेव होमस्याश्रयत्वं सिद्धं तथापि समभिव्याहृत धात्वर्थयागाश्रित
होममनुवदनाश्रयत्वेनैव तं बोधयतीति भावनायां करणत्वेन स्वार्थबोधकत्व न =
नियमो यातवुसंगच्छतइत्याशयः नतावदिति मत्वर्थलक्षणानः एवं याग
कर्मकर्भाव भावनाकरणत्वेन द्रव्यउपस्थितिं कुर्वीतीविभक्तिः सिद्धान्तन्याये
नश्रोतोगत्वव्यवहारं प्रवर्तयतीति तिनवक्तेशक्यं न्नुहोतीतिपदशक्तिमहिम्नाहो
मकरणिकायागप्रवभावनायाः प्रतीतिरित्याशयः न चारुणयान्यायोत्रेत्याह ॥ ५२

१२१

ग्रा. स्थानमिति प्रधानविपरिवृत्तिवैशिष्ट्योपादेशसंबंधोपपादयति पाठेति सइति
४८ नचयाज्यानुवाक्यासमाम्नायोसहितलिंगादेवास्य विनियोगस्य सिद्धेः क्रमस्य किंचित्क
रत्वं स्वप्रकाशदेवतायोगित्वक्रमपठितेयागांतरेपि मंत्राणां क्रमेविनाताभ्यामगत्व
प्रसंगात् समाम्नानः पूर्वं प्रवृत्तक्रमवशेनतन्निवृत्तौ नसामान्यसंबंधोपजीवनेन भव
तिलिंगादुक्तविनियोगसिद्धिः नचैवं याज्येति समाम्नायायाश्च किंचित्करत्वं आग्नेयक्र
मे पठितस्याग्नेयमंत्रद्वयस्य लिंगादुक्तविधसामिधेनीत्वेप्रधानयाज्यात्वेच प्रसक्ते न
याज्यात्वनियमात् अन्यदेवत्ययागक्रमेपठितानां आग्नेयमंत्राणां तु समाम्नायबाधे
नलिंगक्रमाभ्यां सामिधेनीकार्य एव विनियोग इति बोध्यं प्रकृतेति नतकार्येनवि
हितानीत्यर्थः न्यायस्तथाकृतमंत्रेनयथाकृतमेवसाधु संदेशेति ईदृक्नोगसंवद्धा
गविध्यास्नादेशाराधानविध्योर्वा मध्येनपठितमित्यर्थः नन्वाग्नेयमजमग्निष्टोम

४८

मालभेतेत्यादिवत्सच्छागग्रहणे सवनीयोस्त्विते: पाठसादेश्यात्तदंगभूताधर्मा: किमि
ति तत्सूत्रेणाह नवेति तत्सत्वस्य एवार्थत्वेनसत्वापादितेनानुवादेयविधेयभूतकाल
संबंधेनास्थिनेग्रहं गृहीत्वेतिवचनेनोत्पन्नेसवनीयागमनुघातेनवचनेनवपया
प्रात: सवनीयेनीत्याद्येकवाक्यतापन्नेनोपादेयप्रचारविप्रकर्षाख्येगुणाविधा
नान्नोपपत्ति: सवनीयसेत्याशय: अग्नीषोमीयेप्रत्येवतर्हिपाठसादेश्यादंग
त्वेस्यात्तत्राह अग्नीषोमीयेति यदिसोमयाग: प्रकरणेनपशुप्रयमानगृहीत्वानश
क्नोतितर्हितार्थकात्तदंगन्यायेनतदीयसकलपशुयागांगत्वंतेषांसादेश्याशंका
ह प्रीतइति स्थानाख्यमानानुरोधेनन्यायवाधएवोचितइत्याशय: उभयो: प्रकृ
तिविकृतियागहविषो: किमेकस्मिन्कर्मणिविधीयमयसोर्विध्यंतद्वयानिदेशे:
वीषिनेत्याह नवेति द्रव्यवाचकत्वेनेति विशेष्यत्वाभिमतमत्रद्रव्यशब्दार्थ:

एवमुदाहरिष्यमाणवार्त्तिकेपि स्वतो व्यवहारायोग्यमपि सामान्यं विशेषात्तेयेणान
घोग्यत्वात् प्रयोजनवद्भवेनत्याह सवेंति गोमानगोत्वं गव्यमित्यादीनामित्य
र्थः नदंतेरण संबंद्धाभिधानमंतरेण विशेषणस्याभावात् अप्रतीतेः गोमानिस
त्रैवं हि मतुपा प्रकृष्टाभिधाने भवति स्वामित्वधीः देशाभिधाने त्वधिकरणत्व
धीः उभयानभिधाने तु न कोपि संबंधविशेषः प्रतीयत इत्याशयः नन्वौपगवा
ग्नेयगव्यगोत्वादिशब्दानां तावत् प्रतीत्यनुशासनवशेन प्रकृत्यर्थान्निरूपिताप
त्यत्वदेवतात्वविकारत्वतद्वत्त्वाद्यसंबंधविशेषवाचित्वे समस्तापि संबंध्येतरा
भिधाने शक्यत न एवं वक्तुं गोमानित्यत्र तु विशेष्यविशेषणार्थग्राहकत्वेन पराभि
मतेयचैत्रादिपदेन तत्समक्षनेन मतुपा शक्यत एवं संबंधविशेषाभिधानमतमाह
तदिति यथैव स्वर्णादिशब्दे भार्यात्वयप्रतिपत्तिमनपेक्ष्य प्रत्यायप्रतिपत्तेर्नैत

मात्रवाचित्वं तथा यौगिकशब्देभ्योऽपि संबंधिप्रतिपत्तिमनपेक्ष्य संबंधप्रतिपत्ते
र्न संबंधवाचित्वमित्याशयः नहि तद्वदेव विशिष्टवाचित्वेनेत्याह अनन्तरेत्यादिना
एवं सर्वसमाख्यासु दौर्बल्यहेतुमभिधाय लौकिकसमाख्याया अतिदौर्बल्यं द
र्शयितुं वैदिकसमाख्यादौर्बल्यं स्पष्टयति होत्रित्यादिना तथाहि वक्ष्यमाणस
माख्यावैलक्षण्यार्थः नहीति परमतमवलंब्य दोषस्वदेवीयदवतद्धितं बु
द्ध्याहलादेर्विशेषवाचित्वेन पदांतरसापेक्षतार्थबोधकत्वेन दौर्बल्यं समाख्याया
बोध्यं अग्निसंस्कार्यादिषु सजातीयेष्वपि बलाबलं यथा याज्यावत्तणादिषु सामास
समाख्याग्रानमध्वर्युकर्तृके विशेषसमाख्याग्रामेन यजमानकर्तृकत्वेन वा
ध्यते अग्निवानर्थक्यप्रतिहतत्वेऽपि विपरीतमपि बलाबलं यद्दर्शनमूलेपञ्च
धर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमुक्तं द्विविधबलाबलाश्रितोऽपि च समवायः श

ग॰ ५८

क्तः प्रतिपन्नमाणेणैव क्रतुसंनिधानेपि प्रमाणबाधाः यथा नित्ये पौवदर्शपौसाप्रदर्श्ये
नैवं प्रयत्न निमित्तकेन नित्यश्रुमसः कामगोदोहनेन एवं नैमित्तिकमन्तरनै
मित्तिकेन नित्यनैमित्तिकेनस्मादयः विस्तरभयादाकरग्रन्थसिद्धत्वाच्चापरैर्नेनत्रि
हृपणमत्रनेयतद्व्याह इति सेतेपदइति एवंरूपेणेति नचांगसम्बन्धयोगवि
धिर्दृहीनीतिप्रातिस्विकविधीनामेवविनियोजकत्वमुक्तं नतदेकवाक्यतापे
त्तप्रधानविधेरितिवाच्यं नाट्टशावाक्यादंगत्वेनावधारितेप्रयोगविधिरन
ष्ठापयतीतितदाभिप्रायात् अन्यथावाक्याकल्पनयाप्रकरणविनियोजक
त्वस्योच्छेदप्रसंगात् नान्येगानीतिकत्वेगानीत्यर्थः सेत्याद्रीभीत्यादिनालिंग
साहित्यक्रमसंग्रहः यद्यपिसाहित्यक्रमयोर्नैकारकत्वं क्रियायांद्रव्यादिवत्
तथापिकारकीभूतपदार्थावच्छेदकतयास्येवांगत्वेनार्नैयिमानवोध्ययोच

मितिकमानानित्त्वकर्मोपलक्षितत्वात् उपयुज्यते न विनियोगाद् इति बोध्यं नानिवेति क
त्वेगभूतानि ज्ञातानादीन्यर्थः तेन खदिरत्वगोदोहनपंचवर्षत्वप्रभृतेरदृष्टार्थ
त्वेपि न दोषः एतान्येवेति उक्तहेतुविध्यानातिक्रान्त्वेगानीति यावत् तेन गुण
कर्मणोऽध्ययनस्य प्रधानकर्मणोपि दर्शादेर्वि समाख्याव्यवहाराभावेपि न क्ष
तिः कर्माङ्गेति इत्यादिगतं कर्मा एवं साधनत्वेप्रयोगोद्देश्यतावच्छेदकमित्य
र्थः तेन वपनादिवज्ज्योतिष्टोमादेः पुरुषोद्देशेन सत्यापि विधानेनिरासः सिद्धि
श्रतिपत्तीन्युपलक्षणं सूक्तवाकादिकृतदेवताप्रकाशनादेः उपयुक्तेति
प्रथमान्तपदद्वयं भावप्रधानं कर्मेति प्रथमान्तं च षष्ठ्यन्तत्वेन बोध्यं ॥
तत्त्वेति कारकान्तपदद्वयमपि भावप्रधानं प्रयाजादीनि तत्संन्निप
त्योपकारकमित्यर्थः तस्यावघातस्य संनिपत्योपकारकस्य सत इति शेष

ग॰ प्रोक्षणीति प्रोक्षणादेः सन्निपत्योपकारकत्वमित्यर्थः उभयोः पक्षयोः नवाहूषाद्यंत्वेव
४५ त्येपि द्वितीयावशेन संनिपत्योपकारकत्वासिद्धिः तस्याबलत्वज्ञाह्नि खेडकानुक्रविस्ता
दिप्रयोगवशेन साधनत्वाविर्भावात् अप्रसन्त्यपि तास्मिन्नीस्मितानीसित साधारणेन स्वप्रकृ
त्यर्थप्राधान्यानियामकत्वात् संनिपत्योपकारकत्वेऽवशेषभाविप्रकृतिगतानामेवसाध
नलक्षणानोः संज्ञातविरोधित्वन्यायेन प्रेप्सोर्विभक्तिगतसाधनलक्षणोस्वीकृता
णउपकारकत्वस्य वक्तमौचित्यात् यद्दृष्टोति एवं दलेन विपरिवर्तमानयागानुक्र
रदलस्य यत्तिनानूयमस्मद्दिताग्निप्रजापतिवद्विकाल्पितसमसंतद्धयेत्लृप्तितमर्व
सामान्येवात्रविधीयतेन चेष्टिविनिर्देशेनैव तल्लाभाद्विधिवैयर्थ्यं आग्नेयविकृतौ
विकल्पस्य दर्शपूर्णमासविकृत्योः क्रमेण पूर्णमाससमावास्ययोः सर्वविकृतिषु सप्त
स्कालतापात्त्रेनद्विधिमंतरेणलाभात् कृतमइतिभेदः उपकार्योपकारकभाव

49

नियमकोयात्वर्थानावच्छेदकीभूतफलाश्रयत्वादिः संबंधो द्वितीयोत्तत्वादिसमभिव्या
वहाराद्वपस्थितइत्यर्थः कल्पइति तयोर्हि ताहृशः संबंधः पक्कादिकरणादिः नच
शब्दाद्वास्थितइतिभावः वाक्यमेवेति विनापिद्वितीययास्याप्रवोद्धतिवतश्रोत्तणस्य
संस्कारत्वसिद्धेः प्रकृतोदाहरणोतस्याप्रकिंचितकरत्वमभिप्रेत्यदेतदर्थमिसमंतेतरमे
वेतिशेषः क्रमत्वर्थमित्यनेनतरमपिभवतीतिएवमग्रेपिवलवत्तापिहिप्रधानाना
त्वेनविरोध्यंगानांत्वेवाराधितमस्यविनेनाविरोधि नचब्राह्मेदमर्थमएवैदंमर्थेनवि
रुध्यतइत्याशयः द्र्यारीति स्वनिवर्तककारकमित्यर्थः केवलेफलासंयुक्तेवुद्ध
इतिसंनिपात्यामिप्रायमेतत् आरादुपकारिणोतुप्रधानसंप्रधानभावनान्वितान्नाप
घपितद्वाद्यान्वयात्एवैकएवकरणान्वयः तथापितफलार्थत्वेत्तारीककर्मणः
कालांतरभाविफलार्थत्वनिर्वाहायाएवैकाल्पितेपर्वैपुर्यारसार्थ्यतदानुषंगि

रा०
५०
केनफलंनन्वेतत्प्रयोगनवनष्ठेनसिनाटर्थ्यंनैवकथमितीतिकर्त्तव्यताकांक्षोत्था
नात् अंगेष्वएवंअप्रयुक्तत्वानिरूपणस्यफलमाह अतएवेति फलाप्रयुक्तत्वस्य
मुदासायैवकारः नोहहेतोर्न्यायोन्तरस्य अपेक्षतेहिमैत्रोहोमत्यायोन्तराणि तथाहि
अतिदेशप्राप्तस्यकार्यनिमित्तोन्यथाभावऊहः सचत्रिविधः संस्कारोहः सामोह
प्रयोगोहोमन्त्रोहश्चेतितत्राघोवीह्याद्युदाहरणंप्रोक्षणादेर्वैकृतेनीवारादावनुष्ठा
नेद्वितीयोविवत्साम्नस्यनेरथन्तरंसामकवत्यारावतिहिहस्तनदीयसंज्ञत्तराधनु
रोधेनप्रदेशान्तरस्थायीभावादिवैशिष्ट्यं त्रतीयोद्वादशाहिकाद्वितीयाद्वोविकृ
तोहिरात्रद्वितीयेपत्नीसंयाजेनत्वष्टागेनकृतत्वानुष्ठानेद्वादशाहेहिअनुत्तमेष्व
हःस्वभावहःसाहित्यायक्तविमर्दार्थः वस्थानेप्राप्तेपत्नीसंयाजानामहानिसति
षेनऽनिपत्नीसंजानेषुनत्रियमाणे अनुत्तमप्रकृतिकमपिद्विरात्रद्वितीयेस्व

50

यमुत्तममिमितिनयत्तौसंपाज्ञानत्वेलभतेचतुर्थस्त्रिविधः प्रकृतिमात्रोद्देशः यथास्तूर्या
यत्तुष्टामितियथावाहिंयमुकगणेहिपेवाशब्दनयोर्वैकृयदृतियथावाषट्त्रिंवत्
मेवत्स्वरेनरसमयुरोडाशयेणयाविधिवापमेत्रसयथान्यमसीत्यस्यप्रासममसीति य
द्यपिप्रकृतौप्रकृतिवाचिनाधान्यशब्देनलक्षणयाविकारप्रकाशनमकारितम्
थापिविकृतौस्तगोक्षीतिसात्तरणिकप्रयोगोनकार्यः प्रकृतौलक्षणयाग्राथ्यिकत्वा
त् इहचस्वायत्तेशब्दप्रयोगेनस्याज्ञ्यन्याय्यत्वात् तदेतत् उत्तमयाः पुरोडाशाद्रस
त्रसवनीदेशेनतरसत्त्वेविधेयं पुरोडाशपदेन्तधानादिपुलिंगसमवायेनेमुक्तं
त्तीयोसे प्रसंभवनरसममयत्वधानादिसाहचर्याच्चनपुरोडाशतरसंप्रकृतिकत्व
विधिः पुरोडाशकार्येतद्विधानापुनः पुरोडाशेनिवृत्तेस्मृराविवपेषणनिवृत्तौनापि
नाधिचापोनततेमत्रदृतिचेत् प्रत्याहुः तरसममयपुरोडाशेणापारस्यासर्वाम्दृत्रिमात्रो

मी०
५१

दिति न्यासमनुपाकृतं तु दाहृतं तच्छेदोऽगप्यवचसिमवनीयपुरोडाशपदाग्रवर्णान्पुरोडा
शमात्रं प्रकृतित्वेन मामैविधीयते शक्यं वाऽत्र मिश्रणेन तस्य प्रकृतित्वं संपादयितुं
उक्ते च च्छेदोऽगस्त्वेनेतस्य पुरोडाशे चात्र शेषो यादिति संभवति च तथाविधौ न पुरो
डाशबाधः समन्वितः तद्बाधे वाक्यमेतस्य घटनमेव ह्येवाकिरिति ग्रन्थेन तमोऽसेप
षणस्यैवासंभवात् कृत्वा चिन्तयैषाकिरित्याहुः लिंगमात्रोहः यथा वस्यरुद्रासी
ति मंत्रस्य मैत्रस्यासोऽर्थकार्यं च विहितेनवसरासि रुद्रासीति वचनमात्रोहः यथा
छागस्य वपाया मेदस इत्यस्य याजापनेषु छागानामिति न चैवं पत्नीसंनहनस्य
स्याद्धि पत्नीकं विकृतिप्रयोगेऽहः स्यादिति शंक्यं प्रकृतिर्हि पत्नीकप्रयोगे
ऽसमवेतार्थकत्वात् न च व्रीहीणां मेदनस्य यवप्रयोगे इव द्विपत्नीकप्रयोगे
तस्य मंत्रस्याप्रवृत्तेनोसमवेतार्थत्वापत्तिः गुणभूतप्रधानवचनान्तरोधेन

प्रधानप्रकृतेः प्रकृत्यसंभवात् नैवमदितिः पाशानित्यस्माद्द्विपशुके नोहः प्राप
्तिः बहुवचनस्य द्वयोरसाधुत्वात् प्रकृतिलिंगयोरूहः यथाग्नये जुष्टमभि
स्यादिमैत्रे जुष्टमिति प्रकृतिवचनयोरूहः यथा तस्मै वर्विस्येभ्यो देवेभ्य इति लिंग
वचयोरूहः यथा शास्माप्राणानिमित्रस्तो पशुगणे प्राप्य इति क्वचित्त्रयाणामू
हः यथा पौटे वीर उग्र इति प्रोतणाम्भि मेत्रणमेवसा हुतं प्रोतणामवतीति विधि
युक्त विकृतौ तु तदेवात्र इति क्वचिन्नसकलपदाभ्यासः यथा पशुगणे एकपा
कन्वसा चमिति मेत्रस्मैकपैकएपेति सर्वोप्ययमत्रोहः षड्विंशत्यामपेक्षते·
मेत्राग्रंथप्रकाशनार्थानोच्चारणेनादृष्टार्थ इत्येकः मात्वार्थपवनेषो विनियोगो
णेनोणा इति द्वितीयः अस्वसाधनत्वप्रयुक्तानत्वन्यादिस्वरूपप्रयुक्ता इति
तृतीयः प्रकृतौ समवेतार्थानन्तरसंविज्ञादिपदसमवेतार्था इति चतुर्थः तथा

ग॰
५२

52

[illegible]षयत्वमनुष्ठेयत्वपत्तिं वर्धान्ति [illegible] त्प्रतिवदमनार्थाद्
[illegible] यच्च विद्यमानान्यतरमात्रेण न वैकृतदेवतादेः प्राकृतदेवतादि-
कार्यापत्तिरिति सिद्धं पूर्वपक्षः। तानि चाग्ने [illegible]ः अत्र तु विधिना श्येनविधि-
नेन विकारतः स्वशब्दाद्वा निषेधानुवादत्वः कार्यकारिणेति तत्र नैवारस्तु
व्रीहिस्थाने त्वत्र नीवाराणां व्रीहिकार्यापत्तिः। प्रत्यक्षमाहितान्धि ये त्वगम्यन्तेः
दृष्टा नेहि नीवारेभ्यो हविर्निष्पत्तिः। न तु श्रूयते नैवारमिति तद्धि तत्समर्थं
साकाङ्क्षाभिधायित्वात्। सत्रायणग[illegible]जिता यजेतेत्यत्र विश्वजितः सत्रकार्या-
पत्तिरश्रावितविधानात्। श्रुताहि विश्वजित्तो वाकाशेषात्सर्वं भोदेवेभ्यश्चात्मा-
नमाहुरुतेयः सत्रायाहरुतत इत्यादेः सत्रेऽग्न्युत्सके न विद्वत्नानादसे
भवेतत्कार्ये विधाने प्रतीयते श्रुत्यवेहानुमितत्वेषीयाद्वामितिशब्दात्मा

र्थापत्तिरिति व्यवहारः नावावमन्तनोचकृतिमत्त्वेन खेनामनुलूखलमुसलयोः
कार्यं चवर्तेन इति परिभोपम्यु नियुंजीतेनत्र परिभाषेषु कार्यापत्तिः अनुत्ताका
र्यवाचिनो नियुंजीतेति शब्दापेक्षत्वोद्देश्यमित्यत्रेण पदस्यागिरापदकार्यापत्ति
नेगिरागिरेति ब्रूयादिमिति विधेयानुवादकल्पिताच्छब्दादिति यागस्वरूपइति
संनिपातविधुदृश्यवोपकं व्रीह्यादिपदे यागस्वरूपत्वादितिशाकसंबंधेना
एवंलक्षणायेष्वनं संनिकर्षादुत्पन्नस्य रूपमेव लक्षयतीत्याशयकमेतत् नेना
न संनिपातितांतत्त्वानुपयोगेपि नवृत्तिः स्वरूपग्रहणेन एकैकयागस्वरूपो
पयोगिन एवोत्पन्नएवोर्थत्वेन समुदायसंस्कारार्थस्य पार्वणहोमादेरपि नस्य
नु समुदायाएवोर्थत्वमेवमुक्तमिति घोत्पते अथ पुक्तत्वयमीणमिति नैके
विनष्टस्यस्यायिव्यापारेण व फलां नरभावि फलारंभकत्वात् दृष्टपने रिहृत

रा०
५३
53

पानादेर्यागसामान्याभावेपरीणोत्यास्यजनकत्वेनचधर्मस्यैवान्यथासिद्धिःस्यादपितः
स्यैवज्ञानेऽकरवैज्ञानादृष्टफलवैज्ञात्योपपत्तिरितिशंक्यं धर्मसन्तानप्रतियोगिनोरेकः
त्राजनकत्वनियमात् धर्मःक्षरतिकीर्तनादितिशास्त्रानुपपत्तेश्च नहिनष्टक्रि
यायानाशस्यवाशक्यतेकीर्तनेननाशयत्वेवक्लेशकारित्वएवंसम्पत्तेनाएवंस्याने
क्लनयागश्चान्मेवाभिषिच्यतामितिनिरस्तं नचधर्मपदाभिधेयक्रियायाःकीर्त
ननाशप्रत्वेसंभवेनधर्मपदेःएवंलक्षणपत्तिः तद्धेरेजवत्वेक्षरतिधातोप्रतिबं
धलक्षणमेवाश्रित्यकीर्तनस्यफलप्रतिबंधकत्वाश्रयणमितिशंक्यंप्रतिबं
धस्यापिव्यापारमंतरेणकीर्तनेनानुदयात् धर्मस्यप्रतिबंधकत्वेभावियागा
दपिफलानुपपत्तेः यस्यकीर्तनंतदीयफलप्रतिबंधःशास्त्रार्थइतिचेत् ननदी
यफलाप्रसिद्धेःकीर्तनेनधर्मोनिष्फलोभवतीतिशास्त्रेणकेप्रतिबंधनिर्वाहका ५३

एवंनरकल्पनागौरवपरिजिहीर्षया अदृष्टमेवं नाशकत्वाश्रयणाच्च न धर्म
पदेलक्षणापत्तिः प्रसक्तिवा एवं पुण्यदानशास्त्रानुपपत्तिः नहि विनष्टक्रिया
यास्तत्त्वेन फलस्यावादानसंभवः धर्मस्यैवं तत्स्वाम्यायत्त्वेनाधर्मस्यैवांगीकारे
च प्रायश्चित्तैरपैतेन इत्यादिशास्त्रानुपपत्तेश्च पापफलप्रतिबंधकत्वाश्रयणे
वापैतीति पदे लक्षणापत्तिः तस्य नाशकाचित्त्वात् कीर्त्तनस्य धर्मफलप्रतिबंध
कत्वे निर्दिष्टदोषस्य च ह्रसंगः तथापि देवतानिग्रहानुग्रहाभ्यामेव स्वर्गनि
रकादिसिद्धेर्नाएवं कल्पनोचितेति चेत् न न खलो मादिदेवत्वे कर्मणि तदसं
भवात् सशरीरतराधिष्ठान्तकल्पनाप्रसंगतात् एवं कल्पनायाअप्रवोचितत्वा
त् ईश्वरीयानुग्रहादेरेव सर्वविहितनिषिद्धव्यापारत्वमिति चेत् न प्रतिव
स्तेनानुपास्थितसमवेतव्यापारकल्पने प्रतिगौरवात् नन्वेवमपि परमाएवं

दा॰
५४

54

णेवफलोत्पत्त्य एवमेतेरणानिर्वाहात् उक्तांगसहितयागजन्यत्वेनावगतस्य
परमापूर्वस्योत्पत्त्यपूर्वैर्विनायागाद्युत्पत्तेरसंभवाच्च कुतः पुनः समुदायापूर्वसिद्धि
र्पूर्णमास्यां पूर्णमास्या यजेताममावास्यायाममावास्यया यजेतेति वचनयोस्तृतीयाभि
हितस्य समुदायान्तरनिरपेक्षयागत्रयगतकरणत्वस्य प्रतियोग्यसापेक्षत्वात् च
न्तु होत्रपौर्णमास्यादिजन्यानुग्रहस्य यागत्रयगोचरस्य समुदायकार्यपूर्वोपयो
गित्वाच्च पूर्णमास्यनुष्ठितानां यागानां समुदायापूर्वनिष्पादनेनापवर्गे अमावास्या
यां पुनरंगानुष्ठानोपपन्नेषु बहूनां यागानां विभिन्नसमुदायभावापन्नैककार्य
कारित्वे विभिन्नसमुदायकार्यद्वारैवोचितेन बहूनां वर्णानां तत्तदभावापन्नानां
पदार्थज्ञानद्वारेण वाक्यार्थबोधजनकत्वदर्शनादिति भवदेवः उत्पत्त्यपूर्वं च
नेह शब्देन तादिसहकृतेन विधिनाऽभिनवयागोत्पत्तिं कुर्वता तद्भावनाभाव्य

त्वेन ज्ञापितमएवं विवक्षिते न किं तु प्रसङ्ग एवं लक्षणादर्शायो यत्र यत्नोऽत्रिकूट
मएवं न तु देवेति वैध्येनेन पथः श्रवणादेमैं आवहणाघस्यासामर्थ्यत्वेऽपि श्रो
त्रणश्रवनादेः श्रोत्रणामर्थ्यत्वेऽपि न त्वतिः नवेवं प्रोक्षणाघवघानादेर्व्री
हिनियमादृष्टार्थत्वेऽपि स्यात्रानुस्यानियमजन्यत्वेन व्रीहिजन्यस्य व्रीहिपदेन
लक्षणः योगान् व्रीहिजन्यत्वेऽपि स्वतं द्रष्टकार्यार्थत्वाद् दृष्टकार्यार्थत्वं सं
कमिति स्याद्ये या एवं लक्षणो विस्मातू यत्र तु दृश्यकार्यार्थत्वे स्यानिविरोपयुक्त
त्रभवतु यमाणो नियमादृष्टार्थत्वे हृहदृष्टं नरसाध्येकदृष्टमनतु हि वृहदृ
ष्टं नरे योऽथ्वस्या यावितानो समद्व्यानानिमीलनप्रभृतीनो यमीणां नोन्तरे
णसामानियमादृष्टशेषत्वे स्फुनयवस्यापपत्तिः केचित्तु रूष्येनतापवंविशि
ष्टा एवं मेव हलसते जिः प्रथमामन्वाहत्यत्रप्रथमस्यानविशिष्टा एवं लत्तः

ए॰
५५

55

णावयदग्नयेचेत्यत्रभट्टमतेसाध्यैकालसर्वंलक्षणावदित्याऽऽलक्षित्यत्वेनवे
वेप्रयाजेप्रयाजेकृष्णलंजुहोतीतिविहितकृष्णलहोमस्यप्रयाजापूर्वसाधन
प्रयुक्तत्वाद्दार्शिकप्रयाजेपिकृष्णलापत्तिः प्रयाजवादमतेत्विहितगामि
त्वासौर्यप्रयाजेप्येवतन्निवेशः नहिज्योतिष्टोमप्रकरणविहितानांग्रहणध
र्माणांप्राकरणिकग्रहेष्वेवनिवेशःस्यात्त्वारभ्यविहितयोरंशुदाभ्ययोः प्रथ
नयोरपितैत्तिरीयशाखायांप्रकरणेविनियोगात्प्राकरणिकत्वंनत्वापिचय
नप्रकरणेविहितानांमवेक्षाकृष्णत्वादीष्टकाधर्माणांप्रकरणगतास्वेवनि
वेशःस्यात् नानारभ्यविहितास्वविविधणादिषु अथैकास्सर्वसाधनेषुसर्वे
षूपदेशेनैवधर्मप्रवृत्तिः नहिदार्शिकप्रयाजेष्वपिकृष्णलहोमापत्तिः फलव
मस्योपदेशेनसोमचमसस्यधर्मप्राप्तिःस्यात्नैवंप्रयाजस्वरूपेणैवतदपूर्वे

णापि प्रकृतौ निर्ज्ञातप्रकारत्वेन कृष्णलहोमशेषित्वे स्वरूपेणानुभवितुम
शक्नुवता सौर्याएवं साधनत्वापरिहितेनैव तनत्स्वीकरणात् नावत्ताच द्राशिक
प्रयाजाएवंश्याहूतिसिद्धेः न चैवमस्य दाभ्याविविशिणादिव्यावर्तकेग्रहेष्टा
कालस्यापूर्वं संभवति विशेषणासत्त्वापि सोमफलचमसयोरेकापूर्वं प्रयुक्त
त्वेनैमित्तिकविधेर्निमाविषुव्रप्रहूतित्वान्नित्यसोमविधिशेषत्वेन यथैव
सितानां च धर्मविधीनां नैमित्तिकविधिशेषत्वेन पुनर्व्यापारायोगात्त्वस
मानविधानत्वान्न चैवं सोमएनीकयोरसमानविधानत्वापत्तिः सोमश्या
त्वस्यैवमकलसोमावयवाभावे मनीकादि प्रतिनिधिगतविकलसोमा
वयानुधापत्वेन एनीकानां फलचमसवन्नैमित्तिकाविध्येनरविधेयत्वा
भावात् यदि सोमेन विंदेत पुनीका त्रिपुएयादिनसमनु प्रतिनिधिनिय

पा॰
५८

56

ममात्रपरत्वात् प्रधानादीनामिति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः परमा
ऐश्वर्ययुक्तोऽपि हि प्रधानो दृष्टकार्यमहिम्ना शक्यत आज्ञाद्यावर्जयितुं न श्रो
त्रणपर्यायनिकरणे अनुयोगादिनित्यस्वरूपयोगप्ययागादृष्टयागृहृदेशेनाविधा
नादित्यर्थः अएवंभावनलक्षणामनपेक्षिप्रधानभावनयेतिकर्त्तव्यतावे
नस्वेकृतानो तद्भावप्रधानाएवीर्यत्वमेवयुक्तमित्याशयः कुतः पुनः
परमाएवं सिद्धिः यावता त्वएवं स्तनुत्पादितसमुदायाएवाभ्यावाशक्यते फ
लोत्पत्ति वक्तुं एकफलोत्पत्ति निर्वाहाय प्रथमतः कल्पितमेकमएवं न पश्चा
त्कल्पिताएवाद्वारविशेषेनापाकर्त्तुं शक्यमिति चेत् तत्राऽऽदित एव पक्षेणोक्तम
णोकरणत्वनिर्वाहायतावदएवंकल्पनौचित्यात् विरुद्धश्रुत्यदर्शिनाक
ल्पितायालिंगकल्पितश्रुतेरिवकल्पितस्यापिपरमाएवंस्यप्रकारांतरेण

कल्पनामूलाकांहोऽछेदालोचनेबाधसंभवाच्चप्रयमनः षउएवंकल्पनेनेतेषांसो
गप्रधानजन्यत्वनिर्वाहायषउएवंतिरकल्पनापत्तिरितिचेन्न भवन्नेतावता
प्रेत्यावह्निः क्रमविपर्ययागव्यापारत्वेनैकव्यएवंकुरभ्युपेत्यनियवितेनचागानाम
एवेंदमयंमनुत्पादकेनैवनितिनियमः संभवीप्रत्यभिमतोवेतिएवंयोगेत्यादितेन
त्वेणयागस्यापितेः वाङ्गिरवाएवंफलोत्पत्तिनिर्वाहानैवस्ततोधिककल्पनोपत्तिः
ग्रन्तः कथमाशउपकारकेषुप्रमाएवंप्रपुक्तत्वव्यवहारइतिचेत् अत्रभव
देवः कुविंदादिकर्तृकपटस्यपटासिद्धिरेकसत्वादिकारणस्वपायाकार्याव्य
वहितएवंतत्तिसंयोगादिव्यापारद्वारेणैवजायमानोदृष्टः अतोनेकयागेव
पिस्वर्गादिसिद्धेरेकाएवंद्वारेणैवोचितेति कश्चित्तुदर्शपूर्णमासाभ्यामिति
षडागानिष्टसाधनतावगतीतिः षडागसाधारणशक्तिंविनाऽनुपपद्यमानो

ए० नादृष्टशक्तिकल्पनाप्राप्तिप्रसंगिनादृष्टशक्तिरेवपरमापूर्वंमित्याहुःकेचित्तुपरमा
५८ पूर्वाभावेसमाप्तावाराद्‌उपकारिणांफलोत्पत्त्यानुपयोगोवाच्यःयथासिद्धान्तिमते
57 परमापूर्वोत्पत्तौउत्पत्त्यपूर्वार्थत्वेवात्रतेषांननुतात्स्थित्यर्थत्वेलक्षणाविशेषावच्छिन्न
स्थित्यर्थत्वेमानाभावाद्यावत्फलोत्पत्तितत्स्थित्यर्थत्वंवाच्यं ततश्चसकृत्स्व
र्गायदर्शंकृतवतःप्रकृतिद्वितीयादिप्रयोगेषुविकृतिषुचैहिकफलार्थपुनर
नुयाजाद्यननुष्ठानापत्तिः एवंकृतोगोपकाराणामपूर्वकत्वेनप्रसंगसिद्धेः
ततश्चएकदाज्ञेनानूयाजानुयाजत्वेकादशानूयाजान्यतीतिवचनानुपपत्तिरि
तिपरमापूर्वासिद्धिमाहुःअसतिचपरमापूर्वेसमस्ताङ्गापूर्वसहितैःषड्भिरपूर्वै
फलोत्पत्त्यभ्युपगमेप्रयोगेसमाप्तेऽपियस्यकस्यचिदङ्गस्यप्रधानस्यवाकीर्तनेनत
न्मात्रजन्यापूर्वनाशात्फलानुदयापत्तिःनचैवंयुक्तंसंभवतिफलोदयोयथाद ५७

नैयत्येन नित्येष्वपि परमाणवीयानितरेषां पापस्यादिदृष्टान्तेन पापत्वस्य प्रयोगानन्त
र्भावित्वनियमासंभवात् नास्तिनास्तीति षष्ठीसमासोऽकोऽहि प्रतिसत्त्वैवैरस्था
धिकरणेन च मिश्रैः अन्यत्रमपि कार्येन दभावे विषयघनट्टनिकल्पनट्टति यद्वा
नास्मिन्नास्तिनिर्यस्य परमाणवो नक्तुलानिशायस्य फला नक्तुलानि शायस्य तस्मि
न्नुस्वीकर्तव्यं चादृष्टस्य समवायाप्यदृष्टान्तरे अन्यथापार्वणहोमे देवतोद्दे शा
नियमादृष्टस्यानाश्रयत्वापत्तेः प्राग्भावपदप्रयोजनं सूत्रयल्लस्समाह स
चैति अतः प्रयोगपरिच्छेदकरस्यापि पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादेर
लभ्यत्वात्तत्राहत्यर्थे प्राग्भावपदं प्रधानविधिनैव निर्वाति प्राग्भावप्र
योगभेदमिथ्यार्थमदः शास्त्रेन न तु सर्वैर्वैव विधेः प्रवर्तनात्मनः प्रवृत्ति
पलत्वसंभवात्प्रयोगविधित्वमिति तल्लक्षणेन कस्यचिद्विधेर्व्याहतिनिहवि

ग॰ नैत्यत आह एवेति फलविशेषकर्मकभावनान्वयित्वेन प्रधानमिवाग्नेनिवाप
५८ यनाप्रधानविधिनैवसांगप्रधानानुष्ठानसिद्धेः प्रधानासन्निविधायोगाविध
58 योवानस्तविषयान्तरसंजनतस्माशयः प्रधानविधिरपिपदर्थंपदमनुष्ठापयति
तस्यप्रयोजकमन्यदप्रयोजकमित्युच्यते नयथा तुल्पेष्वामिक्षावाजिनयो
र्दध्यानयनजन्यत्वग्रामिक्षार्थमेवदध्यानयनमनुष्ठाप्यतेनान्यार्थंदध्यान॰
यनवाकोसमन्तेनपरामिहितस्यपयसोनयनिद्वितीयकर्मतयाव्याप्यमान
स्यनयनेप्रतिप्राधान्यावगतेः पयः परामर्शिसर्वनामार्थाभेदान्वयित्वाच्चामि
क्षायाः वाजिनप्राधान्यसमानसूत्रत्वात् तुल्येप्येकहायनीनयनसाध्यत्वे
क्रमयदकर्मणेः क्रयार्थत्वमेवनतदनुष्ठाप्यतेतत्प्रसक्तायायाएकहायन्या :
क्रयेविनियुक्तत्वात् तुल्येपिपुरोडाशतन्द्रोपवापयोः कपालशोषितेपुरो

डाशार्थमेव कपालमनूद्यते पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति विधिवेला-
यामेव तु षोडशापस्य परप्रयुक्तसाध्यत्वप्रतीतेः सत्यप्यङ्गत्वे यथा स्विष्टकृतः पुरो-
डाशसाध्यत्वात् स्विष्टकृदर्थतया न पुरोडाशोऽनूद्यते उत्तरार्द्धात्मकैकदेशसाध्य-
त्वात् स्विष्टकृदर्थतया न पुरोडाशोऽनूद्यते उत्तरार्द्धात्मकैकदेशसाध्यत्वे तत्र
तस्य न स्वैकदेशात्कोलायामाग्नेयामाग्नेयादिपुनैकदेशिकत्वात् प्रतिप-
त्तित्वाच्च एतेन पशौ शकृल्लोहितयोर्निरसने प्रणामासेषणात्वायाः प्रहरणे
प्रणीतानां निनयने प्रयाजशेषस्य हारणमिश्रादे भेदनमेतामेकस्य विशाण-
याः प्रासनमवभृथे सोमलिप्तानां नयनमप्रयोजकमिति ज्ञेयं प्रतिपत्तित्व-
विशुपयोगित्वाय भेदप्रदर्शनाय परमाधिकरणभेदः नचैवमैत्रावरुण-
दंडे दरानीतिविहितेनदाने द्वितीयादंडप्रतिपत्त्यर्थत्वादप्रयोजकं स्यादिति

ग०
५४

59

शेषं चतुर्थीश्रुत्यामैत्रावरुणार्थं दानेप्रतिदेशाधान्यायोगात् यत्त्वप्रतिपत्तेः प्र
तिपाद्योस्त्रिभिवतद्वारणेरणेप्रत्नप्रयोजकत्वात् प्रयाजशेषधारणाभावेतार
णविध्यनुपपत्तिरितिननुप्रतिपाद्येनप्रयाजेनैवाप्यधिकरणकप्रदेयहविराधि
करणकत्वारणात्मकप्रतिपत्तिमनुष्ठापयतोंशभेदेननदनुभविनेस्वधारणानुष्ठा
पनात् नचैवेष्टातःसवनानुष्ठितप्रयाजशेषेणमाध्यंदिनसवनेभाविनीष्वाप
स्वविधिष्वस्वप्रतिपत्तेधारणमनुष्ठाप्यतेतिशंकेरसंनिहितेष्वविदनियमेनप्राप्त
स्यधारणस्यसंनिहितहविष्षुनियमनक्कचैनाशास्त्रेणसंनिहितनदाधिकरणक
त्वारणस्याविषयीकरणात् अथशास्त्रीयप्रतिपत्तेर्धारणानुष्ठापनासंभवात्
विधेःप्रात्सभावबोधकत्वमुपपादयतिसहोत्यादिनासचेन्यतःप्राक्तनेनप्राकृते
नप्राप्तभावबोधकत्वोपन्यासेनचैतत्सूचितेप्राधान्यार्थेनयागोनिप्रयोजकेसम

योऽपि विधिर्यस्य प्रधानस्य परप्रयुक्तपदं गजमेपकारलाभनयामालोचयतिन
तदर्थनयानानानुष्ठापयतिपश्चापस्तुपुरोडाशस्तुविधिः प्रजापत्यान्पुरोडाशा
र्थतया अग्नीषोमीयस्यवपयाचर्यानग्नीषोमीयेपुरोडाशमनुनिर्वपतीमान्माहि
सोग्नीषोमीयस्तेत्रमध्येपुरोडाशोविदधानः निष्टपश्चकालीनत्वैकादशत्वगु
णकृतवैलक्षण्येनरपिपाश्चकः कृतोपकारेश्चाकृतोपकारीश्चाकृतोपकार
वैजात्यमापश्चसमास्तनपवर्गवालोचयलोचयन्त्र पुरोडाशापष्टव्यकरान्
प्रयुक्तोप्रयोगप्राप्श्चभावर्भगापत्तेः यथाचास्तपितत्रमध्यविधिर्योवस्तुतः
लेत्रमध्यपानात्रिशीर्षविधिनिशीर्षार्थनयाप्रयाजादीन् यत्वेगोपदान्तेन्वि
णानप्रयुज्यते प्रयुक्तेवातेप्रविरोधेनप्रसंगउपकाराप्रनेष्टप्रयुज्यतएवत
उक्तप्रसंगिभिर्यथाज्यभागाविष्टादिवप्रयुक्तिसामर्थ्यस्त्वात् प्रपभव

ग॰
६॰
60

भेदस्यानर्थिकाप्रयोजकाहारदशोक्तप्रसंगितिशास्त्रभावबोधकत्वात्तैर्यैवेनदपिता
विते यदंगं सकृदनुष्ठापितमगृह्यमाणविशेषत्वाद्धूद्धूर्नोप्रधानानामुपका
रायप्रभवति न तदसकृदनुष्ठाप्यते यथाप्रणामास्यप्रयोगे प्रयाजादिशास्त्रभाव
भेगापत्तेः यत्तु देशकालादिकृतो विशेषो गृह्यते इदमेकस्य प्रधानायतनास्माद
तिप्रयुज्यमानमनदसकृत् यथाग्निकभेदे प्रजादिकालकृतविशेषग्रहणात्
बहुलप्रयासेष्वपि चतद्विहारभेदेन देशकृतविशेषग्रहणात् बहुलप्रयासे
ष्वेव पत्नीसंयाजाः कालकृतविशेषग्रहणा अध्वर्युणाद्दिक्षीयमाणस्ते ऽपि
नामेवानन्द्वैहारिकाणामुपकुर्युः नमारुत्याः अस्पिकर्तृभेदेदत्तिणाभेद
प्रयुक्तकर्तृत्वभेदात् क्वचिदंगावृत्तिः यथा राजसूयान्तर्गतावेष्टिप्रयोगे न
त्वेवं शास्त्रभावान्तरोपेनानियतेकमाप्रयाणामेवोचितेनेन्याहसचेतिनिय

६॰

नश्यतिच्छेदः यद्यपि पुरुषभेदेन नियमानुभावपि ग्रामस्थभावोपपादकत्वेन संभाव्यते
तथापि नियमाश्रयणं पदार्थसाकल्योपपत्तेः तदाश्रयणमेवोचितमित्याशयेना
ह अत्रापेति विक्षेपः पदार्थलोपः विशेषणं तयेति क्रमसाहित्यादेः कारक
त्वाश्रयेणेदं अत्रैव ग्रन्थेनाभिनवप्रयोगविधिपरिग्रहीतानां नक्रमनियम
इति ध्यायते विध्यन्तरप्रयोज्यपदार्थविशेषणत्वेन विध्यन्तरेण क्रमविध्या
नात् अत एव काम्यकल्पेषु पाठक्रमेण क्रमनियमः तदादिवाभिसेवैथा
दितिन्यायेनाग्निमारुताद्र्ध्वमनूयाजानां कर्षणं स्तम्भवाकोवक्तुपिपोरेऽग्रा
शिकपिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्नोत्कर्षः निवद्धक्रमत्वमेव हि पदार्थाः
नोत्तदायुत्कर्षतदन्तापकर्षं च तत्रेत्र यद्यपि नोक्तहोमयोः प्रकृतावनुया
जादिभिः सहनिबद्धक्रमत्वात्तथा एवं मितिनियमोचरत्वेन तथापि सब

गी० ६१ नीयपक्षे शास्त्रेस्मिः सहस्रौपपुत्रशास्त्रमयोस्तयोर्न निबद्धक्रमत्वमिति मानुपायो
त्कर्षसंभवः नचैवं सत्कवाक्यशेषाद्येन गतगतवृत्ताशिकदेवतान्मप्यनुत्कर्षा
पत्तिः यत्र यान्वितत्तयास्वार्थामभिबोधनीयः तेषां हि तात्पर्यासिद्धेरेवमादीनां
पश्चप्रयुक्तेनयोत्कर्षे सत्येषामप्युत्कर्षावश्यंभावात् वितनीति अयुपङ्गा
अनेकेपदार्थानुष्ठानात्मकेऽस्त्यर्थः अस्मिन्नुमते अर्थपुरिहपनिर्दीत्तयैव
निवाक्यपाद्येनदीक्षागोचरस्यैकस्यैव वितनतिविशेषस्याविधेयत्वादेव वाक्यत्व
लभ्यते एवं पदार्थानिरूपितानेन कर्मात्मनः क्रमस्यान्तरपदार्थापाप्तिसंपा
दनेन दृष्टार्थत्वसंभवे विविनततिविशेषान्नत्वाभ्युपगमेनादृष्टार्थत्वयास्वा
श्रययावत्पदार्थागतत्वाभ्युपगमोः पुत्कृत्वाशयेनाह पौर्वापर्येति अत्रअत्राहि
तेत्यादिः क्रमेनुव्यामात्रांनवोत्कृष्टयोगाविधेरनुग्राहकाणि माना माहतवेति ६१

वषट्कर्तेरिति आद्यमैकमव्यवहारो गौणउक्तक्रमलक्षणानाक्रान्तत्वात् प्रथम-
भक्षमात्रानुष्ठानाक्रमानुष्ठाने ह्यन्तेरितिव्यवहारासंभवाच्च आश्रीयते प्रयोग
विधिनेति शेषः कथमुक्तविधपाठस्य पदार्थक्रमनियामकत्वाभावमत आह येन
हीति आद्यन्तानीमस्य प्रयोगकाल इत्यादिः त्वस्य प्रधानेति तथा च तत्साहित्ये
नैतद्योरपि तत्र प्रत्यासत्तिरिमाशयः अत एव नियमपर्याकरमुख्यक्रमोदाह
रणत्वेनान्वारंभणीयाग्नेयोः सारस्वतो भवत इति विहितयोः स्त्रीपुदेवतयोर्याज्या
हुर्मानिर्दीपादउपदाहृताः तेषामपि तेषु क्रमस्य प्रधानांगयाज्यानुवाक्यायुग
लप्रवृत्तिक्रमतोपि सिद्धिर्नमुख्यक्रमस्यासंकीर्णतत्राप्रमाणमितुदाहरणान्त
रमैतेरुक्तं नच प्रथमपदार्थप्रवृत्तिरेव द्वितीयादिषु क्रमनियामिकानभाविप
दार्थप्रवृत्तिरिति वक्तुं युक्तं न्यायसाम्यात् तत्र यदीति यद्यपि याज्यानुवाक्या

ग०·
६२
62

पुद्गलप्रवृत्तिक्रमानुरोधेनाध्येयधर्मप्राथम्यमुचितं तथापिजन्यमप्रवृत्तिकक्र
मानुमुख्ये प्रवृत्तिक्रमोवलीयानित्याशयेनेदं महेति प्रसंस्त्रिपातितेनोपयाज्ञादीना
नेत्राम्रहेयसंन्निपातितानामन्वाधानादीनां वप्रवृत्तिक्रमागोचरत्वं येन तथापितं संन्निपा
तितानामावृत्तेरितिपदद्वयं तत्तदीयोज्जननमेति षड्वुपातिग्रनेनक्रमनियामकमानष
द्गाभावेक्रमानियमोयथाप्रयाजेनागभूतेषुनानाशाखापाठितेष्वनमेत्रणोक्षिति·
दर्शितं ननुस्त्रीस्यानेध्यमर्हतीतिरत्तेनकन्यापिनाविज्ञापतिपुत्रास्त्ववार्हके ग्र
भावेतानयमलेषानस्यानेऽधिकाचित्ताहियाऽरतिग्रसमेयहायादिशब्दः ननुनैत
शास्त्रस्त्रीणांविहितेकर्मणित्वानेऽधिकारनिषेधाय स्मरंतिहि एतंत्रनादेः·
नामेतास्वतेऽधिकारनापिधनस्वामित्वप्रतिषेधायपत्नीऽहितरद्गत्यादिनानाना
मामापितिकन्याहित्वस्त रणानुनत्रिषेपेमहाधिकारस्यापिसंभवाच्च ग्रपग्रा

एणमिव पत्नीनामपि तुल्यस्वत्वे विभागकाले अंशग्राहित्वं स्यात् अस्त्येव तथाहि कुर्यो
न् समानेशान्मातुः कार्याः समांशका इति अपुत्रब्रह्मनामविभक्तानां संसृष्टिनो
वा भ्रातृणामिव तत्पत्नीनामपि तुल्यस्वत्वे कस्माच्छिन्नमृतभर्तृकायाः कथं स्वत्वनि
वृत्तिस्तत्रैव तत्क विक्रयाद्यभावे तन्निवृत्त्ययोगात् न च नास्त्येव सेति वाच्यं यदि
भक्ते धने किंचिदाधानादि विधेस्त्वं तेन ज्ञायास्थावरे मृतकालभनेमृतभर्तृका॥
वृत्तस्यापि कृते न्यपेक्षेन स्त्री स्थावरमर्हती निवृत्तिहती निवृत्तिहस्पतिनाविभक्ते स्था
वरमपि न लभत इति वचनात् विभागाभावेन तदपि न लभत इति वचनात् सकल
निवेयसे मत तात्युत्तस्यादिति चेत् आलोमासेन्यासपातिन्यादिवद्वृत्त्वैमरणा
देरपि वाचनिकस्वत्वनिवर्तकत्वाभ्युपगमसंभवात् न च स्थावरस्वत्वो निषे
धायत्तद्वा तस्य तत्र एव वृहस्पतिनाविभक्तमृतभर्तृकायाः स्थावरालाभमभ्यु

दा॰ ६३ पागम्य स्थावरलाभनिषेधः संगच्छते न तत्र स्त्रूपालायायत्र भावे कथं कर्मापि कार इति
वाच्यं जंगमे स्थावरे हेमकुप्यधान्यरसादिकं अत्रापि चेद्धर्मं कुर्यान्न चाप्यामासि
काम्यनिषिद्धाप्यतिना स्थावरस्वीकरणस्यापि विधानात् न चैवं सोर्थविरोधः नाहृष्णा
स्त्रिया ग्रहणं विधायके पत्नी दुहितरश्चैवादौ पत्नीपदश्रवणात् न हि हस्तवचसो नाया
पत्नीपदेन स्वपत्नीभिन्नस्वरादिविवाहोढाविषयकत्वेन निवेष्टाभिमतं व स्थापनात् २३८
स्मर्यते हि । क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी
तां कश्यपा विदुरिति । केचित्तु दुहितृरहितपत्नीविषयत्वाद्बृहस्पतिवचनस्याप्य
स्वविषये भ्रात्रा वाऽविभक्तस्य न भर्तृकाया अपुत्राया धनमात्रस्य विभक्तस्य तु
भर्तृकायाः स्थावरेपि स्वत्वनिवृत्तिकथनिकोपायात् अन्नोऽकार्यकरण
वारणार्थ इत्ताघ्न्या यातानुल्ले घनमेव स्वातंत्र्यनिषेधयायास्त्रायोऽ न ब्राह्मस्वानि २३९
६३

७३

संभवात् यात्तु शारीरके भामत्याच वेधाय थेभेदादिकारणे वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन
यजेतेतत्र संयोगपृथक्त्वन्यायेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवजपेयागान्वयेन विध्युक्तिः साध्यात्व
र्णाभेदमभ्युपेयोक्तिरिति व्याख्येया व्याख्यानाच्च न यथा कल्पतरुकारेण नत्वस्य विधेः
प्रसिद्धबृहस्पतिविधिसान्निध्यमस्ति नवानुद्वयस्यापकं किंचन चोत्तरमिहाम्नायते नच
बृहस्पतिसवनाम्नैव नद्रूपस्थितिः अग्निहोत्रनामवद्विधेयपरत्वे नत्रेणानेनाभिव्रप्रकार
तयानुरूपस्य कर्मोपस्थापनासंभवात् स्यादेतत् पदज्ञस्य पदार्थोपस्थितिवेलायां गृ
गृहीतसंगतिकेन नाम्नासंभवति एवं कर्मविपरिछ्लुतिः वाक्यार्थबोधवेलायां च श
क्यविधिपारतंत्र्यमप्यनुभवतित्वमिति विपरिवर्तमानस्य तस्यैव कर्मणोऽन्यागत्वेन
विधिरस्तु कथमन्यथा गृहमेधीयप्रकरणाम्नातम्राज्यभागौ यजतीति वचस्सिद्ध्यसि
द्धाज्यभागप्रतिज्ञानं नहि तत्र नत्वग्नाभिज्ञापकं वचोंतरमस्ति नापिचोदकः प्रतिभे

रा॰
६४
64

तापकः चौदकलोपांगीकारात् तस्मादित्यपदवेलायां प्रत्यभिज्ञानेवाक्ये वेलायां विधान
मंगीकार्यं तथा च हूहूस्यानिसचवाक्येपि द्वयसंभवः नचैवं मासाग्निहोत्रवाक्येपि कर्मांत
राभावापत्तिः इष्टापत्तेः दशपत्तेह्रि शातपथे दर्शपूर्णमासप्रकरणे गृहमेधीयप्रक
रणे च समाम्नाते यवाग्वेव तोरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्ये स्वमेथप्रकरणाम्नाते च वाग्यथ
त्स्पैव तोरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येऽग्निहोत्रशब्दस्य प्रत्यभिज्ञापकत्वे एतेन सर्वा
परीभूतनयाधान्नानाप्रतीतस्य तन्नाम्नाप्रत्यभिज्ञे निरस्ते धात्वर्थोपस्थापकत्वभावेऽग्नि
होत्रशब्दस्य तन्नामत्वानुपपत्तेश्च विधिसुप्रसिद्ध हूहूस्यानिसवादे रैवकज पेयागत्वेषु
नविधिसंभवाद्धेताभेदोदासीनः सन्नाम्नः प्रसिद्धार्थतायां वा विशेषतस्तत्परतेत्रोः
नुमन्यैतेव कर्माभेदप्रकरणान्तरस्य भेदकत्वेन भावनायामनुपपत्तेः धात्वर्थे भावना
भिधानेनत्कुतावि[illegible]त्र विधिप्रदेशः स्यादित्युक्तिः सा नित्याग्निहोत्रप्रकरणेऽग्निहो

त्रपदस्य निमित्ताभिधायकत्वं मासाग्निहोत्रं जुहुयादिति च तदनभिधायकत्वमभिप्रेत्य व्याख्येया तस्याग्नि
होत्रशब्दस्यामन्त्रकृतो येन विधिना कर्मणि दृष्टप्रवृत्तिकोऽग्निहोत्रशब्दस्तेनैव विधिनान्यत्रदे
शेऽपि तत्प्रवृत्तिं नयति तस्माद्बृहस्पतिसवादेर्भेद इति प्रब्रूमः विधिस्तावद्बुद्ध्यासन्नि
कृष्टकर्मैव विषयी कुर्वंस्तेनैव शब्देन कर्मणोपसारयितुं शक्नोति यो विधिः प्राकृतपूर्वकर्म
विपरिलोपाग्रहीतत्तात्पर्यको भवति न चाग्निहोत्रादिशास्त्रस्य किंचित्प्रायणीयादिवद्वि ८
धित्सितकर्मान्तरेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तको येनामन्त्रेण प्रयोक्ता भवेत् तन्तेष्वग्निहोत्रम
पि स्नायादिति वक्तव्यपरो भवेत् उत प्राणाग्निहोत्रवत्स्वीमग्निहोत्रादाविव स्वतन्त्रप्रयुक्तो
भवेत् उतामीपि ष्वपिण्डः सिद्धः कीयेनामिति वदन्निदेशार्थो भवेदित्यनेकधीपल्ल
वमानतात्सर्वकर्माग्निहोत्रादिपदं कर्णेऽन्यत्र नस्कृतिमात्रवृत्तेन विधिनान्यत्र न यथाक
तं शक्नुयात् प्राक्तनिति विधिरुक्तविधया कर्मविषयीकुर्वन्नाकांक्षायामग्निहोत्रपदस्ता

रा॰
६५
65

त्वर्थविकल्पापादिते । ग्रामभागवाक्ये पितृनामवशेन प्रकृतकर्मग्रहणं ब्रूमः । किन्तु सर्वत्रा
विहितेपि कर्त्तव्यताके पुरुषमंतलक्षणप्रापणेनेतिकर्त्तव्यतालाभ इति तावद्दृष्टमाद्ये
भिहिते गृहमेधीयोपि निर्दिष्टत्वादिसामान्येन दर्शमुपमापयति । सचस्वविध्यन्तेलक्षयति
लक्षिते च तस्मिन् विपरिवर्त्तनीवाज्यभागावादाय गृहमेधीयांगत्वेन विनियुंजानं प्रकृतं वचो
तिदेशापेक्षापणकल्पनां प्रतिबध्नातीति यत्तदुपदं गमाम्नाते क्लृप्तविक्लृप्तेनोपकारमपिनो
पमितं लक्षितं न विध्यन्तान्तर्गतत्वेन विपरिवर्त्तमानतोनेन गणाकांक्षैव तत्र तद्विधिनिमित्त
मत्र एवं त्वमाश्रीयते । प्रकरणान्तराम्नायेनभिन्नता विधिरेव तन्तन्त्राकरेभ्यवह्रीयते । यथावरु-
णप्रघासेषु अवभृथमभ्यवयंतीत्यत्र यस्मिन्हि सोमिके विध्यन्ते अवभृथोन्तर्गतस्तस्योप
मितं लक्षणेन न वरुणप्रघासचोदनायां विपरिवृत्तिः प्राकृत्यावक्ते । परमते तु नाज्यभा
गावभृथविपरिवृत्ते स्वल्पत्वादैहिकसोमिकविध्यन्तान्तर्गतत्वेनोभयोः क्लृप्तोपकारतायाः

साम्याच्च ग्रहमेधीयवद्वरुणप्रघासानामपूर्वत्वं स्यात् न चैतदभिमतं सौमिष्टानां सामिं-
कारेणावारुण्यादौ वारुणानिष्कासेनेत्यादिवाक्यस्य प्रकरणेन तत्प्रधानकर्मभूतयागा-
न्तरविधिपरत्वेन निरूपितत्वात् नाप्यभिमतं न्यायस्य प्राकृतोत्करणेन राधिकरणे यन्नि-
मूलत्वेनासनोपाधिचोदनासहस्रस्य तद्वाक्यस्य तदुदेवभावनोत्तरविधायित्वमंगीकृ-
त्यानुवनिष्काससंस्कारार्थतया नाम्नोपस्थापितस्य सौमिकावभृथयागस्य विधाना-
र्थत्वमुक्तं वतां तत्र तन्त्वेन संस्कारककर्मभूतावभृथस्याप्राकृतोपकारालाभात्पूर्वत्वमि-
त्यपि शंक्यं त्यागांशेन प्राकृतसैवोपकारस्य जननानतस्मिन् सत्त्वाच्च सोमलिप्तद्रव्यप्रतिपत्तिप-
रिवत्तुषादिप्रतिपत्तेः संभवात् सोमलिप्तवैलक्षण्येन तुषादिप्रतिपत्त्यंगीकारेऽप्य-
स्यावभृथयागस्य प्रधानकर्मत्वसमर्पणार्थैकादशाध्यायस्याधिकरणविरोधात् ॥
योऽनुयाजनपशोर्विधीउपन्यस्तोनत्रयवायवावाय्पमस्य चोपादेयत्वाननतासिद्ध्यर्थं प्रसि छ्य

रा.
६६
66

द्धहोमानुवादयोर्थान्तर्थविशेषणीभूतावग्निहोत्रशब्दो प्रसिद्धं होममुपस्थापयनद्र इति ना
स्त्वयं सो समग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तु विधिविशिष्टेन धात्वर्थेन कर्तव्यत्वेनोपस्थाप्यमानोस्य हो
मस्यनाग्निहोत्रशब्दस्योपस्थितिस्तादृक्येणेतिन तद्धलेनानुवादत्वं नचैवं नामत्वानुपप
त्तिः तदर्थनाममात्रं तदर्थप्रवृत्तिनिमित्तं विगममात्रेण भवति तदनुवादप्रयोजकः
तदर्थोपस्थापकत्वात् तस्यैव संभवति यस्तत्प्रकारेणैव तदर्थमुपस्थापयति य
था हि बालं स्त्रीमपि यदि तत्र बालावस्थेनामत्वेन प्रवर्तमानोपि कृष्णशब्दो न बालपर
स्यानुवादत्वमापादयितुमलं बाल्यावस्थानुपस्थापकत्वात् तथाग्निहोत्रशब्दो होम
मुपस्थापयन्नपि न कर्तव्यतयोपस्थापयतीतिनाख्यातमनुवादतां नेतुमलं यथाचा
सत्यं प्रकृतकर्मविपरिवृत्तौ पापकशाख्यानतालोचनसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां गुण
विधानधात्वर्थविधानयोर्थान्तर्थविधाने विशेषः प्रवर्तितेन यथाथान्तर्थगोचरयोरपि विर

नियोगोऽन्यस्तोऽन्याभ्यामेव हेतुभ्यामनुपपत्तेः स्वारस्येन प्रवर्त्तमानो विधिर्न शक्यते भेदाभेदोदा
सेनत्वेन वक्तुं इदमेव हि विधेर्भेदकत्वं यदुत्पत्तिपरत्वमनन्यप्राप्तार्थं वांतरात् तत्र लक्ष्येत्
भेदात्संभवत्यपि कस्याकर्मणः शाखाभेदे न हि रूपभेदः नचागृहीतनानात्वार्थनामपारतं
त्र्यं विधेर्वक्तुं शक्यं नाम्नाधात्वर्थोपस्थितिवद्धात्वर्थेन भावनोपस्थितिसंभवात्मा
वनाभेदकत्वमपि प्रकरणांतरस्यास्यात् समस्तं च नामातिदेशो निरूपणमसति धा
त्वर्थभेदेन पंचनामापमाने न कुशकाशायलंबनेन शक्यं सफलीकर्त्तुं न तत्सिद्धः
बृहस्पतिसवधर्मकं कर्मांतरं वाजपेयांगत्वेन विधीयत इति नन्वेवं पस्योभावश्रोत्र
न्तुगतेऽग्न्यभितिम्लोवेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयमेव न स्यात्प्रायश्चित्तनैमित्तिकप्रकरणेनरा
दावाधानानंतरमेव विधेयं स्यात् न स्य च सहितात्रिजनकत्वानवगमान्नैमित्तिकस्वभा
वान्नरोधेन निमित्तगतोभयत्वविवक्षा पृष्ठोक्तासिद्धेर्द्वितीयेनाभ्यासाख्येन प्रतः॥

ग॰
६७
67

शाब्देनानुष्ठितान्याधानस्यैवानुष्ठानप्रतीतेः यद्यपि तस्य पुनः प्रायश्चित्तिराधेयमेव निपुनः
शाब्दान्वयेन तस्यानाभ्यासार्थ्यप्रत्वं तीयते तथाप्येवकारस्यैवाभ्यासार्थत्वाते नैव कर्मान्तर
त्वधीप्रतिबंधः दृश्यते हि तस्याभ्यासार्थत्वे पयसाभुञ्जापयसैवभंक्त इत्यादौ अपस
र्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ नियमकर्मान्तरं विधिकल्पनानत्याक् अगृहीतता
र्थकेन नाम्नाक्रान्तायाश्रपि विविपरिवृत्तेः प्रकरणान्तराविघटकत्वादिति चेन्न आस्तान
स्यात्तदविघटकत्वं तथापि न तस्त्विधावाम्नातस्य सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः इत्यस
शेषएकैकस्मै कामायान्येयन्नक्रतवश्राह्रीयंत इत्यस्य स्क्रन्नेन यन्नक्रतुशब्देन विधेय
ज्योतिष्टोमाभिव्रक्रतूपस्थापनपरतया निर्णीतिनदर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेः नच
ज्योतिष्टोमस्य पूर्णमासयोश्च सर्वफलकत्वादेकैकस्मै कामायाहियमाणत्वेननत
योर्विपरिवृत्तिः किन्त्वन्येषामेवनिशेषकं आरब्धवैदिकमध्यपेसमापनीयमितियत्नेन

दानेनविविदिषन्तीतिवेदोदितानिकर्माणिकुर्यादीश्वरतुष्ट्यर्थइतिसर्वकर्मणामनेकफल
कत्वेनवाक्यशेषस्यानिर्विषयतापत्तेःस्तुतिमात्रतामपिकेचइतरेवाभिवानयोरपिवि
परिहृतभेगादित्यादिस्वयमूह्यं यत्तुभवदेवपतहिऽपिशेषस्यान्यपाद्वोपात्तभेदनि
रूपकत्वेनतयोर्विपरिहृत्याप्रकरणान्तरविवेचनमाह नत्रविधिगतदर्शपूर्णमास
पदेनयदुक्तंतद्विवप्रतिपादनसमर्थत्वादस्यनान्यशब्देनकार्यंतद्विवेचान्यशब्देनप्रति
पाद्येनहिविधिगतेनानेनपदेनवाच्यमितिपरस्पराश्रयात् तदेवंसिद्धःप्रकरणान्तरप्र^
माणकोभेदःसापवादः उक्तंपंचमान्तेनान्यन्तरेणोत्पत्तिपरतयावधारितेवचसिप्रती
ताकर्मगतातत्तकल्पकदेवतासंबंधगताचसंख्यायान्नर्थभेदद्वारेणभावनाभेदिकाम
वति यथासंग्रहणेष्टिंप्रकृत्याश्रूयतेतिस्वर्गकाम्याङ्गतीज्यहोतीतत्रवाजपेयंप्रकृत्यश्रु
तेसप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्यत्रैवप्रथमवाकेनावच्छेदान्तरेणप्रकृतयागा

स्मृतेस्त्रित्वसंख्याप्यपृथक्निर्देशः हानाभावात् पात्रधीभेदं बोधयतीति तन्मुखेन भावनाभेदसिद्धिः

गा० ण्यकर्मोत्पत्तिपरतयावधारितेत्यबोधयति नन्वेकद्रव्यादिकोपादानेकाग्नीषोमविशि
६८ ष्टदेवताकारचदेवयागानामनेकहोमविशिष्टभावनानात्वमेकमेवप्रत्ययेनवक्तुं शु
क्यं नचकरणताभेदो नभावनाभेदं मेनरेणसंभवतीति शब्दो नरविषये निर्दिष्टन्यायाया
द्भावनाभेदसिद्धिः अग्नेयोत्पद्यमानानां होमानां करणतायाश्चाभिन्नाया अपि वक्तुं शक्यत्वा
त् निरपेक्षोत्पन्नानामपि कर्मणां नाभिन्नाकरणता फलत्वावाक्येन बोधयितुं शक्यते ॥
अत एव षष्ठे हर्मिणोकात्सिद्धिदहनन्यायात्पश्चाद्देनमात्रस्यपुनः प्रयोगः साधननिवेशि
त्वात् धर्माणां तन्मात्रस्य च साधनत्वादित्युक्तं तस्मात् संख्यायाभावनाभेदत्वमितिचेत्न
वेदाहिवेदिरासितित्रिवेदं श्रोतनीति क्वाचिदभ्यासात्पत्रच प्रयोगेनैकस्यैव कर्मणोऽभ्या
सोविधे यत् यत्राग्नीयनेकचिद्वानित्यग्राद्गीरिति कर्मत्रित्वं विधानगतविशेषस्य च
प्रकृतविशेषजननेनैव फलवत्त्वावाक्ये प्रकृतवाक्ये होमानां प्रतीककरणतांगीकारेणावि

68

नानन तद्धत्के ष्ठाके मिलितानां करणत्वेऽपि साधनरूपनिर्देशणोः मननमसेवतिमंत्ररूपोपमीः
सकृदेव प्रयोक्तव्याः स्यात् वेदिप्रोक्षणप्रक्रोदशन्यायेन सकृदेव मंत्रः प्रयुज्यते प्रत्येकं
करणत्वेन साधनभेदरूपभेदात् प्रधानभेदेन मंत्रावृत्तिः सिध्यतीति कर्मत्रयविधेः प्रवृ
त्तिविशेषकरत्वान्निरोधेन करणताभेदासिद्धिं तद्द्वेषेण भावनाभेदो निर्दिष्टन्यायादेव सि
द्धः द्वितीये पिबवसिगणान्प्राकृतयागान्यत्वागोन्यत्ति परतया व्यपारि नेत्रद्धितान्तरो वि
भक्त्यान्तद्धितोक्तदेवतासंबंध विशिष्टद्रव्यानुविनतयोक्तावहुत्वसंख्यानावद्धे वतासंबं
धानुपपत्त्याकल्प्यमानानां यागानामपि तावत्त्वं बोधयति यद्यपि प्राप्तिपादिकार्थगतविशे
ष्यमात्रान्वयिन्यसंख्या निभक्त्यावच्छिद्यते द्वाविति विशिष्टान्वयिनी चवक्ताविति
मुक्ताविति नयाप्यति देशप्राप्तायाः यज्ञगतैकत्वसंख्यायाः प्रबाधाय प्राप्तिप्रयागभे
दसिद्धौ विशिष्टान्वयिन्येव संख्याभिधानेऽप्रकृतन्यायश्रीयते संदिग्ध्यार्थ्योपि पौवाकाशे

रा०
६५
69

षभूतातिदेशानुरोधेन निर्णयौचित्यात् यद्यपि वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ श्रुतद्रव्या
न्विता संख्या विभक्त्योच्यते तथाप्युक्तरीत्या ऽतिदेशानुरोधेन प्रत्येकं देवतासंबंधमाश्रित्य
तावत्संख्या यागाः कल्प्यन्त इति संख्ययैव भेदसिद्धिः तदेवमुक्ताः षट् प्रमाणकाः कर्मभे
दः एषां च मानानामेकविषयोपनिपातेऽपि विरोधाभावान्न बलाबलान्वेषणं कार्यं एक
स्मिन्नपि ग्रामनहोमे प्रकृतयागप्रतियोगिकभेदमामनहोमान्तरप्रतियोगिकभेदमतिदे
शग्रामनादिषु प्रतियोगिकभेदं च तत्प्रत्ययनोः शब्दान्तरसंख्यागुणानां संभवति प्रामाण्ये एक
त्रैकप्रतियोगिकं भेदं बोधयतोरपि मानयोरेकस्य प्रामाण्यमनधिगतार्थबोधकतापरसे
त्वेन नानावान् भेदः ननु विरोधः बोधकत्वेन त्वेतस्यैकमेवानधिगतबोधकमित्यत्र किं विनि
गमकमिति चेन्न शृणु विधिरेव तावत् क्रत्वाद्यर्थभावनानुविनोः प्रवृत्तप्रवर्तनास्वाभा
व्यात्तदन्यानि परसकर्मभेदे संख्याप्रमाणं तस्यानुकर्मान्तरत्र शास्त्रेषु कर्मणः प्रयो

न्तकः पदान्तरसमभिव्याहारः प्रकृतकर्मसंनिधिसहकृतो भवति कर्मभेदप्रमाणं प्रति
बंधकः अनपवदमाज्ञहोतीतिसायंन्नहोतीसन्ननकर्मभेदः दधिसासायंकालविनियोगे
संक्रांतशक्तिकाभ्यां विधिभ्यां विशिष्टविधिगौरवाभियास्वपदे सन्निधिप्राप्तहोमतद्भावना
नुवादनायाग्रम्यनुज्ञानात् नाटशाप्रतिबंधकाभावसंपादेन नवाभ्यासप्रकरणांतरे कर्म
भेदप्रमाणांविधेः साहाय्यमाचरतः तत्राप्यभ्यासोदाहरणे विशेषाभावकृतो विशिष्टा
भावः प्रकरणांतरोदाहरणे तु विशेषणाभावकृत इति विवेकः सत्यपि विशिष्टे प्रति
बंधके समभिव्याहृतपदार्थगतं वाक्यभेदापादकत्वं च लवाढिशेष्यवरुद्धे एवं कर्मणि
निवेशानर्हत्वं वा संज्ञानां शब्दान्तरं यावल्लाघ्विधेः कर्मान्तरानियरनामापादयंतीति गुण
संज्ञाशब्दानरणीविधेरुनैजकविषयाकर्मभेदप्रमाणासाहाय्यमाचरंति एवं चाभ्यास
प्रकरणान्तरयोरभिधेयासंभवे क्वचित्संनिपातेन तयोरेव भेदकत्वं नैनेषां असप्रति

रा॰
८॰
७०

त्तिर्वंयकेत्साधनादेवोनेनकानपेक्षात्कार्यसिद्धेः अत एव शब्दान्तराधिकरणे समा
नप्रकरणस्थानामपर्यायपाठानां निषिद्धानामाख्यातानामुदाहरणत्वमवादि सांप्रदायि न्या
कैः उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र च सेतत्याकर्मभेदस्वीकृत्यासोदाहरणसंज्ञात्वेनागी
कृतानामपि समिदादीनां न भेदकत्वमाश्रितं बाहुल्यानिष्कासेनतद्वैश्रावप्रयंतती
त्र त्यर्थं तस्यापि भेदके गुणप्रकरणान्तरमेव भेदकमिति सममव्यवस्थिते अभ्यासप्रकर॰
णान्तरयोः संनिपातेन प्रकरणान्तरमेव भेदकं प्रकृतकर्माधिपरिहृतेः स्वरूपसन्या
एवसहायत्वात् अनन्यपरतात्मकाभ्यासस्य तत्तात्तस्यैव विपत्वान्नच मेप्रसंजनम
त्वेनभेदकत्वाद्विप्रकर्षात् शब्दान्तरस्य गुणसंज्ञाभ्यासेन निपातेन तत्तस्यैव भेदकत्वं यात्व
र्थभेदस्यत्वेन भावनाभेदप्रमापयनेऽस्तयालेकप्रसिद्धयात्वर्थभेदप्रामाण्यकेढीभावे॰ सतिभाव
नाभेदप्रामाण्यस्यनतरामसंभवात् अत एवोक्तशब्दान्तरोदाहरणस्थलेमनोरामिता

६

वाजिनमपानयोगत्तेमयोरपिहोमद्रव्यपर्याने भेदकत्वव्यवहारः गुणसंज्ञयोस्तु संनि
धाने संज्ञाया एव भेदकत्वं गुणस्य वाक्यभेदाद्यापत्तेश्च नसापेक्षत्वात् संज्ञायाः स्वभाव
तएव भेदकत्वात् संख्यायास्तु भिन्नप्रस्थानेन तयानेकेन चित् तत्संनिपातेन इत्यलमति
विस्तरेण केचित्तु यत्तिमात्रपरो विधिः फलपदाश्रवणाद्धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वेनान्वयं म
न्वनेनतान्प्रत्याह उत्पत्तिविधावितिनद्यासमीति यदि हि सत्यपि विध्यन्वये भावनो
त्पत्तिविधौ धात्वर्थं भाव्यत्वेन स्वीकुर्यात् स्वकुर्यात्तर्हि सत्यपि कामपदे धिकारवाक्य
गतापि भावना समानपदश्रुत्यात मेव भाव्यत्वेन भाव्यस्य च भाव्यान्तराकांक्षायाअ
सत्त्वेन पदान्तरस्य स्वर्गकामादेः षष्ठ्याद्येवं प तन्न्यायेन कथंचिदन्वयः कल्पनेन
ननस्तु फलसंबंधो न सिध्येदित्याशयः यद्यपि स्वर्गशब्दस्य प्रीतिवाचित्वात्तस्याश्रा
न्यत्रशेषत्वायोगात् अग्निहोत्राधिकारवाक्ये समानपदोपात्तमपि धात्वर्थम्

रा॰ ७१

ल्लेख्यनस्याप्रभावत्वमित्युच्येत तन्न यापि पशूनां साधनात्वान्वयार्हत्वात् उद्भिद्वचनेया॰
गस्यैव भाव्यत्वेनान्वयः स्यात्तन्न तस्य स्तनीयांनोद्भिद्यानन्वयप्रसंगात् इत्याशयेनाह॰
प्रतएवेति विधीयमानधात्वर्थस्य करत्वान्वयस्वीकारादेवेत्यर्थः प्रसंगाल्लिङादृ॰ पेक्ष
साधनताप्रकारकं धात्वर्थविशेष्यकं वा पेंवदतां मतमपाकरोति येषामिति नन्वभेदा
र्थास्तनीयाप्रमगीकृतोद्भिदाभित्रो यागः इष्टसाधनमित्यर्थे भ्रमः कानुपपत्तिरतआह ॥
उद्भिदेति स्तनीयेति ननावत् करणत्वेषांभावादाविवाभेदे स्तनीयाव्याकरणेस्वर्थते
कर्मोगात्वेनमेत्राणामिव वेदांगत्वेन व्याकरणाच्छ्रुतदन्तुमार्थपेत्वैदिकशाद्वस्यसंभवति
नदननुसार्यथं स्वीकरणमुचितं ननतस्त्राद्भिद्भिद्वदसद्वयाद्वयागोपिद्युम्नेः कल्पत्वा
द्विशिष्टाद्भिभक्तौप्रसिद्धार्थानुकरणायोद्भिच्छब्दो द्रव्यपरएव स्वीक्रियतो तथा च भवतोक्ति
मात्वाभिमतेधात्वर्थेस्तनीयार्थस्य विनेवलक्षणयान्वयोपपत्तेर्नोद्भिच्छब्दस्य नामत्वेसा

ऽन्तर्भवदभिमतवाक्यार्थ इति भावः अन्वयादिति अन्वयसंभवादित्यर्थः ननु यथा वृद्धि
द्धचोर्भेदस्तथा नेपि समानविभक्तिकत्वादेकार्थत्वं धातौ विभक्त्यभावात् साधनतात्मके
कार्यान्वयितया नुमयाख्येकार्थत्वे वक्तुं शक्यत्वे व्यधिकरणत्वात्त्वसामानाधिकरण्यान्व
यस्य युक्तत्वान्नामत्व सिद्धिरिति शंकते लिंगेति कारकविशेषणी लिङः भिहि न सिद्धा
वस्य साधनतान्वयिनो धात्वर्थस्यासिद्धावस्था कारकान्वयेना मार्थेन न भेद प्रत्याभिता
भवति तु भयोरेकरूपकारकान्वयेसंत्याशयः परमते स्त्रीयन्तानामिव द्वितीयान्ताना
मप्यन्वयोनुपपन्नः नहि द्वितीयान्तेष्वेवानुपपत्ति स्वीकरणमित्याशयेनाह सत्यमिति
वक्ष्यमाणलक्षणेनः प्राकृ इत्ययोगिशक्यार्थत्वनीतिरूपणाय न इतियोर्थस्ताद्धच ::
ष्वेगेति भावप्रधानो निर्देशः योयदर्थ तमेगत्वे वोधयति सतस्य विनियोगविधिरित्यर्थः
प्रेगत्वं च प्रमाणसंख्या विलिङ्गादिसमभिव्याहारेणन्न तत्त्वेन बोधयत्वष्टमीयादिसमभिव्या

श्री०
७२ 72

द्वारात् साधनतादिसंबंधज्ञापनमुखेन वाक्यार्थभेद इति कथनाय संबंधशब्दः ननु तृ
तीयायैव संबंधप्रतीतिसिद्धेः किं विधिनानयाह सह्येति ननु तृतीयादिविभक्त्या संगत्वे
स्वातंत्र्येण समासमपि तृतीयायाः प्राधान्यशेषादेर्हि विरभिचारणाद्दोशेषत्वाभावात् असमा
समपि न समासे सङ्कृतो हि समशेषत्वात् भवति हि प्रधानभूतविध्यनपेक्षित्वाद्वाक्यार्थप्रापिता
न्वयबाधः सिध्यति चाशक्यार्थप्रापिनदपेक्षितेषु तात्पर्यं अतस्तृतीयाप्रतिपन्नेऽपि सा
धनत्वे विध्यन्वयापेक्षनङ्गत्वर्थः नचैवं विधिनैव योग्यतापालोचनसहकृतेन विनियो
गसिद्धेर्विभक्तीनाम किंचित्करत्वमिति शंक्यं पयोः समभिव्याहारे फलवत्त्वादिनानै
कत्र शेषत्वमवधारयितुं शक्यं तत्र विभक्तेरेव विनिगमकत्वात् यथा मैत्राव
रुणाय दंडं ददातीत्यत्र अस्ति तत्रोभयोर्दण्डमैत्रावरुणयोः प्रयोजनवत्त्वे अस्तिचे
तदन्यतरार्थत्वे द्वयोः प्रयोजनलाभः चतुर्थीसामर्थ्याद्द्वितीयाश्रमसमपि दंडप्राथा

न्यं परित्यज्य मैत्रावरुणस्यैव तदाश्रीयते ननु किमेतदङ्गत्वं अविनाभावनिरूपकत्वं
वा प्रयोज्यत्वं वा अधिकपरिमाणत्वं वा विध्यन्तरविहितत्वं वा उपकारकत्वं वा परार्थत्वं
वा नाद्यः आग्नेयादीनामिष्ट्यंगत्वापत्तेः न हि द्वितीयः पुरोडाशकपालेन तुषोपवाप
पनेऽङ्गत्वापत्तेः न तृतीयः कोटिहोमांगानामङ्गत्वापत्तेः न चतुर्थः विध्यादि
विहितपशावाच्छेदादीनामनङ्गत्वापत्तेः न पंचमः आधानाध्ययनयोः कर्माङ्गत्वाप
त्तेः न षष्ठः परार्थं हि परोद्देशप्रवृत्तकृत्याश्रयत्वं वा स्यात् तादृशकृतिकर्मत्वं वा
नाद्यः यागादेरनङ्गत्वापत्तेः न द्वितीयः पुरुषस्याङ्गत्वापत्तेरत आह परोद्देशेति
परोद्देशप्रवृत्तत्वं परोद्देशेनोपादानादित्वं न च कृतिव्याप्यत्वस्य विशेषणे व्याप्यत्व
नुद्देश्यत्व शब्देन चोद्देश्यत्वसाधारणो विषयत्वमुच्यते तत्तस्य विध्यन्वयिन्यां कृतौ यदि विषयत्वा
न्वयप्रतियोग्युद्देश्यकत्वेन परिगृह्यते तत्तस्यामेतदर्थं चेत्युक्तं भवति प्रसिद्धत्वेतत

ग०
७३

पेत्तावगन्तृत्वाच पुरुषार्थविषयत्वेन तत्साध्यपुरुषार्थोद्देशकत्वमन्तरेणानुपपन्नमिति
भवति च वपनादिविषयत्वानुपपत्तिपरिहारः पुरुषार्थोद्देशकत्वेन तदुद्देशकत्वा
नुपपत्तिपरिहारस्याङ्गत्वस्यैवोद्देशकत्वेनेति वपनपुरुषयोः पुरुषाङ्गत्वे गत्वसिद्धिः ३
स्य यागस्वर्गयोः स्वर्गपुरुषयोः प्रतिशेषत्वमत्यं भवति हि यागः किमर्थं कर्तव्य इत्यादेपे
स्वर्गायेति समाधिः स्वर्गस्य परसाधारणः किमर्थमन्नाय इत्यापेक्षे च स्वार्थमिति स
माधिः केचित्तु परोद्देश्यप्रवृत्तत्वं शेषत्वं प्रवृत्तिरिति चेत्तन्नावगन्तकर्तृकव्यापारमात्र
मभिधीयते प्रवृत्तिश्च सर्वकारकाणां स्वव्यापारे कर्तृत्वे संभवति चोद्देश्यनात्मिका विषय
तानत्रापि प्रयोजनानां पाकाय काष्ठानि स्वलन्तीत्यादिजलं स्रवतीत्यादिव्यवहारात्
व्यवजहारत्वाच्चेति न शब्दकर्तृकेष्वभिधाव्यापारे व्यक्तीनामुद्देश्य भवदेवः प्रधानक त्वं
र्तृकव्यापारे च प्रपञ्चोद्देशकत्वं कपिलः ततश्च यदुद्देशेन यद्याधीयते तत्तदेगमित्याद्रः

५

नेति यच्छ्रुतत्वानमन्यव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थवत्त्वं तन्नयनिमानास्मिन्नर्थे श्रुतिरित्यर्थः
नच विनियोजकमानसप्रस्तावे विधात्र्यभिधात्रीसाधारणलक्षणकथनेन त्रिद्वैः शास्त्रासं
गताविति शंक्यं विधित्वद्धि नियोज्यप्रस्तापनेन विधिसहकृतत्वत्वस्य नयोरपि तत्स्यत्वात्
तत्त्वेनैव निरूपणीयतया तेषां प्रस्तुतत्वात् साधारण्येनाभिधात्रीशिवेद्रालक्षणपरि
९५ ग्राजकन्यायेन विशेषैरेवोध्यः यस्य चेति शेषिशेषत्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणोपस्थि
तयोः संबंधबोधे व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छ्रुतत्वेनानन्यते सा विनियोक्त्री संबंधस्यागत्वा
त्मना साधनत्वात्मना संबंधात्मना वा प्रतीयते नान्न तद्विशेषेण लक्षणपेक्षतेनेन लट्.
त्वनीया शब्दीपदस्कन्धादीनां संग्रहसिद्धिरित्याशयः भवतु त्वतिरिष्ठप्रयोरेशसाधन
२१ त्वानुरोधेनोत्पन्नाशिष्टस्य व्रीहिसाधनत्वस्य प्रमाणदिकत्वे उत्पत्तिशिष्टत्वप्रयोः सा
११ धनत्वे प्रत्यस्तदनुरोधेनाशृदयस्याग्रेवधनीत्यादिवचः संबोदकप्रामावदानप्र

रा· ७४

देशत्वेन मध्यादिवद्द्रव्यादिविधानमुपविनेनतस्य ग्रहणादिकत्वमत आह नचमात्रा
दिति न विशसन विनष्टस्य देहेन त्वसंभवश्चेत्यर्थः यद्वा प्रमाणाकूष्येन मस्य वसः षड्
विंशतिरस्य वंक्रयइत्यादौ ग्रिगणाप्राणस्य प्रथेनायाकृतीयचाकयनेनाविकल्पनत्त·
उद्धरणपर्यंते विशसने मृपरिष्टपमाने पशोः साक्षादंगत्वेऽथ्यर्थस्यादिसाशयः॥
भवन्ति हि पशावसंभवन्तो देवताभिर्बंधास्या विशेषेण सर्वं तद्वपविधिवतरणेन
ग्राह्या वदीयमानत्वादिति प्रकृतिभूतपश्यो यागादतिदेशप्राप्ते हविः संस्कारक
भवदानेष्विरयादिषु निर्दिश्यमानेनेषामाह विघेगमपतिभक्षणमिव फलचमसस्य
तद्वारैव पशोः साधनतोपपन्नेनेतरेषां साधनत्वकस्येनापुक्तेत्याशयः इस्य च सर्व
पशुयागेषु प्रसक्तोत्सर्गापवादमाह यत्वीति साक्षादेवेत्यन्वयः इति हेतो पर्य
ग्निकृतमिति वचसि विहितया ल्लामोपकारनयाथपर्यग्निकरणतो रीसानिरा ऽ॥

कोदेण त्वाहं यान्तीव तामिति यागविधिनाजीवनपवपशोर्दिवनोद्देशेनोत्सर्गविधानादि
त्यर्थः द्रव्यविनियोगं निरूपयन् तदपेक्षं तेन गुणविनियोगमाह ग्राहणस्येति त्वनीयावगत
श्रीहरिविनियोगापजीवनेन हितीयाग्रस्याश्रोतणविनियोगस्याह श्रीहरीतिति नन्वेवं श्रो
तणस्यानप्रकरणान्न कत्वात्वेसिध्येदित्याशंक्याप्रकृतिरेवेयं प्रकरणमहत् क्रत्वान्तदेगत्वेपर्य
वस्यतीति वक्तुमाह नचेति प्राधान्येश्रवणस्यानामिव प्रयोजनवत्तां श्रीहरौणांभवेत्तथा तण
श्रवणविशेषित्वमतन्याह श्रीहरिस्वरूपस्येति प्रागिगनाद्दवनीयलौकिकरूपस्यत्वगास्य
गम्यापायकत्वान्न तज्ञानर्थक्यमित्याशयः भवन्तनाहि स्वर्गेनाह पूविशिष्टाकारेणश्रीहरि
णांशेषित्वमित्यातह किंत्विति नावनीयादि रूपवच्छ्रीहरिगनाहपूरूपं प्रयोजनवत्
याशास्त्रोत्तवादवगतेन यत्त्वदाकारणश्रीहरयः शेषित्वोभजेयुः यतः कृतशास्त्रोत्तरावस्था
तमपूर्वसाधनरूपेश्रीहरिपदेनलक्ष्यते नद्रूपशेषत्वेनचश्रस्याश्रोतणविनियुज्यन इत्याह

प्रा॰ ७५

75

त्वेनाख्यातत्वावच्छिन्नशक्त्या लङादिष्विव लिङादिष्वपि प्रतीयमानभावनायोग्यत्वेवि
विशेषणतात्मकप्राधान्यकथनात् लिङः यंप्रति प्रकारतत्तापनेः संभवतीति तत्तच्छ
ब्दकप्रत्ययेष्वपि भावनाभिधानेति गौरवात्सर्वाख्यातेषु धात्वर्थनिरूपितभावना प्राधा
न्यकथनेन सम्यगुपपत्तेः निरपेक्षशक्ततालिङ्यो विधिभावनायोर्युगपदेकशब्दो
पस्थापितत्वयोः संख्याकारकन्यायेनान्वितानभिधानेः वश्यवाच्यमूलोपन्यस्तप्रतीति
मनुसृत्याख्यातार्थस्य लिङः यंप्रति प्रकारेणान्वितावत् नदिग्गुणभावनाविति पदे प्रतिस्व
र्थंचेद्वयोरिव विधिभावनयोर्मीलितयोः शक्यतेव केशकेलङादिभावनायाप्रती
तिप्रसक्तः नाप्यनीकार्यत्वादिवत्तयोः प्रत्ययः जनयति नाप्येकशेषवत्स्मृतानेकश
ब्दसहिताः येनतत्तद्रूपेणैतेनानन्विताभिधानेन तयोः प्रसज्येत पतेनप्रसूतस्य भावना
पत्तापि विधिभावनयोरवश्यवक्तव्येन्वये भावनाप्रतिसर्गादिभाष्यस्य विशेषणतायाः

ग्र एवेति ननु स्वरूपयोग्यतात्मिकायां साधनतायां प्रोक्षणोपयोगः तस्माल्लौकिक
व्रीहिष्वपि सत्त्वात् नापि फलोपधानात्मिकायां व्रीहिप्रोक्षणयोरुभयोरपि दण्डचक्रवत्
सामग्र्यन्तःप्रवेशेन तस्य फलोपधाने ऽनेनैवेतरस्यान्यतरस्योपधानताया वक्तुमशक्यत्वादन्यत्रा
हू यदि होति अग्रयप्रयाजाः एवेयाः फलार्थं सामग्रीप्रवेशेन तस्यापि शास्त्रवशादवश्या
एवंस्तु फलोपधाने यथा एवं प्रयोगव्यवहारः तथा प्रकृते व्रीहीणां फलोपधाने प्रोक्षण
पन्नमिति शेषं कल्प्यावहन्तु मास्त्वव्याप्तिविषमा यन्नतायामपि प्रोक्षणोपयोगः अप एवं साद
नतायाउद्देश्यतावच्छेदकत्वमहिम्नैव तत्र एवं शेषत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिलेशः ननु
एवं साधनमात्रस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे सान्नाय्यादिष्वपि प्रोक्षणापत्तिः व्रीहित्वस्यापि
विवक्षितत्वे गुरुत्वापत्तेः विनिगमकाभावे दोषः प्रवेषु प्रोक्षणप्राप्तिरित्युक्तमिति शेषं करणीयं तत्र
यसंहरति अत इति यादृशप्रयोजनाकांक्षायामेवं प्रतिपादनं तस्मै व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहि

रा॰ त्वेकार्थसमवाय्यवगतेनादृष्टसाधनत्वमेव लक्षणीति न सान्नाय्ये प्रसक्तिः तस्या एवं त

७६ रसाधनत्वात् नापि स्रुवादौ तस्य प्रणाड्यान्तरणसाधनत्वात् भवति च यवेषु प्रसक्तिस्ता

दृशसाधनत्वादित्यर्थः नन्वविनियुक्तान्व्रीहीन्नादृष्टविहितस्य भवत्वपूर्वार्थत्वाविनि

युज्यमानयविनियोगसमाणयोस्तु च मम साध्यं पुनयमोहदेशेन विधीयमानयो विरणदध्यान

घनृयोः नैतदर्थत्वेनागतवनाएवं साधनत्वस्य लक्षणीयितुमशक्यत्वादनयाह एवमिति॥

वरणेनावहननेष्वसमसाध्येषु भिर एवं कुर्यादिति बोधयता वचनेन च मम साध्यं पुनर्वदेवं भाव

नान्वयित्वयाबोधिते विनैव लक्षणया भवति तदर्थदध्यानयनमपि स्वावैश्वदेवीति सर्वनाम्ना

संस्कारविशिष्टपयः परामृष्टं एवं विनियुञ्जतो एवं विनियुक्ते भवतीत्याशयः विस्तरेण

चाएवं साधनलक्षणोपपत्तिमेव स्मः इतिकरणस्याक्रान्तित्वाद्धितीयायामुक्तियामा

वै वनिहत्यित्तग्रायायां [illegible] धकत्वमिती मामगरभोत्रित्यस्य वाक्येन विनियोगः कोऽसौ दर्भाधा

76

यित्तोत्विराकर्तृमाह इमामिति यद्यपि नेति कारणस्य ज्ञानित्वं न प्राप्य विशिष्टक्रियायाः
ष्ठितौ यथा बोध्यमानो पि विनियोगो विशेषांशस्य विशेषणे पि भवति श्रोत इत्याशयः
विशिष्टविनियोजनकविभक्त्या विशेषणविनियोगस्य श्रौतत्वव्यवहारमन्त्रब्राह्मणमाह ॥
यदिति एवामिति ताण्ड्ये हि मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छतीत्युच्चरन्ते ध्यांस्व प्रक्रान्त्यर्थं शे डं
षत्वं दंडदाने अत एव मैत्रावरुणोऽपि दंडप्रयोजककर्मसु केचन षोताण्ड्ये च वाशिष्ठ
नो नाराशंसनरामन्यन्वषण्णापि ष्ठितौ यत्र यानाश्रितमंत्रनियमस्य वाशिष्ठांगत्वं अत एव
वनवाशिष्ठावाशिष्ठान्यो न सत्रेम हाधिकार इत्युक्तं षष्ठे ताण्ड्ये च पंचम्यापि स्वद्वा
निपदिकार्थस्य परोक्षत्वं मध्यान्यर्वीद्धाच्चाहृविशेषयतीति अत एवावतनाशेभ
शिष्टान पुनरावदेयं अपादानत्वानत्वेषस्य ततन्कर्मत्वायोग्यादित्युक्तं षष्ठेपषवि
भक्त्यन्तरप्रमाणको विनियोगोऽस्येत्याद्यस्यः यद्धा यया विभक्त्या प्रक्रान्त्यर्थंनस्य प्रकृत्य

यस्य वा मन्त्र शेषत्वं वोच्यत इत्युक्तं नह्येवमीनोपि ननु प्रमाणकोऽविनियोगः क्वचिद्दोषः
ताच्यते हि न मन्त्रप्रयमीत्यत्र हिकर्मकथा न विशिष्टविधिनार्थिक ख्याप्यमानत्वे गृहीतनत्ता
न्यर्थकथा सन् मन्त्राणय स्मः शेषित्वे ताच्यते च हिरण्यमात्रे यायद यातीत्य त्राहिरण्याद्वेषयोः
संस्कारानर्हत्वेनेप्सितत्वरहितत्कारकमात्रे गृहीतत्तात्पर्यकाभ्यां च मन्त्राभ्यां प्रकृत्य शेषयोः
शेषत्वे ताच्यते नैवं द्रव्याय द्रव्य गृह्णातीत्यादौ विशिष्टाभिधायि पदोत्तरया हितीयया वि॰
शेष्यगतमीप्सितत्वं प्रकरणाल्लभ्यमनुवदत्या विशेषणादेवतायास्तद्वारक क्रियासंबंधो वा
धयत्यात्रहणगतं ताच्यते चाग्नेस्त्वरणान्यपचिनोतीत्यत्र पंचम्याहस्त्यार्थत्वोपयोस्समाण
संस्कारत्वाभ्यां त्रणापच यस्मात्रि संस्कारत्वमित्याशयः कारकांगत्वेन त्वेवं धः यदि स
मानाभिधानकृत्वा संख्यायामावगतं सत्वेन हानिवाच्यः कर्तेनिवदत्तो सतेसंख्यायाः कि रव्या
योगत्वो किंत्रासिद्धौ दित्यतग्राह यदेतनियोगेन [illegible] धार्यभूतक्रियोपलक्षणार्थ

रयोस्त्वभेदः । तन्मतेकत्वहानेरेव संख्यायाः क्रियात्वयः स्वमतेन तु सामान्यादिति कथमस्तु ते
स्मसात्तान् कृतत्वेन वाच्यत्वं इति चेन्न तत्राह न चेति यागेह एवं भावनोपलक्षणार्थं न तु
वेदं क्रियायोविनियुक्तस्यैव कर्तुरेकहायन्याः इत्यादिरिच्छेदसंभवादभिहितस्यैव शाब्द
न विनियोगसंभवात् स्वीकार्यमाख्यातवाच्यत्वमतत्राह कर्त्ता चेति संभवस्त्वनभि
हितस्यापि कर्त्तुरारादुपकारकत्वबोधः विहितस्तोमके भुक्तत्यागस्य मानान्तरेण ग्रा
णमिवेत्याग्रायः वैयग्र्येकत्वेनान्विततिति तथा सतीनि तद्वाचकत्वेन स्यादित्यपि वक्तः
स्यादिति योऽन्वे ग्राते यत्नस्यैवेति स्वीक्रियते हि सिद्धान्तिना यष्टव्यकेस्यादि कृदन्ते तु क
र्तुः शाकत्वं भावनायाश्चातेपलभ्यत्वेन पैवाख्याते स्वीकर्तृत्वमचिते ग्राख्यातवदुहाकृ
दंते भुवपि भावनायाध्व शाक्यत्वेवकमविते ग्र यत्र तु लिंगसंख्यान्वायायकर्त्तुः ।
शाकान्वमेगी क्रियतेन ह्याख्यातेपि संख्यान्वयायोगी क्रियता ग्रथाख्यातस्थले का

रा०
७८
78

रकान्वयायभावनाभिधानस्यावश्यकत्वात्कर्तृशब्देपः तर्हि काष्ठैः पचामित्यादिषु का
रकान्वयाय कृदन्तेष्वपि भावनाभिधानापत्तिः ग्रथ कृदन्तेषु कर्त्राद्यंशव्याप्तेषु भावना
याः प्राधान्यप्रतीतेरभिधेयत्वव्यवस्थास्तु चेत्तत्र जातिगुणशब्दजन्यप्रतीतिष्वनभिधे
यानामपि विशेष्यतीतेः प्राधान्यानुभवादित्याशयः तेषामपीति शक्यते हि वक्तुं कर्तृकरण
योरित्याद्येकवाक्येन द्वेकयोरित्यादिना कर्तृकरणेकृत्यादौ न्तनीयेकवचनादिविधी
यत इति अन्यथेति नरसमयपुरागशेषु पेषणकाले अन्यतोपस्थितमांसान्विताक्रिया
प्रकाशने कुर्वनामन्त्रेण प्राकृतकार्यसिद्धेर्नमांससमसीकरः स्यात् उपमितहेतोरिति
विधिलिङ्गेन प्राकृताङ्गोपकारविशिष्टभावनाविधानस्य विकृतिविधेर्णकोस्वमभवे ८
ननातिदेशवचः कल्पनास्यादित्याशयः सामानाधिकरण्यप्रकरसंख्याभिधायकवि
भक्त्यानच्चनसंख्यान्वयप्रकारधाभिधानवामे देवदत्तः पचति तदावुभयदर्शनादिति

भावः उपलक्षणं चैतत् मध्यमोत्तमादिस्थलस्यापि प्रयोजकं युष्मदादिसामानाधिकरण्ये
मपि न स्यादिति बोध्यं लः इति कर्त्तरि कृदित्यस्मिन् सूत्रे हि कर्त्तरीति पदं कृदभिधेय
तया कर्त्तारं प्रतिपादयतीत्यविवादे तस्मात् लः कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रे क
र्त्तर्यनुवृत्त्या निष्पद्यमानमेवं कर्त्तरि लि सूत्रे कर्तुर्लकाराभिधायकत्वं बोधयति प्र
बोधकत्वेऽव्याप्तिरुक्तामिव शास्त्रस्थानेऽवारि लादेशत्वाविशेषेण तत्रापि दृष्टं नाभिधानमा
पद्येत ततश्च जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयादिति विहितजपस्य न कर्त्तृयुक्तपुरुषपदमत्वं स्यादित्य
शयेन स्पष्टं इति स्मर्ततिनिरूपितो विनोधस्तत् कृतो वा जञ्जभ्यमानाधिकरणनिरूपि
तो विरोधस्यात्कः न च कर्त्तरि कृदित्यनेन णत्वादेः कर्तृरि वाच्यत्वलाभसम्भवः
तस्य स्थानसर्थानिराकांक्षत्व एवं ण्वुलादिकृद्विषयत्वात् सत्त्वापि तल्लाभे भावकर्मवाचि
त्वालाभेन क्रीयमाण इत्यादिप्रयोगानापत्तेश्च तथा शायेनैव कारः तस्या इति प्रत्यभि

ग
७५
79

हितापि कारकत्वं करणयोस्तत्तोपेत्यनेन विहितत्वादित्यर्थः अथ पोव्यन्तलः कर्तरि
त्यस्य तत्तीयादिविधायकस्तत्रस्य वैद्यकयोगिन्याद्येकवाक्यत्वेन कर्त्रादिसंख्यायोले
कवचनादित्वनोपैकवचनादेर्विधीयते ततश्चाधिकारश्चाममनभिहितत्वे संख्या
यामन्वेतिविशेषणानांप्रधानगामित्वात् अतः पचतीत्यनेन कर्त्रन्वाभिधायिकत्व
संख्यायाश्चाभिहितत्वान्न देवदत्तेनेति तद्वाचकविभक्तिप्रसक्तिरिति न च लंकारस्य
स्यैकवचनाद्यनात्मकत्वेन लस्य तस्य द्विवचनैकवचनतत्वेनेन सामानाधिकरण्या
न्वयायोगात् उ. संतेन लस्त्वेनेन निरनुसंवेयस्य कारसामान्यग्रहणमेमीकृत्यवर्त
मानेलडित्यादिविहितस्य लस्यादेशभूते द्विवचनैकवचने इत्यन्वयेपि द्विवचनादि
संज्ञावत्तोल्लोदेशानिवादेरेवार्थकथनापत्तेनन्तं संज्ञारहितस्य शानन्तादेरर्थोनकारि
तः स्यात् स्थानादेशापरायणाहारानामितेगोरवं लकारवच्चत्वतोयादेरपिकत्वकर

एणघनाभिधायित्वे सत्ये द्वित्वादौ संख्यातित्वासंभवः प्रत्ययोसाति लादि विषये द्विकयोरित्यनेनैव
कवाकत्वे कर्त्तृगणनाभिधेयस्यैवादिना न कर्तृगतसंख्याया याख्यानाभिहितत्वं निय
ते शंकेयत्किंचित्कारकं परिच्छिद्य तस्याः प्रपिक्रियागतत्वोपपत्तेः नापि संख्यायामनभिहि
तत्वान्वयित्वे प्राधान्येनोपस्थापितेन कर्त्राद्यावेव न देवन्वयात् तेन देवदत्तेन पचतीति प्रयोगा
पत्तिः भवतु वा संख्याविशेषणमनभिहितत्वं तथापि संख्यायाः कृतद्धितसमासाभि
हितत्वमप्रसक्तमिति निरुः न[illegible]भिहितत्वमेव विशेषणं स्यात् तथा देवदत्तेन पक्वेति प्रयोगा
पत्तिः चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यत्र च तिङा घनाभिहितार्थं कर्तृत्वसंख्यायां चैत्रेण मैत्रेण तृ
तीयापत्तिरिति कैयटस्तु नोक्तः शुक्लावामा इत्यादौ विनैव च क्रियां प्रथमान्तयोर्नैराकांक्षात्र
प्रथमायाः कारकविभक्तित्वाभित्यस्वरसादाह प्रातिपदिकेति यद्यपि प्रातिपदिकार्थं
लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति पाणिनानेकार्थेषु प्रथमा विहिता तथाप्यलिंगानि

रा. यत लिंगोभयउद्देश्योनादिसाध्येभ्यः परस्याः प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्रवाचित्वोपग-
८. मात्प्रकृतदेवहून्वपरस्यवचनियतलिंगत्वाच्चद्धर्मिशायेणात्मात्रवाचित्वोपन्यासइति
४० बोध्यं किंप्रकृतोदाहरणेष्व्यभावैयर्थ्यमापद्यतेउत सर्वत्रेत्याह: अन्यत्र प्रथमायाः
प्रयोजनांतरसत्वादित्याशयेनाह लिंगेति लिंगवसंख्यावप्रतिपदग्रतिग्रहः सिंहो
स्त्रीत्यादौलिंगमात्राधाश्चतटादिमादौसंख्यामात्राधाद्रोणोव्रीहिरित्यादौ च द्रोणपदोत्तराप
रिमाणाभिधानेनव्रीहित्वयप्रतियत्वर्था भवतिहि प्रातिपदिकार्थाभेदान्वयितो विभ
क्त्यर्थपरिमाणसामान्यस्यपरिच्छेदकत्वेनव्रीहित्वयप्रतिपत्तिः ननुप्रातिपदिकार्थ-
स्यैवसत्वात् नामार्थयोरभेदेनैवान्वयात् प्रतिपत्तिपदेनपदार्थान्तरान्वयप्रतिपत्ति
रुच्यतेऽप्रायमाह केवलेति प्रकृतसाधनत्वसिद्धिरेवात्रफलमित्यर्थः एतेनन्नद्वैत्र
यदृष्टत्राऽपिविभक्तिवैयर्थ्यंनिरस्तं नन्वेवमपिक्रियाश्रयस्यतन्मात्वसाधकत्वात्

तवद्धतुनैवाभिधीयते नृत्वादयो धातव इति सूत्रेण नृपन्तयोर्वा सदृशग इति लक्षणापरेण क्रिया २

कृतिमात्रेण क्रियायाः पचाद्यन्वेयुक्तं कर्तृकर्मोभयवाचिन आख्यातस्य कर्त्रंशवत्त्वयोभय
बोधकत्वमिति चेत् शृणु क्रियावाचित्वं सत्त्वगणपठितत्वं धातुलक्षणं न यौक्तिकं किं
कृते भुक्तमित्यादिप्रयोगाच्च स्वार्थव्यापारानधिकरणवृत्तिफलवाचित्वेन तद्वृत्तिफ
लवाचित्वेन धातुषु सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवहारोपपत्तेश्च एतएव फलमभिधातृ
वाच्यमाख्याते नच निष्कृष्टशक्त्यात्मकमाश्रयमात्रमभिधीयते नचाद्वितीयान्वयी
याभ्यामाख्यातार्थैकदेशाश्रयमात्रपदार्थस्याभेदेन विशेषणत्वे आख्यातेन चाशीर्वादिर
हितेनानर्थकेन बोधितानाश्रयस्य धात्वर्थव्यापारं प्रति विशेषणत्वमस्तीति फलेऽपि तद्वि
तीयार्थस्य विशेषणत्वेनान्वयः ४ तत्र च देवदत्तेनौदनं पचति देवदत्तेनौदनः पच्य
ते इत्युभयत्रापि ओदनाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलदेवदत्ताश्रयकाभावनेति बोधः व्या
पाराश्रयस्य च कर्तृत्वात् फलाश्रयस्य कर्मत्वात् तादृक्करणवशेन व्यापाराश्रयं फला

पाणादिरूढहीततात्पर्यकेण तु बोधितस्य फलं प्रति व्यापारं प्रति तत्तीयार्थस्यान्वयः ३

ग्रा० शुद्धं चबोधयतो पचतिपच्यतइत्यनयोर्भवतिव्यवस्था कर्तृकर्मबोधकत्वं संभवति
८१ चैवं सतिसमानाभिधानत्वात्संख्यान्वयव्यवस्थापि विशिष्टाभिधानेंगीकृतेसुना
८६ कृतिन्यायावतारः नापिकृतित्वशक्यतावच्छेदकत्वात्कृतीनां शक्यतावच्छेदकत्व
गौरवोपन्यासावसरः नचपक्तेस्यादावविवपचतीत्यादावपि द्रव्यपार्थकत्वे विशेष्यक
एवबोधप्रामाण्यपत्तावितिवाच्यं भावप्रधानमाख्यातमिति विशेषस्मरणात् ननुभावः
पाकयागादिस्तदर्थाःक्रियाःख्यातेनोच्यन्तइत्युक्तस्मृतेरर्थः उक्तंहि निरुक्तव्याख्या
तृभिः तदेतदाख्यातेक्रियावाचकमपि सत्त्वार्थत्वात्क्रियायाभावप्रधानमुच्यतइति
अतः कथमेतन्नस्मृतिवशेन प्रकृत्यर्थक्रियाया विशेष्यतारूपप्राधान्यसिद्धिरितिचेन्न
आख्यातार्थक्रियावाचिभिरपि यजेतस्वर्गकामो चेतनकामः पचेदित्यादौ क्रियायाभा
र्थत्वानंगीकरणात् प्रत्युतमेवचास्वरसेमनसिनिधायव्याख्यातारमकारिष्याख्यातृभिः

पके पुनर्भावप्रधानमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यन्ते प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्यया

त्य र्थोदयः भावः कर्मक्रियाधात्वर्थ इत्यर्थः तेन प्रत्ययार्थप्रधाने गुणभूतानि साधनानीत

दि दे भावप्रधानमिति यत्तु आख्यातं प्रपरे पुनर्भावकालकारकसंख्यास्त्वारपनेर्था

आख्यातस्य तेषां भावप्रधानता भवति अतो भावप्रधानमाख्यातमिति तत्रापि कर्त्रादे

प्रति भावनाप्राधान्येन भासनादिति विवादः नयुक्तं क्रियारूपाया भावनाया धात्व

र्थभूताया आख्याते प्रतिप्राधान्ये किं वाख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियां प्रति प्राधान्येन तदभित्र

स्य प्रत्ययमोऽनार्थस्य न क्रियां प्रति गुणभावस्यात् भवत्येवं हि लोकुर्वेदेव हि नैष्पायका

आख्यातार्थस्य क्रियाप्रकारके प्रत्ययमोऽनार्थस्य केविशेषकत्वमिति चेत्र नयत्रोभे

भावप्रधाने भवत इति वचोविरोधात् उपशमनगोधावती मेरोधावनक्रियाविशिष्ट

समरणस्य उपशेषनिक्रियायोक्तमेत्वायत्नोमरणमितिह्वितीयो विनामहाभाष्योक्ताया

१०
८२
आख्यातस्यैकवाक्यतापाद्यसंभवापत्तेश्च नामार्थानां कारकद्वारैव क्रियान्वयात्॥
संभवति तत्क्रियायाः कारकव्यवधानमंतरेणापि क्रियान्वयः भक्त्या व्रजतीत्यादौ
दर्शनात् यद्यपि भुक्त्वा मासि गच्छ समीचीनं यथावर्तते इत्यादि दृष्टांतेन कर्मत्वा
न्वयमस्वीकृत्य स्वर्गो यावतीतिवाक्यार्थस्य श्रपोति क्रियायोगे हेतुत्वेनान्वयः स्वीक्रियते
तथापि नामार्थस्य स्वर्थव्यवधाने नैवाभेदातिरिक्तक्रियान्वय इत्यरेरभ्युपगमात् स्व
र्गस्तीरादेः यथा भुंक्ते इत्यादिक्रियायोगे हेतुत्वान्वये पंचम्या अपेक्षात्वशेषस्यात् धावत्य
स्तीत्यादिक्रियायाः ताद्रूप्यार्थान्वयस्वीकारे तेन पंचम्या अपेक्षाहेतुः क्वचिदिति न्या
यविद्भिरेवालोचनीयं तस्मादपि क्रियायाः प्राधान्यं एवं च कर्त्रंगाख्यातवाचित्वेपि त्र
याजादीनां गुणकर्मत्वापत्तिर्निरस्ता स्वगुणत्वेन कर्तारं स्वीकुर्वत्याः क्रियायास्तत्र
तिगुणत्वासंभवात् प्रत्युत गुणकर्मत्वेन नावकिंचिदनिष्टमित्येतन्मास्तिनिधायाः

ह संक्षेप इति पचतीत्युक्ते प्रतीयमानानां पाकानुकूलकृतितदाश्रयादीनां मध्ये यावता
मभिधाविषयत्वं निर्णीतं तेषु वाच्यं प्रकृत्यर्थोयं प्रत्ययार्थ इति विभागः परेण कार्यः व
र्णात्मके वर्णाभिव्यक्ते वा ऽखंडे पदमभिधाकमिति सिद्धान्तात्प्रसरणोक्तादिपदेन्याय
मते गोत्वाद्यभिधायित्वमिव विशेषणविशेष्यभावापन्नतावदर्थाभिधायित्वं तत्रा
गीकृत्य न कार्यः उभयथापि कर्तुरभिधेयत्वं नियतकर्तृनाख्यातपदाभिधाविषयत्वाभि
निभूमिकामाह म इत्यादिना आख्यातस्य पचतीत्यादेः पदस्य सत्यमात्रेपलभ्य
मानाभिधेयत्वे कर्त्राविर्भावनाक्षेपसंभवेन विनिगमनाविरहात्कर्तृक्रिययोरु
भिधेयत्वं क्रमेणाह नचेति कर्तृत्वेनेतरेत्वया ऽऽख्यातपदवाच्यत्वेन स्वीकार्य
इति शेषः चः न इत्यादिपददृष्टान्तेन पचे इत्यादिपददृष्टान्तेन कल्पितकृतिप्रत्यय
विभावर्णविभागपदगताभिधावादिनामुक्त्या येन विशिष्टाभिधाने स्वीकृतेक्र

रा॰
८३
83

तिविशिष्टकर्त्रभिधानमेवाभ्युपेयं कर्त्तरि कृदित्यस्मात्तद्विधावनुषक्तस्य कर्त्त
रीत्यस्य स्वोपस्थाप्यत्वात्तन्वन्यार्थत्वानिर्वाहाय तदनुरोधेन च भावप्रधानमाख्यातमित्य
औत्सर्गिकत्वेन प्रथममाख्यैवानुसर्त्तव्यमित्यर्थः श्रामितिवदन्तेप्यत आह एवं चेति॥
आकृतिन्यायादेव विनिगमनालाभ इत्यर्थः अप्यप्रोक्तगुणाधिकरणेऽकन्यायेन प्रकृ
तिप्रत्यययोस्तदर्थयोर्भेदमाश्रित्य भावप्रधानमित्यस्यानुरोधेन प्रकृत्यर्थभवना-
विशेषकमेव बोधमाख्यानपदेयादिव्रतामः कर्त्तरीत्यनेन तज्जन्यमात्रवाच्यत्वस
समर्पणेऽप्युक्तन्यायेनालंभूसः तदाकृतेरिहेतोर्विनिगमनालाभ इत्यत आह गौरवेति
प्रकृतिप्रति योऽप्रत्ययार्थे सहजत्वं तस्यैव तयोः प्रत्ययः प्राधान्येनेति एवं वा यस्य तो प्रकृ
त्यर्थप्राधान्यव्यवच्छेदप्रतीतेः प्रत्ययार्थप्रतिनस्य गुण- येवेति प्रतीयते अभ्युपग
ते चैतन्न प्रामाणिकत्वेन प्राधान्यप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याप्रमाणत्वादिति सूत्रेति दिक्

स्यत्त्यर्थस्याशिष्यत्वेवदतापि पाणिनिना तद्बोधनचसिभवत्यत्यस्यात्तेपयोः कस्यप्रत्यया
र्थत्वमिति संदेहे प्रकृत्यर्थनिरूपितप्राधान्यभाज इत्यापि सिध्यतिनियमः नचैवं तस्याति
ङेःनेषु वचनेषु प्रत्ययार्थशक्ताप्यान्तरविषयत्वेनान्यथासिद्धेः शक्यापाकानिरूपि
तप्राधान्यस्यतेषु कदाचिदप्यननुभवात् ननु पचति पक्ता तत्र प्रकृत्यर्थेनयापि
णिनपाके प्रतिकृतिनदाश्रययोः प्राधान्यं स्वीकुर्वतां तयोरेव प्रत्ययार्थत्वं स्वीकार्य
नाश्रयकृत्योरपि प्रागभिधानं कल्पनेः तिगौरवात् प्रत्ययार्थत्वमेव च तयोः स्वी
कार्यं नन्वत्र कृतेः प्रकृत्यर्थत्वं क्वचित् प्रकृत्यर्थप्राधान्यं क्वचित् प्रत्ययार्थप्राधान्यं
निरूपितभेदकल्पने शक्तिसंकोचकल्पने च गौरवादित्याशयः नेः कारणा
दिभिः नन्वेवं पचनं स्यादावुपिभाभावनालिङ्गकर्तृसंख्यान्वयापत्तिः तन्निह
नैककर्माभिधायिकरणेऽपसिद्धान्तः नस्योच्चदेवदत्तेनेनित्यतीययान्तेऽभिधान

रा॰ नो चेत्र यादकस्याप्यसंबंधो दूषणं ते हेतोर्न क्लेशः तादृशो वस्तापोहेतुर्नास्ति यतो नित्य
८४ नित्यज्ञानवत्त्व एव हि नित्यादिकर्तृत्वं सिद्धो न ही यत ज्ञानस्यापि मूलप्रमाणं विना प्रामाण्या
सिद्धेः न च ज्ञानस्य तो न वत्वः शरीरित्वापत्तेः न च च मानांतरविरोधान्नित्यज्ञानवत्त्व एव
84 कर्तृः सिद्धिरिति शेषं जन्यज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वव्याप्तमप्रकृतहेतोरेव न तु सिद्धवाध्यकत्वा
त् अप्रयहृष्टांत दृष्टजन्यज्ञानवत्त्वकर्तृसंभवे हेतुप्रभवात् कर्तृसामान्यसिद्धिर्नित्य
ज्ञानवत्त्वमात्रित्य पर्यवसानिरस्तु चेन्न तर्हि त्वं क्षणाशिनियतेनेश्वरीमेह रूपमानेन तदु
ण विकारेण ज्ञानात्रिसिद्धिः प्रमान्तरविरोधाज्ज्ञानाप्रसंभवेनुस्यात्रिमात्रिपर्यवं
सेन तस्मान्नित्यज्ञानवज्जगत्कर्तृसिद्धिर्निरुद्धिरपि तस्य वेदापौरुषेयत्वस्वीकार्ये
तदा हि स्वतः प्रमाणाद्वेदात्तस्मादपि न तत्सिद्धिर्निरुद्धिर्यथा प्रमाणमेव वेदवाक्यं वं
कहेतोर्भवत्वपौरुषेयं प्रमाणवाक्यरचनम्मूलप्रमाणानपेक्षत्वादिति चेत् ॥

मितिचेन्न यतोभवद्भिः शब्दशक्तिवैचित्र्यमभिहिताप्याकांक्षकर्मणोऽभिधानव्याव
स्याऽङ्गीयतेनतुलक्ष्यव्यापारान्तरे तथास्माभिस्तद्वशेनैवकांक्षकर्मणोलक्षणाव्याव
स्यापिशक्यानन्तर्भावेऽपिनेतुलक्षणाकरणभेदेनशक्तिविशेषावधारणं अङ्गीयतेच
मुख्यार्थोपशब्दायोगोगुणवाचित्वाविशेषेऽपिशक्तिवशेनैवद्रव्यलक्षणानदभावव्यवस्था
यथाहुः निरूढालक्षणाःकाश्चित्सामर्थ्यादभिधीयते क्रियतेनसोऽप्रतंकाश्चिन्न
काश्चिदेवत्वशक्तितइति नन्वेवंशब्दान्तरस्वीकारेपरमतानुविशेषइतिचेन्नपं
रिहृतमेतद्यतोवेनाभिधानशक्तेरेवाभिधेयाविनाभावोपाधिनार्थतात्पर्याख्याल्लक्षणा
शक्तिशब्दार्थत्वादितिलक्षणाव्यवस्थानस्यसंबन्धव्यवस्थासिद्धिः यथाहुः
यथैववक्तुश्चिदन्कापिकर्मान्यत्रनवस्तुनितिना तथैवतस्यसंबन्धोऽपिशब्दशक्तेर्व्यवस्थि
तेति यद्योक्तन्यायेनाख्येनजन्यस्यनीतिविशेष्याद्यापाराख्येसंबन्धान्वयइति इष्टंचवधा

रा० ८५ त्वर्थत्वर्मव्यापारविशिष्टभावनाश्रयत्वलक्षकत्वमाख्यातस्य धात्वर्थफलाश्रयवाचकत्वे
द्वितीयायाः पक्षान्तरत्वात्तु फलाश्रयलक्षकत्वमाख्यातस्य तादृग्व्यापाराश्रयवा
चकत्वे च समभिव्याहृतायादेवदत्तेनेतितृतीयाया इति परमतान्मेदः फलस्य च ग
च्छति संयोगनिष्ठवृत्तिकरोतीत्यादौ तत्तत्संयोगोत्पत्त्यादिभेदेनाभिधानात्तदाश्रयस्य
ग्रामाद्यादिव्यपदेशः ईप्सितानीप्सितभेदस्तु द्वितीयादिशक्तिगम्यो मानान्तरग
म्यो वेत्यन्यदेतत् सत्यपि धात्वर्थफलाश्रयवाचित्वे द्वितीयायाः द्वितीयार्थस्य न धा
त्वर्थेऽन्वयः किं त्वाख्यातार्थशरीरान्तर्गतभावनाख्यायोऽन्यव्यापारैकभावनान्वयि
नोः परं कर्मकरणीभूतयोरोदनपाकयोः पार्ष्णिकान्वयदशायामोदनस्य धात्व
र्थफलाश्रयत्वावगतिर्यत्नेऽस्ति तदाश्रयवाचित्वमोदनोत्तरद्वितीयायो ऽवबुद्धीयते केचि
त्तु वस्तुशोधपक्षाभ्यां गवाख्यावनभिधाय तन्मूनवयोर्विशेषाभिधानवत्कर्तृ

कर्मप्रत्ययाभ्यां तद्गतसंख्याभिधानमङ्गीकृत्य तन्मा हि मैवं कर्तृकर्मप्रतिनीयमवस्था
माहुः तत्र प्रत्यभूषेते हि गवाक्षगतौ चाल्परकत्वादान्तरभेदो प्रत्ययेन संभ
वतस्तदभिधेयौ नानुभूयते च संख्यावान्तरभेदः कर्तृकर्मणोः यथाहुः नशो
णत्वादिवत् संख्यानानिभेदेनाभिधत इति न चाख्यातेन भावनाभिधाने यज्यादौ
नोक्रियानाभिधायित्वाउक्तधात्वन्तत्वेन संभवः धात्वर्थस्य कारकान्वयत्वात्म
कक्रियात्वाभावेऽपि व्यापारत्वात्मकक्रियात्वसत्वेन तदुपपत्तेः स्वीकुर्मे विधेया
पारफलोभयवाचित्वं धातूनां तदाश्रययोस्तु भावनोपलभ्यत्वेन न स्वीकुर्मः प्रा दे
ख्यातवाच्यतो इत्यं चोदनपेचनीयत्वाधाइत्यं हि पाहि कोऽचयः स्फूत्कारणादिव्या
पारेण विक्लितिविशिष्टात्मनोदनो भवतीति संभवति चूताहृगमवन निरू
पिताश्रयतायाश्रोदन तिष्ठायाविक्लित्त्वे निरूपितत्वपतेन पचान इत्यत्र फ

गी॰
८६
86

लाम्रयलत्तकत्वेसत्यपिनलालितादयस्यफलेन्वयइतिध्येयं संगच्छतेह्येवंस
तिकारककाणांक्रियान्वयनियमः यत्रत्वधात्वर्थफलशालिनोद्वितीयान्तेनति
र्देशः यथाग्निंचिनुतइतितत्रनपार्ष्णिकान्वयदशायामपिफलान्वयित्वंकिं
तुफलाश्रयस्थलश्रयेद्वारेणभाव्यत्वंसमापितादृशफलशालिनिद्वितीयादि
शब्दनिर्दिष्टेयत्रकामशब्दादिनाभावनाभाव्यावगतिः तत्रतुलक्षणयाद्वि
तीयार्थस्यधात्वर्थेन्वयः अतएवेदृशस्थलेमतत्वर्थलक्षणाव्यवहारः आचा
र्यैस्तुलेपल्लवितेन भावनयाकर्त्रेरिवकारकांतराणामादेपसंभवेपिउक्ती
त्याख्यातामिहितसंख्ययाः कर्तृकर्मणोरन्वयव्यवस्थोपपत्तिमभिप्रेत्यस्त्रीया
दिविभक्तीनांकरणादिवाचित्वेहेत्वंतरमाह आख्यातेनेति अथाख्यातोपक्रम
वाक्यान्तरोधेनाशक्यायवविभक्तयः किंतस्युरितिचेदत्राहुः सन्त्यष्टव्याप्त्याश

किंकृतार्थत्वान्नुच्यत इति असमत्वात्तु फलेन तस्याः प्रार्थितेऽतुले भेभवेदिति कथमिति
यद्यप्यात्रे प्रमात्रोपस्थापितेन कर्त्रे विशिष्टसंख्याभिधानं शक्यते कर्त्रमाख्यानेन॥
यद्याहुः विशिष्टग्रहणेनेष्टमित्यादिना यापिनाह कर्मसंख्याभावनयोर्युगपत्प्रती
त्यसंभवमभिप्रेत्येदं यत्तु भवेदेवेन युगपदभिधानाभावेपि सकलकालभेदसं
ङ्गुलत्वेन गोशब्दाभिधेयसामान्यविशेषयोरिव युगपत्प्रतीत्यव्यवसायोपपत्ति
रित्युक्तं न तु शब्दस्य विरम्य बोधकत्वासंभवात् दृष्टान्ते च निरूढलक्षणया युग
पत्प्रतीत्युपपत्तेरुपेक्ष्यमित्याशयः पचतीति अभ्यस्यैवेतिकरणेन मध्यमा
दिव्यवस्थाप्रयोजकयुष्मदादिसामानाधिकर[illegible]णप संग्रहः नहीति उक्तं हि
वैयाकरणैः शाब्देर्थ्याभिधानं स्वाभाविकं न पारिभाषितम्य मध्यकात्वाल्लोकत
एवार्थावगतिरिति अत एव कर्तरि कृदिति सूत्रे समस्तवाच्यत्वलसाधारण्या

रा·
८
87

अपरनामेगीकृत्यकर्तरीत्यनुषंगलब्धात्मनालः कर्तरीतिसूत्रेणसत्यपिकर्तृवाच
ख्यानवाच्यत्वेशक्यत्वपक्षएवसूत्रेकर्तृपेणस्थानीतापत्तेः कर्तरित्याम्येलःसाधु
रितिचेदाम्येद्वतेत्यापेःछिदेयमितिप्रयोज्यंन ताहरणसाधनमेवइतिचेति
वाक्यवत् इत्थंचसर्वत्रापितत्रापितेलादेशानामेवशक्तानांकर्त्रावाच्योवाच्यत्वमितिज्ञामि
तिविवेकोमानोनरलस्येत्याशयः यथाहुः वाच्यवाचकसंबंधोनाचार्यैरुपदिश्य
ते अन्वयान्वयप्रत्याहितव्यवहारात्संगम्यतइति यद्वाभवत्वाच्यार्थकत्वेसानन्याः
ननावर्तलोकादौप्रसिद्धाख्यातानांकर्तृवाचित्वासिद्धिरितिघोननायहिशब्दःसंभ
वतिदिद्युक्तिरादेशितिवत्कर्ता लकारवाच्यत्वइतिपरिभाषावचने युक्ततरंचैत
ल्लादेशानामेववाचकत्वंनलकारस्येतिवदद्भिरभ्युपगन्तुं उपयुज्यतेचदेवदत्तःपच
तीत्यादौतत्तिवाद्यानिवर्वत्ववस्तुतोनामिदिनेपिपारिभाषिकमिहितत्वमादायतन्नाविवार

णात् यथाहुः शास्त्राभिहितवदाश्रयणादनभिहिताधिकारविहिते विभक्ती नल
स्यते इति नचैवं वाच्यावाच्यत्वे कोसिद्धिः तस्मान्नान्तरंगत्वादित्याशयः न
घापीति द्वयामित्यनेन कर्तृकर्मणोरिति हादित्यस्यासत्तिस्तु भवत्येव कर्तृवाच्यत्वे मान
मितिसूत्रव्याख्याने तेन वक्ष्यमाणरीत्या लः कर्तरीत्यनेन शानच् शानजर्थकमनाभावेपि
न दोषः कृतन्तस्त्रेणेव तयोः कर्तृवाचित्वसिद्धेः अभ्युपगते चेत्थं कृन्तस्त्रसमस्ये
कादिसूत्रे एकवाक्यत्वासंभवत्वप्रदर्शने वार्त्तिके कृदन्तिङः इतिसूत्रोदाहरणफलेवद
ताथ्या यस्य पाकृता यदि न कर्तृवाच्यत्वे प्रमाणं तर्हि किं लोहितो स्मीत्यादिन्यायेन कृ
ति वाच्यत्वे प्रमाणमिति वदसीति एवत्विति किंत्विति ठोकादिसूत्रे संख्योपसर्जनत्वे
नापेत्तिन संख्येयसमर्पणाभावे सो कोत्तत्वप्रसंगानुमेवमित्याशयेन प्रमाणवि
षयांतरमाह कर्तरीति उक्तेर्थे नानर्थग्राहकमाह ठोकेति ग्रनेनेत्यनेनतास्य

रा०
८८

त्र्यादिष्वेनेति शेषः अत्र हि द्व्येकादिशब्दा भावप्रधानतया संख्यापरः अप्रयुक्ताद्द्व्येकोष्टि
साधनैः बहुः समुद्रो बहुरोदनः इत्यादौ प्रसिद्धवैपुल्यमहत्त्वात्मकबहुत्वपरिहा
रेण द्वित्वादिकसंख्यात्मकबहुत्वे बहुवचनप्राप्त्यपरे बहुत्व इत्यस्य स्थाने बहुषि
ति निर्दिदिक्षन्नदेकवृत्त्याय द्व्येकयोरित्युक्तवान् सूत्रकारः कस्माद्वित्वादावित्य
पेक्षायां बलकारसूत्रैकवाक्यतया उक्तविधया कल्पनाद्भवति लकारसूत्रं सं-
ख्यावाच्यत्वग्राहकमित्यर्थः नेदं पदैकवाक्यत्वमिति मितवद्भ्यो एतदेकवाक्यता
पन्यासावसरे वार्त्तिककृद्भिर्यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति दीक्षितो न जुहोतीति
उत्सर्गापवादयोर्वाक्यैकवाक्यतायां दृष्टान्तोपन्यासात् तद्व्याख्यानेकुर्वता च न्या
यस्तथाकृतोपाक्रन्ते वाक्यैकवाक्यताया एव स्पष्टीकरणात् एतेनापि केवलका
रसूत्रं संख्यावाच्यत्वमानमिति निरस्ता करणात् घनो लकारसूत्रे कर्त्रादिपदोत

रविभक्त्याकर्त्रादिगतसंख्यासामान्यं लक्षयित्वा कर्त्रादौ तत्संख्यायोग्यलकारो विधी
यते तिबादिशब्दानां मध्ये एकस्य लादेशस्य का संख्या वाच्या इत्यपेक्षायां साकांक्षत्वे
कादिसूत्रेण वा एकैकवाच्यत्वकल्पने तेन च लकारे संख्यावाचित्वानुशासनमेक
वचनादिसंज्ञायोगि तिबादिविषयमिति निर्णीते कर्त्रादिवाचित्वानुशासनो शस्या
पि न द्विषयत्वे गौरवान्न तादृशसंज्ञाहीनशत्रादिविषयत्वं न सम्भवति । ततश्च भा
वकर्मणोरपि शत्रादिर्लभ्यत इति क्रीयमाण इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अन्यथा लकार
सूत्रसंख्यावाचित्वमात्रपरत्वे कर्त्तरि कृदि[illegible] तेन कर्त्तरि शत्रादिप्राप्तिसंभवेपि त्वे
नभावकर्मणोर्लत्वप्राप्तिः स्यात् । योगेन च लकारसूत्रस्य कर्त्राख्यानवाच्यत्वेऽप्रा
माण्यप्राप्तिनिषेधोक्त्या शत्रादिवाच्यत्वे प्रामाण्येन व्यापीति चेत् । न चैवमपि स्यादिवा
चित्वमनेकधर्मेकास्मिन् लकारे संख्यावाचित्वकर्तृवाचित्वव्यवस्था स्यादिति शंक्य

रा॰ ८५

89

पदोपस्थापितपदार्थयोर्भेद एव शाब्दधीरिति नियमवशादेशेषेणास्थापितयोपस्था

पितलकारादेवार्थविशेषधीरिति नियमसंभवात् अत एव तिबादिस्थानितलकारस्मे

कत्वादिवाचित्वेनैकवचनादिव्यपदेशसंभवाल्लकारस्य तत्तद्वचनात्मकत्वनिर्देश

संगच्छते शक्यते च वक्तुं तान्येकवचनद्विवचनान्येकशा इति तत्क्रमादेशेषु सं द्विवच ४

ख्याश्रयत्वर्थाविरोधस्तस्थानिषु पितान्पवाप्तिपतीति यत्त्विति यद्यपि लका रस्तत्र

सल्लक्ष्यः कर्त्राद्यभिधायक इति परिभाषापरत्वेन व्याख्यायतेनैतच्छैवसरः तथापि का ६

तत्र व्याख्ययोर्निर्दोषत्वसिद्धाय षडुपन्यास इति बोध्यं तनुशासनान्तश्चाप्नुवंती

या त्वतीन निष्प्रयोजनत्वेन सिद्धारयित्वं शक्याप्रयमायाश्चापि निवारणाय तेः प्रा

तिपदिकसाधुत्वार्थत्वस्य च प्रमात्वतीययोरपि शेषांशकानभिहिताधिकारात् दित्या २

हृतस्यानभिहितपदसमानाधिकरण्यं तिङाद्यश्चतिपादितत्वमर्थः अभिधानाद्व्य

वृत्त्या पारवाविनाभिदधानिनानादेकार्थसमवेतनान्त्वाद्य शाब्दयारपालत्तणोपपत्तेः
तत्त्वकर्त्रादेरेव विशेषणेन संख्याद्याः ननु देवदत्तः पचतीत्येकोतिवाच्ये कोमैत्रश्चगच्छ
तइत्यादिप्रयोगोपपत्तिः नित्याशायेनोपसंहरति तस्मादिति यदिचकर्माख्यानवा
च्यस्यात् समिदादिषु सविपतित्वलिङ्गयोकर्त्रैपेत्वेन विधिः स्यात् भवति निचेत् ॥
स्यात्णोस्याप्युपवाक्यत्नित्वहोमीति विहितावृत्तिः कर्तुः सांख्याकारिकेवस्यात् तत्र एकस्य
पार्थत्वेऽहि तस्मात् तच्छ्रुतिबलेनोत्कर्षश्च मेनापि दृष्टार्थत्वाम्भस्याकिं तत्संत्रियात्वेत
लिङ्गयोक्ते वक्ष्यते चैनत् तत्त्वं चमेत्रियात्वेएपार्थत्वमन्वयेन योः इयोल्लकर्तरि
एवाद्विशेषोपकृत्यैन्द्रहोमोत्याभिहितः क्रियायाश्च सामान्यसंबन्धः नचास्तु एपार्थत्व
सिद्धान्तभङ्ग इति शेषः अत्र लेदवचनस्य नेशानवक्ष्ये विरोह इत्यावृत्तिमेत्रेदेवादिपदा
भिहितएकगतानि शायप्रकाशनानुपपत्तेः नचतत्त्वनदृशेनैवएपार्थत्वसिद्धिः

ग॰ न्यायविरुद्धमंत्रलिंगस्याकिंचित्कारत्वात् किंवोपांशुयाजस्य वाक्यांतरेण यागांत
५॰ रसाधारणेन सिध्यतः फलसंबंधादेतरागमनीतीतिस्वपदोपात्तस्थितकर्तृसंबंधः ।
१० शीघ्रंभवतीतिसमिदादिवत्कर्त्रंशत्वमेवस्यात् प्रयोगांतेच यजमानग्राह्यमेवस्य
तद्गतिकर्तृः प्रयोजनवत्त्वे आग्नेयादिवाक्ये श्रुतसंस्कारार्हकर्त्रभिधाव्याख्यातत्वाभा
वात्तेषांप्रयाजवाक्येन फलसंबंधः भवत्वेवमितिचेत् समिदादिवदुपांशुयाजस्य
वैश्वदेवपर्वण्यपिनिर्देशसातिविशिष्टाद्वतिशक्त्यनुपपत्तेः यदयमुपांशुयाज इतिप्र
धानप्रायपाठानुपपत्तेश्च किंचलोत्रशास्त्रादीनामपियजमानसंस्कारकत्वेयजमा
नेनकर्तव्यतापत्तेनत्वोहोत्रसमाख्याबाधःस्यात् तत्रैवप्रतियजमानेशास्त्राद्दैना
धर्म्याः प्रतिगराचसरइतितद्बाधः स्यान्न चमिङ्क्षानेपिकर्तृलक्षणयात्वेपणाचोपास्थि
प्रयाजोदे:२ तत्वशेषभावात् ४ संनिपातित्वप्रसक्तोक्तदोषनादवस्थमितिशंकास्पदे प्रयोगभावना १०

नाप्रधानकर्तृत्वेनैराकांक्षासंभवेनप्रधानकर्तृसंख्योपादेयत्वोगेवाक्येप्रयत्नवाय्यत्वेन
नत्रकर्तृगतैपलत्तणयोरनभ्युपगमादित्येवंस्थधीमिहन्तुमित्याशयेनाह इत्यव
ति विनैवषाद्वलक्षणाल्लिंगाद्विनियोजकत्वमात्रविनिशक्तने किंचिति चो
दनैवधर्मेप्रमाणमितिवधारणाल्लिंगेनतत्कल्पनमावश्यकं प्रयोगविधिना
गान्तरवन्मंत्रमन्त्रणापाविन्नेप्रहृतेनमंत्रस्यस्ववाक्यार्थेप्रवेशमिच्छतानतत्सिध्ये
तत्कल्पनात्तेपाद्युवन्नेकेनस्यत्वाकार्यमित्येवंरूपायाशेषविविध्याकांक्षायाः
स्तामतरेणानुपपत्तमात्त्व भट्टमतेविशेषइत्याताह कल्प इति ननुश्रुतेरप्य
समर्थविनियोजकत्वासंभवेनसामर्थ्यकल्पकत्वात्तत्कल्पेप्रावल्यमित्याशंक्य
मस्यंतुयापिलिंगात्तानंपुरोधायेनश्रुतेर्विनियेन्नुना श्रुतित्तानेपुरोधायलिंगे
नविनियोजकमितिविनियोगेमेत्रिकर्षाच्छ्रुतिप्रावल्यमित्याशयेनतावदिति

गः
५८
91

नावदिति मंत्रादेराकांक्षोच्छेदान्न कल्पकत्वशक्तिविघातः अत एवोक्तं नचैंद्र्या
गार्हपत्यांगमिति विरोधस्य परानपेक्षालोचनलभ्यत्वाद्वाक्येनैव विनियोग इति शे
क्य अंगांगिभावनिरूपकयोः परानपेक्षत्वेपि तत्स्वरूपस्य श्रुतिगम्यत्वा
त् नन्वेवं श्रौतस्यांगांगिभावस्य लैंगिकनिरूपकान्वयेप्यविरोधात्कथं श्रुतिलिं
गयोर्विरोधः स्यादेवं यदि प्रमेयविरोधनिबंधनाविह मानयोर्बाधविरोधौ
स्यातां दुर्बलमानजन्यविनियोगमूलकल्पनोच्छेदनिमित्तौ तु तौ जायते चावग
तसामान्यसंबंधस्यैव द्राक्किंकार्यमित्याकांक्षाबलेन लैंगिकश्रुतिकल्पनायोग्यतस्य
श्रावणेनैतेन मैंद्र्यैव प्रथमं श्रुतवत एव तन्मूलकविनियोगेनैव नैराकांक्ष्य
संभवात्तस्य बुध्याकल्पनमुविनामितिबुध्यात्वान्न कल्पनावसरः तस्मादुपपत्तेः
श्रुतिलिंगयोरिह विरोधः श्रुत्या लिंगबाधं वादता च लिंगबाध्यानां वाक्यादीनां

मन्तरेणनपावायद्दतिस्थाविते तथया ग्रहणस्यवाक्यादेकहायन्येणत्वेनस्थितस्तौ
क्रयाङ्गत्वेन नेनैवाध्यते एकविंशतिमनुब्रूयादितिविहितानुवचनस्यशाकरिणिकदर्शाग
त्वेप्रतिष्ठाकामस्येतिषष्ठीश्रुतिविधिनेनप्रतिष्ठार्थत्वेन नचप्रकृतनित्यानुवच
नाग्निनसंख्यायापवेह फलेविधानं तस्माच्छाक्रियारूपायानप्रकरणाविनियोज्य
त्वप्रसक्तिरितिशंक्यं समिधेनीवदाग्निप्रकाशनार्थं दैक्षेद इत्यादिनाविनमेत्रैश्चेवथा
नेनविच्छिन्नप्रकरणस्यानित्यानुवचस्याश्रयत्वायोगेननतत्प्रकृतिकानुवचनोनर
विधेराश्रयणात् एवंहिस्याः स्वर्पतीरितिद्वयोर्यजमानयोः श्रुतिपरंकुर्यादित्यत्र
श्रुतिश्रुतिपत्रकुलायायेगत्वेनप्रकरणश्रामेज्योतिष्टोमांगत्वेबाध्यतेएकः श्रुति
६१४ वसेनेयथाशक्तिज्योतिष्टोमेकुर्यादितियजमानैकत्वव्यतिरिक्तांगेष्ठेवयथाशक्त्यु
५. पवंधेननित्यप्रयोगेपितद्धावित्वाभावात् द्वादशाहीनस्येत्यत्रतुयथापिक्रिया

गा° ५२

गसंख्यायाः ज्योतिष्टोमप्रकरणगतत्वेप्रसक्तेमध्योदात्तत्वेनस्वप्रत्ययोत्तादहृगिणे

त्वृणादहीनपराउनरयायपष्टीकृत्यावाध्यतेइतिशकानेवक्ते तथापिशाखांत

रीयद्वादशाहप्रकरणस्यविधिश्रामार्थानुवादेनतिस्रः साद्गुस्योपसदइत्येनतत्त्व

तिरेषेतिमतेनातीवकृत्याप्रकरणवाधोदाहरणत्वेयुक्तंदर्भमयीत्यादिविशिष्टर

शनायाः क्रमेणाग्नीषोमीयांगत्वेप्राप्तेवदात्ताकालोत्पन्नत्वेनपश्वत्रयसाधारण

एकार्थत्वेवोधयंत्याकृत्यावाध्यते रशनायाएषंपरिव्ययतीति यथाहुः एतद्यूपप

रिव्याणशेषोहिरशनाकृता महधर्मैर्नेसायाति क्रमेणपश्वशेषतां पुनिसर्वत्रगच्छती

तीतिसाधारणार्थपनच्छदः ग्रहैकस्वभावएषमतेहिवाङ्गि यमन्यायेनसाधा

रणत्वेनप्रयुक्तरशनानन्तुर्मासस्यमवेतिसाधारणाः मतोनरेत्वाचवात्तादियमेवि

धोवर्हिपदेनेवएषपदेनस्वार्थासाध्यापूर्वात्रपसरणन्नाधारणमितिवोध्यंएवं

चयचापि सूपधर्माणां बर्हिर्धर्माणां चोपदेशसाधारण्येनत्वं तथापि पक्षद्वयेऽपि तत्रै
णकादिष्वमनन्तरानुष्ठापयद्भिस्तद्वारेणातद्धर्माणामपि न तेषु वाननुष्ठापयितुमविनाश इति तेषु
कादशेनेत्र व्यवहारः उपसदग्नीषोमीयादौ वैकल्पवचनादातिथ्याकालोपायबर्हिर्धर्मि
शेषिताङ्गनैरपेक्ष्येण वापबाधमननुष्ठापयद्भिस्तद्धर्मा अपि नानुष्ठाप्येरन्नर
तितेषु द्वादशे प्रसंगव्यवहारः तादृशव्यक्तिनाशे परस्वपरे साधारणत्वेनेरे प्रयोक्तु
मशक्तेर विद्यमानेदेशप्रत्येके बर्हिः प्रयुंजानद्भिरविशेषाद् वागशेषत्वाद्धर्मास्तत्रश
क्यन्ते प्रयोक्तुमिति साधारणबर्हिषि चातन्त्रथिकमप्रयोजकत्वं धर्मेषु द्वादशोक्तप्र
संगित्वमिति विवेकः प्रयुक्तसामर्थ्यभावाभावकृतेनैव तत्प्रयोजकप्रसंगितो
भेदमभिप्रेत्योक्तं एवंवा चार्थैः परार्थत्वप्रयोजके एवमेव प्रसंगः स्यादितिप्रमाने स्व
केविधाविति दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रथमपठितस्य क्रियाविशेषस्यनत्वेनास्य

या° ष्टलिंगतयाश्रुतेनेत्रक्रमप्रकरणानिर्णीतविनियोगमन्त्रस्यातत्सहकृतसमाख्या
५६ वलेनदार्शिकप्रथमप्रयोगांशयागोंग्राभुवत्समानाय्यांगशात्वोर्ध्वत्वेवोधयेत्याकृत्या
93 वाध्यते इषेत्वेतिशाखांछिनत्तीति अत्रचयद्यपीनेरितिहेतुप्रकरणप्रकर्षादि
समाम्नानादिकोशान्तनीयर्थंवाचित्वास्मरणात्प्रकृतित्वे निराकृतेवनद्धविशु
देहीतितिरवकृत्विनिवचमिमंत्रस्यश्रौतहृत्संगतत्वाधेयेनिराकुर्वद्भिः प्राचीनैः
तथापिहितीयर्थेवसमाख्यावाधापत्तिः तद्धेति यद्यपिश्रुतिरूपिकाचिन्नामा
न्यसंवंधवोधकेमानेनतरमपेक्षतेग्रतयवाग्रेध्याधिकरणेप्रकृतानामेवत्वान्न्याश्री
प्रमपतिष्ठतेइत्यत्रश्रुत्याविनियुज्यतेइत्युक्तं तथापितत्सापेक्षत्वाभिमतलिंग
स्यवतस्याश्रुपितत्तदंतरेणाविनियोगशक्तिकुंठीभावइत्यत्रेस्यसत्त्किः प्रकरणाद
न्यस्यापिलिंगापेक्षितत्सामान्यसंवंधवोधकत्वंदर्शयितुमाह एषेति एषानुम

त्रयाणां प्रश्नत्रयोर्मेत्राइति मध्यमपदलोपीसमासः उक्तेवार्त्तिक इति शेषः ननु न दर्शपू
र्णमासाभ्यां त्वेयुक्ते एषपदस्य तेदेवताप्रकाशनासामर्थ्यादित्याशंक्य न तत्प्रघटयति ॥
एषेतीति गौण्यापि तत्संभवात्प्रकर्षं चिदिति लिंगप्रकरणयोः स्वतो विरोधेन तद्गत
बलाबलमेव लिंगसहकारि समाख्यायाः प्रकरणेन बलाबलान्यायः इत्यत्र प्रमाणबला बलत्व
[illegible]मेयबलाबलन्यायस्त्वं दृष्टान्तयति अत इति यद्यपि सकलपदार्थग्राह्यनुसा
रित्वात्क्रमप्रमेयवचनमनस्य च श्रुत्यादिहेतुत्वेन वेदिकरणं गम्यत्वागमव्यवधायकमिति
न्यायेन क्रमाविधानकत्वात्क्रमश्रुतिस्थत्वादिह विरोधः न त्वापि तमभ्युपेत्याकरोति ह्यपित
त्वात्पस्यायमन्यत्यासः वर्णविशेष इति ग्रामादेशप्राख्यावर्णाद्यन्यत्र पुविशेष इत्यर्थः
ननु माहिष्मणाकरिणान्तरप्रकारः प्रजायत इतिस्यतिप्रसिद्धस्येवरूप्याग्रहणे युक्ते तत्वि
धेर्वेशपानुलोमानेनवेनान्नाग्नोपारप्रकारस्तसेज्यादीनापनसंस्कारक्रियाप्रेतिशेषेनविहि

रा॰ ५४ नोपनयनंतस्यविद्यासंभवात् नहुशैनेवैवैदिककर्माधिकारितयापराकोपयुक्तस्यसं
स्कृताग्निसाफल्यसंभवाच्च शूद्रादीहित्रकर्टकोग्निसाध्यकर्मणोमस्त्वमूद्रस्येत्यादिलिं
९५ गोपपत्तेश्चेति ककविचारणमनानुसारिनिराकरणायसौधन्वनेतिरथकाराधानेहि
ऋभूणांत्वेतिमंत्रः पठ्यते सौधन्वनाऋभवइतिमंत्रेचसमानाधिकरण्यादृभुसौधन
शब्दयोः पर्यायत्वंप्रसिद्धम् सौधनशब्दोब्रात्यावैश्यपोत्यत्वे ब्रात्यात्तुजायतेवैश्यात्सुधन्वा
चार्यएवचेतिस्मृतेः अतः शास्त्रीयन्यायेनतदधिकारनियमेसिद्धेत्याग्निषुणकायानस
वर्णीयविधिराश्रीयतइतिभावः वस्तुतस्तु नानुलोमसंकरोत्पन्नेरथकृद्भिः रथसूत्रेवास्त
विद्याध्ययनवृत्तिनाचेतिशंखवचनावगतरथकरणवृत्तिकेसंभवयोगवृत्तिकस्यानि
मैषम्न्यायेनरूढ्यसंभवात् प्रमाणेति विनियोजकलिंगवाक्यादिमिंत्रमानेप्रमाणांत
रेभवतिपैककविंशतिमनत्रयादिनिविरुद्धसामिधेनीकसंख्यासामर्थ्येनचोदकप्रा

वसे

मार्थिकषट्त्वांक्तसंबंधेपेवगतेतिप्रकाशनसामर्थ्येन ननु विशेषग्रहणं इयांस्तु
भेदः प्रकरणसमाख्याभ्यां युक्तस्थले निर्णितिद्वारविशेषोः निर्णितिकृत्तु विशे
षस्तु संबंधे बोध्यते समाख्यासामर्थ्येनन्तु निर्णितिरेव विशेषः बलप्रमुशीरन्त
णं ह्यप्रामाण्यं प्रसमर्थस्येति प्रकृतशेषिसंबंधयोग्यतया निर्णितिस्तस्य:
वाक्यबाध्येषु प्रकरणस्य लिंगेन बाधायामुदाहरणत्वेएष मंत्रपतेरेवदर्शितेड
पहृतउपह्वयस्वेतिक्रमेणपठितयोर्मंत्रयोर्निर्हावनक्रमकानुज्ञापनानन्तेत्वतिय
प्याक्रमे प्रसक्रमेगत्वेविपर्ययविनियोगं कुर्वताल्लिंगेनबाध्यते नन्वेवंत्वेत्पेः
प्रथमोमनोतेति मंत्रः क्रमप्रामाण्यादग्निषोमीयमेगत्वेविहायलिंगादाग्नेयस्तवनीया
गेस्यात् प्रानर्थकानदंगन्यायसहकृतप्रकरणेनस्पोतिषोमीयपश्वंगमेवइति
सामान्यसंबंधसंभवात् मनोतायेह विशेषवदेयमानत्वस्यानुग्रहीतिविशेषपस्तु

ग॰ ५५
95

देवतावाचित्वेनानिर्दितितस्य मनोतापदस्येह श्रवणेन सोमयागेगत्वासंभवात् न
चपघप्मन्नदेवत्यः पशुरात्ते ध्वमनोताकार्यतिक्रान्तिलिंगप्राप्तोत्कर्षवाधन इ॰
तिशेकोन्टतीयादिविनकेरिद्वासंभवात् वाक्यस्यपल्लिंगवाध्यत्वात् यावपत्रे
मशान्नूहनिषेधार्थत्वेनानर्थक्यायोगात् अन्यथाग्रग्रेयीतिरसार्थस्याग्रेण्ये
वकारस्यानर्थक्यात् नन्वेवम् इहेदिनिनिषेधवशेन चोदकप्राप्तमाग्नेयमंत्रस्यानेना
ग्नेयमंत्रप्रसक्तिरूपस्योहस्य निषेधेन संभवति तस्यार्थवत्वेन तस्मादूत्कर्षएवमे
त्रस्य युक्त इति चेन्न नकार्येवनिबद्धबहितान्वयेसत्येवकारश्रुतेर्वोत्कर्षनिषेधात्
त्नीयाश्रुतिरिह प्रकृतयागे विनियोगमुक्तेनोत्कर्षनिषेधं कुर्यात् इयंतूत्त॰
कर्षनिषेधमुखेन प्रकृते विनियोगं करोतीति फलतो न विशेषः युक्तं नरश्च
मेत्रवलागयोर्कवहितप्रधानविधान्वयादेवकारमात्रस्यस्ववाक्येऽव्यवहितान्व

यः नन्वेवं वायव्योपशौकथमनूह्यमनोतामंत्रस्य उक्तत्वात्सोमनोतायोन्ववचनादवि
कारइति दाशमिकाधिकरणेन वाम्नायनिगदत्वात् बहूवचनोनपाशपदवदूहसि
द्धिरिति न्यायसुधोक्ते साधः देवतान्वाधिष्ठानस्याग्नेः पाशवद्बहुत्ववदसमवेतत्वाभा
वात् नचपाशानितिपाशगतावयवासे(ख्याया इवाग्निपदेन देवतायालक्षयैवं
प्राकृतयावकाशानस्यादिकृतावस्याकृते एवमपिहियत्रैशाग्रादौ प्रकृतिवदूव
तान्वाधिष्ठानमप्रिलत्वप्राकृताधिष्ठानलक्षणासंभवात् सिध्येदनूह्यनैवारतेऽले
छिवधाम्यमसीत्यस्यवायव्येवननारसमयोहिवननयोतिचेत् नशाग्नेयः पशुनेऽजो
तिष्टोमइतिकृत्वाविनान्वाद्दाशमिकविचारस्य उक्तेचतत्यानत्रैवामिश्रेः संभ
वतिचतत्पासत्यप्रसक्तोत्कर्षनिषेधासंभवेनोक्तवचसोनूहपरत्वमितिदिक्
भतान्नवाकेपठितानांभदेहीतित्वचनसमितिहित्वमरत्युपक्रमकाणांसाध्यासु

रा०
५८
९६

मित्यस्य शेषमिति मामेवाङ्गाभिमतिगाइत्येतानोवाक्यानां समाख्यातमभक्षणाङ्गत्वेऽ
लिङ्गावगतैर्ग्रहणावेदनसमर्थमन्त्ररूपाणां गत्वेवाध्यते नचाविहितग्रहणादेरननुष्ठे
यत्वान्मन्त्रप्रकाशपत्वासंभवः भक्षणविध्यात्तिमतनतयानुष्ठेयत्वात् तत्प्रका
शनसमर्थमेत्रकालेन विधिनावानियमेन नतद्विधानात् नचैवं मेऽग्नादेः लक्ष्याविसं
नस्यलिङ्गाल्लक्षणाङ्गत्वस्यात्प्रभक्षणाङ्गत्वमितिशेक्यं ग्रहणायेवक्तेर्भक्षणपला
नयत्नापेतोस्यनित्वाभावेनएषकत्प्रकाशनानपेतत्वात् तस्माद्युक्तेः सूक्तवा
कस्यदर्शपूर्णमासयोरिवभक्षानुवाकस्यग्रहणादिषुलिङ्गाद्विभज्यविनियोगः ॥
एवं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डे आग्नावारुणीष्टियाज्यानुवाक्यानन्तरं सौम्यरौद्रीष्टि
याज्यानुवाक्यातः एवं पठितानां पठनेर्जनेतो क्रमावगतसौम्यरौद्राङ्गत्वानां समाख्या
तामेयाज्यात्वादिलैङ्गिके नसामिधेनीत्वेन वाध्यते आग्नेयाहिताः शक्तांवेनीसा

मिधेनीकार्यकत्वेनप्रवृत्तेतेच विवृत्सामिधेनीकाभिरिहाभिस्तत्कारितयेतिनसामि
धेन्युत्तरभावादाज्यभागेविनिवेशोपिशंक्यः नचतत्रनिवेशोपिसमाख्योपपत्तिः तस्याः
काम्यपदाभिधेयप्रधानसंबंधबोधकत्वादित्यास्तांतावत् साध्यत्वादीनि स्वप्रकृ
त्यर्थनिरूपितशेषत्वबोधिकानांविभक्तीनांशेषिपदोत्तरंतेनस्वप्रकृत्यर्थंगतशेषत्व
बोधिकानांचशेषपदोत्तरत्वेनाभावेसतीत्यर्थः तेनप्रयाजशेषाभिघारणसत्वा
दिविनियोजकवाक्यसंग्रहः शेषेति तद्धान्वितोःशब्दयोरेकान्वयबोधाययोगिसं
त्रिधिविशेषणोच्चारणमित्यर्थः तेननप्रकरणविषयेतिप्रसंगः नचैवदेवसत्वा
दिपदविनियोजकमंत्रगतवाक्यसंग्रहापत्तिस्तत्रशेषवाचित्वाभावादितिशंक्यं
तदर्थानामपिमंत्रकार्यभूतविशिष्टनिर्वापप्रकाशनद्वारेणाभिवापशेषत्वाभ्युपगमा
त् द्वयोस्तुविधिवाक्यानांमंत्रवाक्येभेदः यद्विधिवाक्येशक्तिमंत्रेकल्पमंत्रवाक्येन

शा॰
५७
97

सप्रकृतिकेवाक्यान्तरे मंत्रेमन्त्राप्यपिहितोपादेर्वैयर्थ्यहीनायाविनियोजकत्वाभावात्
अतएवमंत्रगतवाक्यलक्षणैः भावान्तरस्यानुप्रवेशः प्रवृत्तिरितितन्त्रोग्रस्यपमंगी
कृत्याचोदकेनचोदकाभिमानेनयत्रकृतप्रवेशाकारस्यतत्कादेः प्रवृत्तिः प्राप्तिरि॰
तियोगेनेनसौमेपशुताप्रसक्तिः भवतिचगृहमेधीयेतत्रकल्पसूत्रकारैरुपदेशात्
अधीनानामिज्यनेनतेरसमभिव्याहृतोद्देशपवशेनकल्पकृत्तसंबंधानामितिशेषः ते
नयदाहवनीयेजुहोतीत्येवमदर्शायतेः चापेतत्रमनारभ्यविहितस्याहवनीयस्याश्रा
वयेरिमादेश्चसमभिव्याहारमात्रेणत्कृतसंबंधस्यजुहोतियजतिचोदनाचोदित
समस्तकर्मस्वुपदेशसिद्धिः असंभवान्तरंक्वचिदाहवनीयोपदेशाभावः यथापच॰
मानेष्टौः निषादेष्टौः उपनयनांगहोमेषु अवकीर्णिपशौः अकृतशेषस्तनदंनगीने
षुवचनहोनहोमेषुः भाष्यमतेश्रीषोमीयानपेक्षात्तेयात्ववार्त्तिकमतेप्रयाजानापेक्षा

तस्मात्परमाण्वीनुत्पत्तिवत् केवलाधानादाहवनीयासंभवात् । अत्रैवर्णिकस्या
विद्यस्याकृतविवाहस्याधानाभावात् । अविलुप्तब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमसमासैरिति
दर्शः प्राग्विहारासंभवात् । यथाधानाहिताग्रेरिष्टिपंचकहोमादेरनिवृत्तहोमस्य हो
मेषुग्रनाहिताग्नेः अधिकारिकत्वात् । अहानग्रहीत्वासमतहोमादेरत्रहोत्रिय यः
स्वर्गकामस्यात्सर्वपेवहोमादेः पुरोडाशनरस्ववाकाद्याश्रीभेत्तुरुपादिनादिघ्रवत्र
संभवात् । क्वचित्संभवतोप्याहवनीयस्यबाधः यथापदहोमे । एवंमहापितृय
ज्ञेऽप्यस्वधेत्याश्रावणाद्युपदेशादाश्रावयेत्यादेर्बाधोत्तेयः प्रकृतेरिति सप्तदश
स्याहिमार्गयेनीद्वारेणकृत्स्नसंबंधः कल्पः क्वचित्सूत्रावदशपस्यप्रकरणेनेत्तिता
स्यबलवत्त्वमित्याशयः यस्यत्वनारभ्याधीतस्यापिकृत्स्नसंबंधः क्रमः नतस्य
प्राकरणिकेनबाधः यथाग्नावोऽग्निमग्निष्टोमेनात्रयमेतीति विहिताग्रेरुत्र

ग्रं० ५८
98

रेवेषा नचैवं वाक्यविनियुक्तेनाग्निना प्रकरणविनियोज्याया याज्यायाः पञ्चबाधापत्ति
समापितस्याः प्रकरणविनियोज्यत्वे प्राग्निष्टोमपदार्थमध्ये पाठाभावात् क्रमविशेष
परतो निर्णायकविनियुक्तजनो वाक्यस्य विलम्बितप्रवृत्तिकत्वात् बाधकेऽपि निर्णीचरं
श्येनबाधश्चेति विग्रहः बलीयो हि तत्क्रमोपकारत्वात् इति द्योतनाय बाधकश
मेति विशेषणं सामान्येति समान्यशास्त्रस्य विशेषान्वयेनाभ्युपेतापनमित्यर्थं
तत्रैव यथा पशुभयज्ञसामिधेनीनाम् ग्रहे श्येनत्वप्रवर्णनं तथापि सर्वसाधन-
लक्षणान्तरमेव विभाग इति ध्येयं यथापि विधिवाक्यस्य विनियोजकतो निरूप
ततः क्रमप्रकरणबाधोदाहरणे दीर्घसोमे मैत्रस्याहुतै नग्रघमयत्तेप्रहृतस्या
बाधावाषिष्ठभाग इति वक्तव्य विते ग्राघवाक्ये हि तत्प्रकरणानि ज्योतिष्टोमेऽग्नीष
वफकयोः सेनहं तेविधनेर इत्यादि निरूपितदैर्घ्य वतोऽपि सोमो तरनिरूपितदैर्घ्यं

श्रूयमाणस्य तद्वदभिधायि दीक्षासोमपदेनानभिधानात् न च दीर्घस्य यजमान
स्य सोमस्य तत्त्वेनेष्टेः समासः निषादस्थपतिन्यायेन च कर्मधारयसेव युक्तत्वात् प्र
त्यासत्त्या च वारानुपपत्तेश्च तस्मादुक्थ्यादिसंस्थादिस्वरूपेणैव श्रुतत्वान्न हि धानेन
च प्रकृतित्वे वक्ष्यमाणदिशा चित्पर्वदशाहादि परिमितसोमग्रहणान्न दीर्घसोमत्वमि
ति शेषः प्रदानप्रकृतित्वाश्रितत्वेन परिमाणोभयानुरोधेन दीर्घपर्वणाऽवग्रहणा
श्रयणात् न च प्रकरणे संस्थाविशेषनिवेशसंभवात्तद्ग्रहणेन वृत्तेन दीर्घे न विधिः
तासां प्रकरणे संभवात् यद्यपि पशुकामस्तु केनचिद्ग्रहणीयाद्यस्यादिवचः उक्थ्या
दिसंस्थाभिहितास्तेन तत्त्वोक्तं संवत्सरोपरमात्मिकाः संस्थाः फलेभ्यो विहिताः
संस्थाभिधायित्वेन तासां तत्संस्थेकतानुक्थ्यो यमिति प्रयोगादतत्संस्थेन तु
सोऽत्र न यागाभ्यासस्त्वत्र पि षोडशिसंस्थेतयाः प्रयोगात् । न चापि क्रत्वाश्रितानां

गा॰ तासां फलसाधनतोक्तत्वत्वगात्प्रीनप्रतिपत्तिकामपेक्षकत्वोरेव शीघ्रसाधनताप्रतीते
५५ र्निर्गतिनियोगाभावे सोमयर्मे विधिप्रेरिताङ्गगविषयः प्रथमनिरूढान्तशेषत्वेनग॰
११ तानपुनः सेस्याशेषत्वे प्रतिपद्यते कथं भावेषणामस्य ज्योतिष्टोमादतिदेशेन भ
वेत् । यद्यपि सेस्याज्योतिष्टोमप्रयोगेसाहूप्यं न त्वापि साहूप्यकार्य्या पावृद्धिस्पला या
द्दाश्रयत्वमहिम्ने वसिद्धेनान्वयवतिशाङ्कनोगनैराकांस्यादमेवंद्रूव्यर्वेयास्त्वन
प्रकारेणनसेस्यागेमेतदेनेनवात्रसेस्यासन्निधिरपिपेनानुवादस्यसेन्निहितगामि
त्वान प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलामिमत्रप्रयाजे पदेनेवदीर्घसोमपदेनसन्निहितनिर्दे
शस्यात् तस्मादस्यहर्गणेष्वपिसेनदने पक्वाद्वेष्वपि यत्रज्योतिष्टोमाधिकग्रहवि
धिस्तत्रदाशमिकन्यायेनशाङ्कनग्रहबाधाद्वत्र सेस्यावद्वीर्घसोमत्वात ज्योति
ष्टोमे [illegible] वननिवेषुतिवचस्सनप्रकरणानिदर्शेपेषणांविधत्तेनत्रहस्पोप्रभावात्
शङ्तिप्रकारस्यावाधः नप्रथमन यरारस्यस्यप्रकारस्यावाधकात्वंनिषेधपत्ताकेवव्यामः

किंन्नतदेकदेशत्वमेवनौदेवतायाग्रभोक्तृत्वेनाग्रेयपदत्वनभागपदसन्नदेवतापर
त्वात् प्रतिप्रसवेनार्थवत्वेलाघवान्नृएवंकिंमेषप्रत्यायाइतिशेषपावितनवरप्रदानेघो
ग्रालणयावगुरेनेशानेनयानयादित्यस्मिन्नपक्रतदार्शिकान्त्विंत्रस्याग्रालणपदेनेति
हिंशासंभवात्प्रकरणवाधकत्वे तथाप्येषूदाहरणेषुविरोधस्यासंस्पृष्टत्वान्मंत्रं
वाक्यस्यप्रकरणवाधकत्वेभिहितेतवकेमुतिकन्यायेनविधिवाक्यस्यतत्त्वात्सिद्ध
लौकवमनुरुद्धमेत्रवाक्यकृतवाधमाह प्रतएवेति प्रकरणवाध्ययोर्मानेया
मध्येस्यानस्यवाक्येनवाधायामग्रीषोमीयक्रमेणप्रसक्ततन्माज्ञोगत्वानिलिंगा
पश्तु वगतपशुत्वयोगभावपरिवीतपदैकवाक्यत्वान्निक्रीयमाणपरिव्याणानुवादि
मेत्रगतानित्युवाम्नुवास्मादिपदानुदाहरणे वाक्येनक्रमेवाधितत्वान्नेषांसर्वनी
यपरिव्याणेपिविनियोगसिद्धिः समाख्यायावाक्येनवाधायामस्तानुवाकगता

रा॰ निर्लिंगत्वगतग्रहणयोग्याभावैः सप्तासपदैकवाक्यतापत्त्या विशेषपदानुदाहर

१०० णे समाख्योपात्तभवनगतत्वबाधेन तेषां ग्रहणादिष्वेवाविनियोगात् अथैवंति

फलाकांक्षाविशिष्टाकथंभावाकांक्षेत्यर्थः विशिष्टे च स्वाश्रयभावनासंनिहित

भावनाश्रितत्वसंबंधेन तत्त्वकर्तृस्वभावगतत्वादिना तेनन विश्वजिदादेः प्रकर

णेन दर्शगत्वेनापि दर्शप्रकरणेन प्रयाजादेः प्रकरणित्वेपद्याहितान्वान्तानप

दवाच्यत्वमपि न तातेनतयोगविधिगताफलाकांक्षाप्रकरणपदवाच्यापिनप्रकर

णे उक्तसंबंधेन परीयफलाकांक्षाविशिष्टा निर्णीतिनद नेगत्वगतायाकथंभा

वाकांक्षासमानाद्वि नियोजके प्रकरणमिति तन्निष्कर्षः उक्ते हि प्रसंगे प्रकरः

णादिनिकर्षे आनार्थिन्वादिति अत्र पंचमनुयोसामानाधिकरण्यानुकथंभा

वाकांक्षैव प्रकरणमित्यवसीयते अत प्रकृतपदवफलकांक्षायस्यापकेनवसाने

पातनिवारणमूर्ध्वमितिवार्त्तिकटीकायांप्रपंचितमेतैः फलइति विवक्षितमसे
त्कोनिर्देशः उपयेनेत्यत्रेति एतदर्थवादसंबद्धइत्यर्थः प्राग्वादिकमिति ॥
येप्रतिष्ठासेतितएतावाज्ञीकृत्येषुरितिविपरिणामेनेत्यर्थः उच्चार्यमाणोपीति ।
यद्यपिशानजाभितमुच्चारणकर्मत्वेगृह्णामि तथापि शब्दकर्मीभूतेर्थेनउपवर्ण्यते
एवमग्रेपि सिद्धमनेहेयं अन्यादृशसिद्धत्वस्योपकारेष्ठसंभवात् लिंगादिति
प्रकरणसहितादितिशेषः प्रकरणादित्यनंतरमेवेति लिंगादभिधानक्रियार्थ
त्वेवगतेनद्वारेणमंत्राणांप्रकरणेनग्रहणेसंभवतिनान्यथाप्रकरणगृहीतस्योच्चार
णकर्तृत्वमनायाप्रापिसिद्धेरितितदाशयः उपहोमादिकनियमोगोपदेशवत्स्यादि
कृतेवंवारणाय समग्रेति यत्रेनेति नचदर्विहोमेष्वतिप्रसंगः तेषामंगत्वेतस
दृष्याधानत्रोपदेशिकत्वात् अग्नेःप्रसिद्धेर्बलत्तणपरिहारात् नचात्रेति

ना॰ अत्रसौर्यंचर्वाग्निहोत्रादिनामधेयवतोनामत्वेनोक्तंतद्विधेयकर्मान्तरेष्वैष्टवादिपदव
१०१ त्गुणविधित्वेनशाखायणीयादिवद्यौगिकत्वेनासंभवदन्यापस्तुनेकार्थत्वमितिगौणा
प्रवृत्तविधिसमभिव्याहारादुपशायेषपदवत्सगवाजिनयोःसोमपदवत्तत्त्वाव
यंवत्सादमीपिष्टपिण्डाःपिण्डाःक्रीयेन्तामितिवदतिदेशपर्यंयस्यातिनत्रचोदनायामव
तिनत्कृतोपस्थितिःप्राकृतानांमध्येचवाववतदतिदेशकवचनमाम्नायतेयथेषांवेका
देशविकृतिकोत्यन्तेनांसमानमितावुक्तेनेति अत्रहियदिभाष्यमतमनुसृत्येन
रपदंप्रवोक्तेषुसत्सुशामसेस्त्रिहितमपिश्येनवैशेषिकेकेटकविनादंनादिविपन्नइति
उच्यते यद्वाचार्यमतानुसारेणनरपदंप्रवोक्तविकृत्यादेस्सशिष्टस्यप्राकृतांगस्योदे
शकेसमानपदंप्राकृतांगसंबद्धस्यषेणनगानलोहितोस्तीषादेर्विकारस्याविधायकमि
त्याश्रीयतेसर्वाप्यपिसवलभातत्रतेषामुपस्थितिः प्रत्युत्तेववः कथंनोपदेशइतिचेत्प्र

ममात्रे अन्यत्र विहितानां धर्माणां नत्स्वं वैधापरित्यागेनान्यसंबंधु प्राप्तिफलकमस्या
स्यस्यातिदेशत्वात् तद्विपरीतस्योपदेशत्वात् एवं यच्चैतद्ब्राह्मणमेव यथैवदर्विषि
पतद्ब्राह्मणमेककपालइत्यादौ मार्गवादकसांगाविधिककांडवाविब्राह्मणपदस्य
यणादेगशास्त्रीणामतिदेशो वाध्यतेतत्र ततः क्रतोपास्थितिलेया अत्रतुनसंभवति
नाटशोपस्थापकाभावादितिशोकितराशयः इतीयमतिदेशप्रकारमहोपमितेति
एकेतिग्रन्थमेवादित्यस्वनभागधेयेनोपधावतिउउत्ये अग्नेयोध्रियस्व अग्निमूर्द्धे
तिवाक्यशेषमेव वर्णावलेनदेवक्रतश्राकृतेनाहितयोक्तपत्वेतास्यादित्याशयः भा.
वेति यद्यपि करणत्वाभिमतोपनिर्देशकः देवतासंबंधोस्याचयत्याकोलातिदेश
प्रमपनिनैवानिवर्तनामितिशंकोदेति नद्यापिगुणपदपास्थितयोर्विभिन्नान्व
याभेमवादितिकर्तव्यतातिदेशस्यनकरणविषयत्वे अतिदेशावाक्योतरकल्प

पू॰ नाद्य लाघवेन यज्ञेष्वप्याहारो निर्वपतिमात्रदर्शलक्षणां चांगीकर्तुं श्रुतिवैनत्याशये
१०२ नेदं एतेनाकृतफलके विषये निदानौ फलातिदेशोपि निरस्तः एकशब्दोपात्ति
102 तयोर्विधेयोद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च नैवमपि चोदकप्राप्तार्थवादेनैव फललाभात्
कल्पनानुपपत्तिः चावैकाद्ब्राह्मणातिदेशमन्तरेणार्थभावेनेतिकर्तव्यतायाप्
वातिदेशाश्रयणात् अत एव यावज्जीवनियमस्य स्वर्गकामादेरधिकारिणः प्रधान
माहिम्ना स्वर्गकामानो चाप्रवृत्तिः स्वस्यारब्धप्राकृताकार्यं दृष्टभावेनचानतदति
देशात् अप्राकृतफलप्रकाशनार्थत्वात्तेभवः उपकारेति उक्तेस्तेन दृशमा
ये॰ आकांक्षायोग्यत्वात्सन्निधिवशात्प्राकृतोपकार एव विकृत्या स्वीक्रियते इति
प्राग्रेयवादीति एतेनार्थवादनाम्लिंगादेशाद्याख्याताः नेयप्याग्राग्रावैसवमा
स्तनअश्वतिषग्रौषधद्रव्यकानेकदेवत्याग्नेयग्रीषोमीयेन्द्राग्नयोपर्मःतत्रा

पितृह्विनपदात्तरसंख्यासामान्येनव्यवस्थापकमिनिवृत्तचोयाविकाः सौमेंद्रचर्वो
स्तयोरेवधर्माः देवतात्वाधिष्ठानसामस्यानतसंख्यासाम्याद्दलीयस्त्वादिति पि
केचित् पश्वामिक्षयोः पयसासान्नाय्यप्रभवत्वसाम्यात् आग्नेयकपालस्य न्यामिक्षायाः पय
सावर्ण्यसाम्यात् द्रवत्वस्यापिकथंचित्तुल्यत्वात् न तु प्रत्यापामयशनकृत्स्ने॥ स्तात्३
चरुशब्देनविषदत्वेनचोपधर्मातिदेशस्यैवतत्त्वोविनात् आग्नेयेपिपयसि
नाग्नेयस्य शब्दद्वारककर्मसमवायि देवतासामान्यात् स्वरूपद्वं कर्मसमवा
यिद्रव्यसामान्यप्रबलत्वात् भवेनिचारधकल्प्यायांतत्नीयस्यानगतेपिवार्हस्पते
प्रत्याधीनप्रतिपत्तिकस्यानसाम्यात् नहिलक्षणदेवतादिसाम्यंबलवत्त्वात् पशुया प्र
गपुरोडाशोमीयपश्वोः एकादशिनेषुसवनीयस्यसौम्यत्वसाम्यात् सौत्रामण्या
३।२।८।१ दिपशूनेतेषां एकाहेष्वद्वादशाहेष्वग्न्योतिष्टोमस्यसामान्यात् सहस्त्रसाध्यस्कादि
प्रबलत्व।

रा०
१०६
103

मेताथोगिष्ठेकगणानर्थानिसेकोद्देशुतत्रसमसपर्भवनतनरेषु गणेषुद्वा
दशाहोत्तर्विंशतिदशरात्रसगणत्वसामान्यात् ग्रन्थ्यायासिद्धलिंगप्रश्रुतत्रापियजनेनि
चोदनाचोदित्व निमित्ताहीनसंज्ञासामान्यादहीनात्मकतदंतवर्तिद्व्यहादेर्द्विरात्रा
दिष्वेकादशरात्रान्तेषु यथासंभवमतिदेशः नचजननकसमरात्रेचत्वारि त्रिवृतादा
माग्निष्टोमसप्तवानीतिविहितेष्वहः सुः विहृत्वसामान्यात्साहस्रिकायाद्रूपवविध्येन्ना
हृतिः शेकयाग्निरभूतस्तोत्रीयागतसंख्यासामान्यात् प्रधानगगनगणात्वसामस्यवलीय
स्त्वात् ग्रासनोपायिचोदनाचोदितत्वनिमित्तसत्रसंज्ञासामान्यात् सत्रात्मकतदंतर्व
र्तिदशरात्रात्रयोदशरात्रादिषुगवानयनपर्यंतेषु तस्मादितरसंवत्सरसत्रेषु षट्
त्रिंशद्वात्रेषउहाभवंतिचत्वारोभवेतीसत्रत्रषाउहिकविध्येनाहुतिहीदशाहिक
मयेस्तेसशीघ्रप्रतीतेः यद्यप्युक्तनीत्याशालाकर्ष्यभवतीसत्रोतस्यपदवाच्यसे

ष्येयाच्च विशि[illegible]ष्टः स्वविहितेषु दशरात्रविधेनाहस्याप्रवर्त्तने तथापि प्रति
दशकमतिदेशप्राप्तयोरभिनाग्निष्टोमयोः स्थाने षडकथ्यविनियोगः सज्योतिष्टो
मिकोक्थ्यविषयपवबोधः द्वादशाहिकस्यैव गावामयनिकस्यापुक्थ्यविनि
योगस्य ज्योतिष्टोमगतानंतरस्यात्तिमध्ये स्यैव प्रवृत्तौ चित्यादिवत् ॥ प्रकरणादिति
यद्यपि संज्ञिधिपठितयोः शेषशेषित्वाभिमतयोरुभयाकांक्षा प्रकरणमिति न
प्राकृतानां प्रकरणाद्विनियोगस्तत्वशंकोदयः तथापि पादसंनिधेरिहातिदेशे पाद्यसंद
त्रि नैव सिद्धिरिति समानेनेयमुक्तिः स्थानात्स्यादित्यात्रिमावक्लृप्तोपकारत्वस्यापिव
लीयस्त्वप्रयोजकत्वे बीजमाह विकृतेष्विति उपकारार्थपदार्थानाकांक्षंती
विकृतिर्हि येभ्य उपकारक्लृप्तिः स्थाननादृष्टानान्येभ्य उपकारकल्पनायां से
सहनरस्याशयः स्वरूपेणोऽवरनायाः प्रकरण[illegible]त्वेपि चोदकप्राप्तानियो
ग्राह्य

ग्रा॰
२०४

जनविशेषणत्वेन तत्प्राशस्त्यसंभवइत्याशयेनाह सत्यमित्यादिना यद्यप्याहवनी
यत्वघ्नूयः केवलादृष्टात्मा स्यात् तथापि यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयविनियो
गविधाविदन्यायसूत्राणुदाहृते पालाशेव प्रीतीति पूर्णविनियोगविधावदृष्टवा
विशादभावेनादृष्टविशिष्टसाधनत्व एवं संबंधालाभात् प्राकृतत्वादिरोजनादि
विधिष्विव वैकृतेोऽर्द्धवरनादिविधि पृकृतत्व एवं संबंधाकांक्षावत्केशेकान्ते वक्त
गतित्वनिरूप्याह पूर्वपक्षेति । नतु देवतेति मन्त्रेषु यागादिकियाणामाहवनीय
घटीनोत्प्रतिनियमभावेयोग्यायोग्यपायिसमवनात्स्ययेसे वार्यन्ते देवतामंत्रयोः
स्मृत्य दृष्टार्थयोरपि मन्त्रेश्वरतो स्वनदृष्टप्रसंग्रहासंभवइत्यादिन्यायोनतेणप्रतिनिधि
निराकरणात् नचेहतत्साम्यं दृष्टोतेः साक्षाददृष्टार्थत्वात् दर्शान्तिके परिच्छे
दास्यदृष्टद्वारेणानर्थत्वादतआह तस्मादिति पूर्वपक्षवादत्वेनाभिमतमद्ध

हेश्रुतिर्खिदिरत्वांजनादिहारत्वेनाभिमतानांदृष्टादृष्टानामेवनद्वाच्यत्वसंभवे नाधि
काष्टकेल्पनम्त्रचिंतेनैषांनवाच्यत्वेप्रत्येकंस्यात् यस्मिन्घतेमदृयोपस्तस्तेसएपद्र
तिप्रत्येकंवचनव्यक्त्याश्रयणात् कतिपयसंस्कारहीनायामपिखलेवाल्यांमंत्रग·
तएपशब्दप्रयोगोपपत्तेः वाच्यसंस्काराणेकत्वेपिनदाश्रयकाष्टैकत्वेनगुणवच
नानामाश्रयतोलिंगवचनानीतिमंत्रगतएपैकत्वनिर्देशोपपत्तेः यद्वासमुदा
यात्मनास्यात् लाघवेनसर्ववाक्यपर्यालोचनानेयद्व्रियनेयत्स्तेसएपद्रत्ये
वमेकवचनस्यव्यक्तिस्वीकरणात् खलेवाल्याचक्रतिपसंस्कारप्रकाशकशब्दा
नराभावेनागत्याप्रूपशब्दप्रयोगाश्रयणात्· अत्रशब्दवन्नानार्थस्यएपशब्द
स्यसकृत्प्रयोगेयावदर्थप्रकाशकत्वाभावापत्तेरितमदेतदित्याशयः पश्चि
तिएपदृष्टभावेनेत्येतावतैवालंकत्तेत्यतिपोजनग्रहणोसूलशेकापरिहारार्थं

ग० प्रत्याम्नानादिति आम्नानस्य प्राप्तिफलत्वेन तत्कार्यकार्यर्थान्तरविधायकत्वेनातद्दृशा
१०५ र्थान्तरापेक्षकत्वे वा तेन सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वत्समालभेतेत्यादौ मन्त्रहिति
105 यार्थानालंभादिप्रत्याम्नानत्वसंग्रहः अर्थलोपादिति साध्यसाधनयोरन्यतरासं
भवादित्यर्थः तेन यवमाने हिरण्यग्रावती याग्निहोत्रहवण्योर्बाधस्यार्थलोपनिमि
त्तत्वसंग्रहः प्रतिषेधादिति निवृत्तितात्पर्यकानुशासनादित्यर्थः तेनैतेन रुद्रा
प्यनपर्युदासत्वस्य न होतारं वृणीत इति प्रसक्तेर्नानिष्यासेति ष्टनइत्येवंरूपशास्त्रा
न्तरसंभवस्य च प्रतिषेधत्वसंग्रहः नहीति नचैवं शाकुनवायस्य प्राप्तवायत्वे व्या
पिनस्याह्वायकत्वे शाकुनस्य सर्वत्र नार्निय मान विनियुक्तत्वादिति शंक्यं यत्रैकात्रिका
दौ शाकुनेनैव क्रमादिना पाठक्रमेणापि कृतिप्रामस्यापि विच्छेदत्वादेः शाकुनस्य
वाधो दशमे निरूप्यते तत्रैव शाकुनशाखास्य प्राप्तवायत्वेन वन्क्रमोचितमान् नहित

उवाध्यवाधकयोस्तार्तीयममानेनविकृतौविनियोगः विकृतौतादृशमानासं
भवात् प्राकृतमानेनोचविकृतावविनियोजकत्वात् विनियोजकत्वेवाति-
छेदस्लेनैवक्रमबाधापत्तेः एतेनप्राप्तबाधएवेत्यवधारणस्यनानर्थक्यमिति
बोध्यं ननुशास्त्रयुक्तविकृतावतिदेशस्यकुशेतरविषयत्वमिवैकत्रिकेतिदेशस्य
स्विष्टेतरविषयत्वंवाच्यं अन्यथाशास्त्रप्राप्तस्यबाधायोगात् ततश्चप्राप्तबाधो
केनाकरस्यतयाविविषयत्वेस्यादतश्चाहवस्तुतइति अतश्चभ्रान्तोऽसीति ननुप्रतिप
त्तशास्त्रदर्शनेसमस्तसन्निवेशाशान्तिः नाद्यः अनुभवविरोधात् नहिशरशास्त्रप
श्यतःकुशाकर्तव्यतावोधोऽतिदेशादुदेति नद्वितीयः श्रुतिमपश्यतोलिङ्गादपि
भ्रान्तिसंभवेनश्रुत्यालिङ्गवाधस्यापिप्राप्तवाधत्वापत्तेरितिचेन्न नप्रतिपत्तेपश्य
तोऽपिपुरुषस्यसर्वाङ्गसाधारणातिदेशात्तद्धतकार्यमितिवाघस्यकुशकर्तव्य

पा.
१०६

106

नाप्रमाणस्यापकस्य जन्ममात्रेण व्याप्तिव्यवहारोपपत्तेः न च प्रकृतेऽपि पश्यतो लिङ्गात्ता हृ
श्यपि प्राप्तिः शक्यते वक्तुं यद्वा प्रमशास्त्रदर्शनेऽपि कुशोशे बाधितस्यापि प्रति
देशस्योगो तत्र प्राप्यस्य समनभ्युपगम्यते नाभ्युपगम्यते च विरोधि प्रकृति दर्शने
ऽपि लौकिकप्रकृतिसत्त्वमिति गाध्यन्ता मिमत शास्त्रप्राप्यप्राप्तिर्भावाधवै विधेयं एवं व्याप्य
च यौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायविषये प्राप्तबाधव्यवहारोपपत्तिः
आह भवदेवः प्राप्ताप्राप्तशब्दार्थे शास्त्रगोचर एव न बाध्यविषयगोचरस्तत्त्वधा
तव्यमिति नन्वेवं सदाऽन्यस्यानुयाजाः पूर्वार्थत्वेऽपि यत्र तत्राप्यनायनुयाजाः पूर्वेण
णानुयुज्येत यथैव च लोके निर्ज्ञात प्रकारमवधानेऽपि तत्संभवछेषत्वस्यो
लवलप्रोक्षणादेः क्रत्वर्थं संवेद्यः कल्प्यः न त्वत्र प्रकृतौ निर्ज्ञात प्रकारमनुयाजा
पूर्वादिप्रत्ययं संभवेत् शेषत्वायाः इदंतायाः अन्यथाहवनीयोद्देश्यविहितस्यासं

मार्गादेरपि क्रतुसंबंधो नास्तीत्येतदत आह भविष्यतीति सत्त्वेगुणशब्दस्य विशेषणस्यपरत्व
मेव किं न स्यादिति शंकायां यो व्याख्यो ऽनुवचोविरोधमाह क्रतुस्थेनेति ननु तस्य वनावेदनं
णादिविधिवत्वाद्द्रव्यान्तरासंसर्गस्य प्रकृतावामोगत्वेनावगतस्य हृदापि संसर्गेणबाधा
ध्यं क्रतौ मौद्गेवरानायाः स्थायस्तत्राह यदि हीति नत्यबालकादिरनाथाधौ ऽडेवरतयेवद्रव्या
न्तरासंसर्गस्य तदापि संसर्गेण बाधः संभवति दध्यन्यद्द्रव्यसंसर्गस्यावर्जनीयत्वापा
तादित्याशयः त्रिगुणत्वे विहितद्रव्यान्तरसंसर्गस्यादित्ये ननु प्रकृतौ दृष्टत्वानये
त्वानुयाजन्यतयावगतेस्याधिकार्यस्य पशौ नत्वात्तेय तज्जन्यत्वांगीकरणात् प्राकृ
तकार्यसाधनतयानूयाजानप्राययतो हि देशो सन्स्य सर्वोपसाधनतानिर्वाहकदृष्ट
तान्वयानप्रागपर्यवसानात्तन्नतदन्वयान्प्राकृप्रधानविधेनैराकांक्षसंभवतीत्य
त आह इत्यलमिति एवं हि सर्वेषामपि प्राकृतांगानां वैकृतेऽपहोमादिनिहृपित

ग० क्रमस्याहिम्नादिसापेक्षत्वं तथाप्राकृतोपकारसाधनत्वादङ्करीत्योपदेशमादीनामपि प्रक
१८ रणाविज्ञत्वंस्यादित्याशयः तथापि यद्येति एतेन वैकृतप्रधानविधिप्राकृतांग
धर्मविध्योरंतलेविध्योरंतलेविहितस्यापि प्रकरणाविनियोगोदर्शितः अनेकार्थे
त्य ष्ववांतरतात्पर्यवतामनेकवाक्यानामेकत्र क्वचिन्महातात्पर्यमपि प्रकरणपदेनोच्य
तेयद्विषयतात्पर्येव्यल्लाणि प्रकरणानि व्यवहारश्चोपनिषदानां एतद्वार्थकार
इत्युच्यते तथा फलेतिकर्तव्यताकांक्षाभ्यामन्योन्याकांक्षेत्वाश्रययोः संबंध
कारिणो प्रकरणपदेनोच्यते यन्महिम्नाग्रहणेवंवतानां सोमयागसंबंधसिद्धि
मूलेत्वनयोः प्रकरणयोरुक्तस्वलपत्वाविनियोजकत्वाद्धि नियोगश्चलावेन
हेतयोपेक्षणामिति वाच्यं समन्वयेत्तस्यानन्त्वेन निरूपणीयतयानेह प्रकरणत्वो
क्तिः क्वचिन्नव्यवहारस्तुभाक्तः नैरवयनेनतरमंगेत्तापर इति योज्यं नतत्रवांतरप्र

करणं एवकारोभिन्नक्रमः अंगमेवेति ननु अस्मत्पक्षेपि सामिधेन्यंगसंदेशमध्यप
नेनगतिर्वित्रैविध्यव्यवहितेनोपवीतस्य न सामिधेन्यंगत्वमिति निरूपितं भवति अथ
प्रकरणसेतिकर्तव्यताकांक्षात्मकत्वादितिकर्तव्यताभूतप्रयाजादिभावनाया
इतिकर्तव्यतान्तरसापेक्षत्वेः नन्वस्यितेतिकर्तव्यतालाभासंभवेनोक्तः क्वचि
दितिकर्तव्यताशास्त्रसाकांक्षसाकांक्षनयाग्र्यामाणेस्यादितिवदंते प्रत्याहा
नचेत्यादिनाविशेषेति अग्निहोत्रेद्यैवकतारिष्टानोपथमेवत्वाविशेषादितिभा
वः तेनैवस्वरूपनिष्पादनेनैवतदभावः प्रकांक्षाभावः विरुद्धदितिनिरूपित
मेवदधस्तादस्माभिः राजसूयपदस्यापि योगेन सोमयागमात्रविषयित्वात्रा
त्यानपारतंत्र्येण सर्वयागवाचित्वमतआह नचेति क्रियात्मन्नाभिधवेयाग
निरूपितापेयत्वस्यनस्वस्यासंभवान् तत्त्वयोगमध्येनुष्ठीयमानत्वेनतदापे

रा.
१०८
108

पत्त्वेवाच्यं यश्च सोमयागमध्येनुष्ठीयते क्रीयते नचासाविष्टिपशुसोमयागप्रयोग मध्येपीतियोऽसा
साधारण्यसंभवेन केषांचिन्नप्रधानत्यागश्चेन्न इति संभवेनमपि परिहारं स्पष्ट
त्वाद् पेक्षणीयत्वात्परिहारांतरमाह नहीति प्रातिस्विकातिदेशेस्त्ततन्नप्रधाए
वैकथंभावोपशमेपि परिहारं स्पष्टत्वाद् पेक्षफलापूर्वाणां यथा राजसूयापूर्वैक
थंभावान्नुपशमात्संभवतितदात्मनाप्रकरणेन विदेवनादिग्रहः इति वदंतं भवदेव
प्रत्याह नचेति भावनाद्दीति कर्तव्यनामधेयस्य तेनापूर्वेन वतत्तद्यागभावनाभ्यो
राजसूयभावनाऽनन्यास्तियत्नग्राकांक्षाभेदः स्यात् उत्पत्तिविधावगतानामेवभाव
नानांप्रधानविधिनाफलसंबंधबोधनादित्याशयः नन्वेकस्याग्रयणपतनेभावना यनन्
कार्त्ति या इतिकर्तव्यतात्वेन नतत्तत्सूत्रोक्तधर्माणां नतत्त्वाख्याध्ययनाभोगभूतोय
नयनव्यक्तिबुध्यवसेयतिन्यायस्य धायामाभिधायिन नर्धेकापि भावनास्वकरण

नावच्छेदकतत्तद्रूपत्वसत्त्वोक्तत्वरूपभेदेनानेककर्थभावाकांक्षावतीत्यभ्युपेयं ग्रन्थ
स्याव्यवस्थयाऽनेकेनिकर्तव्यतास्वीकारानुपपत्तेः न च तत्प्रकृतेपि तत्तद्यागत्वरा
जसूयत्वाख्यकारणावच्छेदकरूपभेदेनाकांक्षाभेदः स्यादतआह किंचेति प्राति
स्विकरूपैः प्रत्येकसमाप्ता कालमित्यनेनैतंवाच्यमितिशेषः चएवार्थंसेवराजसू
यत्वावच्छिन्नाफलवाक्येप्रतीयते नत्वप्रातिस्विकरूपावच्छिन्नानत्वेनावगताप्रा
तिस्विकरूपावच्छिन्नाकांक्षातोराजसूयत्वावच्छिन्नाप्यासीत्यर्थः दृष्टान्तद्वैषम्य
घोनयनव्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमुपपादयति यदीहेति एकाविलुपनयन
भावनानतद्रूपत्वविधिभिर्विधीयमानानतद्वाध्ययनरूपाणि विभिन्नभावा
निस्विह्रूपत्वविभिन्नभाव्यनिरूपिताविभिन्नाः करणानाउनयनगतोप्राप्तियति
इतिविभिन्नकरणतानिर्वाहायचविभिन्नकर्थभावाकांक्षाभिप्रेयत इति युक्तं

रा॰ नचैवंप्रकृतेसामान्यविशेषरूपावच्छिन्नकरणानाभेदसाधकत्वात्त्रिरूपकफल
१०५ भेदोवगम्यतेसत्त्वएवंभेदःशास्त्रावगतफलकरणानानिर्वाहकव्यापारकोटि
109 प्रविष्टपरस्परसापेक्षितानाश्रितस्थनकरणानाभेदेकल्प्यतेन्नमले ग्रतस्थयाप॰
वोग्यतिवेलायोग्रन्येकमाभिनः करणनास्यएवसंगृहीतोच्येतराजसूयेनेति याग
वननप्रयुक्ताविभिन्नाकोतांस्तात्पवफलसंवेयोनरसकृद्उल्लिख्यते कथमिति १२०
उक्तेचाहर्गणेकृविदशाहमुहात्रयच्छेदे नाहर्गणानुत्तिर्विनिमिर्द्दाननिर्यो
पष्टेईदृशेविषयेसाधनानांफलेसमुच्चितानांसाधनत्वमितिउक्तेचाप्रवीर्याधि
करणेनेनमिश्रैः भिन्नाएवंप्रयुक्तास्यपिसंन्निपातिनादितराणिश्रंगान्यकेनैव
कथंभावेनम्हत्वेनइति श्रेनानराजसूयत्वेनाकातानरमवलेच्छाविदेवना
दिविनायोजकप्रकरणसमर्पणसंभवतीत्याशयः विनियोजकप्रकरणा

वि

न्नायकइतिसंदशाइत्यस्यादिः निवृत्तनयाः वगतोहिराजसूयकथंभावः एवौत्त
वाचनिकोगेरेवोत्तीयतेप्रकरणसमाख्याविरोधहेतुः पौरोडाशिकसमाख्यान
श्रीलणाम्नानानोप्रयाजादीनांसमाख्याप्राप्तमपिकेवलौषधयागोगतेत्वंदूरी
कृतंप्रकरणेनसान्नाय्यंपांसुवानार्थत्वसिद्धि देशेति प्रधानविपरिवृत्तिवि
शिष्टदेशत्वात्तिन्त्वमितियावत् तेनसमानपशब्देनप्राप्यमादिसाहूपणविवक्षा १२१
यामभिन्नदेशत्वात्संग्रहः अभेदविवक्षायांसहपाठदेशत्वात्संग्रहइतिपरास्त.
कृतिस्त्वेवपाठितत्वानुष्ठेयत्वात्प्यतरद्रूपेणविवक्षणीयमित्याशयेनाह ॥
तच्चेति तच्चेति पंचमान्तस्याहिर्यवेत्यनेनान्वयः नात्रविधेयलक्षणहैविध्य
प्रतिपंचममप्रमेयमदूषणमितिद्योतयितुंक्रमंविशिनष्टिविनियोगसेति आ १२१
चार्यैः क्रमलक्षणत्वेनोक्तस्यकथंभवमास्यानलक्षणत्वमवधानग्राह ॥

रा॰ नयुणसंयोगत्व ॥ मत्वर्थेति इयमस्यानेन तदंशे होमस्यानीतिशेषः विलक्षणानुपूर्वीकल्प
१०२ नमभिप्रेत्यस्यक्रमस्येतरेति अत्र ज्ञानीयात्कल्पनमभिप्रेत्य तस्या इति तर्हि तत्रेति क
ल्पितक्रमस्यान्वितविध्यवबोधावसरे किं करणत्वेनैवान्वयं वदसि प्रत्ययार्थेनार्थः
प्रनेकादृष्टेति यद्यपि सिद्धान्ते द्व्यादिनियमादृष्टकल्पनादनेकादृष्टकल्पनात्व
त्याज्यापि दृष्टार्थद्व्यादिविधानेन पर्यवसितेन तद्धि यौ द्व्यादिकार्यांश्रितनिय
यमस्य फलत्वेनादृष्टकल्पना एवं पक्षाभिमतद्व्यादिजन्यतत्कल्पनातो लघी
यसी विधिपर्यवसानाय कल्प्यमानस्य तस्य शाब्दबोधविषयत्वकल्पनाधिक्या॰
दितिभेदे यत्तु नियमानुपपत्त्या नियम्यमानद्व्यादिजन्यत्वेनैव कल्पितमदृष्ट
नियमादृष्टे इयांस्तु एवं पक्षाभिमतो दृष्टाद्विशेषो यस्य यत्रोद्देश्यतया कल्प्यते इत्य
चानुषंगिकमदोनक्रमस्य वैयर्थ्यमवचातमनुष्ठापयतीति शकाने वक्ष्यमिति

तत्र अधिकरणनियमादृष्टात्मकसंस्कारायप्रतिहविःप्रयाजशेषाभिघारणा
नाहृत्यापत्तेः प्रवदानाभिघारणसादनेष्टितिर्णोदमिकाधिकरणविरोधात् स
वैध्रुवामेवाग्रहणस्यानुपपत्तेश्च विद्यमानसोमेनयजमानेननियमादृष्टायत्र
याकरणप्रसक्तेः षाष्ठन्यायविरोधात् कर्तृनियमादृष्टात्मकसंस्कारलाभाय
मैत्रावरुणस्यदशमाध्यायगतसप्तमपादस्थन्यायसिद्धभागकल्पनानापत्तेश्च
पवमानेष्टिष्वाग्निहोत्रहव्यानिर्वापणेवाहृद्रूपेणनाष्टदृष्टेनकृत्स्नलवरौनियमाप्र
प्रयुक्तिः तस्यापिप्रयोजकसंभवेप्रयोज्यासंभवेनैवोपपत्त्यायदनुपपत्त्याचादृष्ट
कल्पनेतत्तद्रूपेणैवनतत्कल्पनमपितुनैननियमानुपपत्तिकल्पितसाद्गुण्या
दिजन्यत्वसंभवः नचोक्तद्रव्यविशेषविशिष्टयागात्मनापफलापूर्वजनकतासी
करणादेवनियमोपपत्तेरलमदृष्टान्तरकल्पनयातज्जनकविशेषचिंतयाचेति

रा०
१११

शंक्य यागसमवायिसाधनताभिन्नसाधनतायोगित्वयाव्यागतस्य यागसमवायि
साधनतावच्छेदकत्वकल्पनायोगात् विशिष्टस्य फलसाधनतास्वरूपत्वे विशेष्य
यागस्यैव विशेषणद्रव्यस्याप्यावश्यकत्वेन प्रतिनिध्यसंभवापत्तेश्च यथा योगत्वाव
च्छिन्नावच्छिन्नोत्तरलक्षणसंबंधेन प्रयाजादिविशिष्टस्यापि यागगतसाधनतावच्छे
दकत्वसंभवेन नेष्टव्यष्टक्लृप्तकल्पनानापत्तेश्च ननु विधाने वेति वार्तिकमुद्दिश्य द
धिकारणसिद्धान्तस्थेन ग्रहणविधिवाक्यस्थाने चोदयापन्नासस्य स्पनप्रकृतो यथा योगपश
मोतश्चाह यद्वेति अधिकारादिति उद्दिष्टाकारस्य प्रकृतत्वात्तत्समानन्यायाः
निर्दिष्टेन तपसैवाग्नेनाग्नेयेन विषयीक्रियेत इत्यर्थः अधिकारविधिग्रहणेन
स्वरूपेण धात्वर्थमनूद्य दर्शनाकरणत्वेन तदन्वयेनैव यथा यतो पौर्णमासीपौर्णमा
स्या यजेतेन वाजपेयेन यजेतेत्यादीनामुपलक्षणार्थम् ततैव वाक्यकर्मनामनि पर

नोचितायस्य तत्पत्रनाग्राहकेशब्दान्तराद्यप्रतरत्वंसंभवति नचश्रुतत्वागीषोमीया
दिग्यागेनाएवंयागविधायकेज्योतिष्टोमवाक्यमित्यत्राके विद्यमाने सोमवाक्येनतुप
स्याद्यवरुद्धेषुयागेषुग्राग्निविशमानस्यगुणस्यसंभवत्यएवंकर्मपरत्वाग्राहकत्वे
श्रुतेनज्योतिष्टोमवाक्यप्राप्तकर्मानुवादेनसोमविधिरित्याशयेनसमाधत्ते अत्रे
ति नस्येतिश्रुतत्वयागानामेवफलसंबंधपरत्वात्संबद्धातिकस्यनाएवंकर्मवि
धित्वेसंभवतीत्याशयः कर्मेतिनत्वस्वरूपबोधकतामात्रेणपत्तिविधित्वमि
तियोजनानन्तरोक्तन्यायेनसोमवाक्यएवसंभवतीतिभावः अथसोमवाक्यह
रस्याविहितद्रव्यकविश्वजिदाद्यनुवादेनसंभवद्वियेहयादेयसोमगुणस्यन
११५ स्ववाक्येकर्मोत्पत्तिपरतात्तत्पकत्वेसंभवतिसंभवतित्वनुवादेफलसंबंधपय
११ रज्योतिष्टोमवाक्येविश्वजिदाद्यविधिपरिहृतानन्द्रित्रकर्मोत्पत्तिपरत्वे अत्रस्य

वा॰ याभिसिद्धानेकवैकृतलिंगवशेनाग्नीषोमादीनां फलसंबंधाभावनिर्णयात् अभ्युप
११२ गम्यते हि लिंगवशादेव स्वरसामत्वनिदेशान्निर्णयः नन्वाग्नेयादिवचोभिः क्वापि
112 गुणविधिसंभवद्व्याशयेनाह स्यादेतदिति नविश्वजिदाद्यपरिहृतिमात्रवशेन
ज्योतिष्टोमवाक्यस्यान्यतिपरत्वं यावत् स्वान्यशास्त्रविहितकर्मानुवादत्वबाधे विना
नन्वपरत्वायाश्च निर्णयात् प्रकृतेन च प्रकृतफलोक्तेस्तु यागानामेव फलसंबंधप्रति
पादनसंभवात् नच लिंगविरोधः यत्र नित्यानुवादवचनानीति संभवति तु सोमा
ख्योगुणः स्ववाक्ये संनिहितकर्मानुवादतो हृदीकर्तुं भवितव्यं च प्रथमरंनेन हृ
दीकरीकरणेन च अनुवादानां संनिहितगामितायाश्चौत्सर्गिकत्वात् नच विश्वजि
दाद्यनुवादेन सोमविधिसंभवः नयासतितद्वाक्येन सोमद्रव्यकतयावगतानां
यागानां संनिहितानां सिद्धान्तरीत्या ज्योतिष्टोमपदाभिधेयत्वेन फलसंबंधप्रसक्तौ

यपनेनानिष्टाशाम्येनेत्यस्यानित्यस्यानिष्फलत्वापत्तेः ज्योतिष्टोमभिन्नसोमयागाभा
वात् अतो विश्वजिदादिभिन्नस्य ज्योतिष्टोमस्यावश्यस्वीकर्तव्योत्पत्तिः साच सोमवा
क्य एव स्वीकर्तव्या चितेनेति परिहरन्तिमैवमिति ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति वाक्यक
मीत्यनिवदन्तास्सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमो वसंते ज्योतिष्टोमेन यजेत वसंते ज्योति
षा यजेतेत्यत्र विनिगमकाभावात् काम्यत्वेनोक्तं तस्य नित्यत्ववत्तापत्तेर्नित्यासंयोग
विरोधात् सर्वेषु कर्मीत्यात्ति परताभ्युपेयानतस्यानेककर्मकल्पनापत्तिरिति गौरवे
दर्शयितेविषयभेदकृतनानात्वर्थभेदात्मके पि वाक्यभेदे गौरवलक्षणत्वोक्तिः॥
अविहितत्वादिति नन्वेवमेकादशप्रयाजानित्यादिवचः स्वश्रौतविधानलिप्सया
११९ विशिष्टविधिनामाशंक्य विशिष्टविधौ वाक्यीयविधानस्यावर्जनीयत्वाद्गुणं
१२० विधिरिति दाशमिकोक्तिर्याहन्येन गुणस्य विधीयते वाक्यीयविप्रसक्तेरितिवे

रा॰ त्वविधेयतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्य वाक्यलभ्यतामभिप्रेत्यैव न तु संभवात् एवेति उत्पत्त
११३ त्यादिविधिव्यापारेषु द्विविधित्वं च न तु संख्याव्यापारकर्तृत्वेन न तु तद्विधानौ सोमत्वदायिके
व्यापकणिकादिषु व्यवस्थायत्नानार्थिकोत्पत्तिविधिकल्पनाभवतीत्याशयः द्वया
113 भ्यामिति ज्ञानपुत्रकृत्स्नकेशपदयोः प्रत्येकमनेकपदात्मकतानाशये किंचेति यावत्
र्थस्य विशिष्टरूपेण विधाने हि विधेयतावच्छेदकस्य वाक्यलभ्यत्वेपि विधेयस्यान्या
लभ्यते गुणविधौ न विधेयतावच्छेदकविधेययोरुभयोरपि वाक्येनैव लाभ इत्या
शयः इदंगापिष्टौ न विधानमनेकविधिकल्पनया यथैकादशप्रयाजानित्या
दौ नाश्रिते तथाप्युक्तन्यायेनानेकवाक्यत्वमनेकयागविधिकल्पनाद्वारमेकवाक्ये
नेकविधिकल्पनामभ्युपेत्याश्रौतविधानमिति बोध्यं ननु ज्योतिष्टोमवाक्ये प्रागनया
गोद्देशेनाप्रामफलविधानेन श्रौतविधिरतश्चाह न तत्पत्नीनितस्य फलोद्देशस्य

यस्मिन्प्रीतिरिति निरुक्ता येन प्रेण्णाभ्युपगमादित्यर्थः यदि भूपस्तेनोभयश्रु
तीति निरुक्ता येन रूपवत्ति वाक्ये यागोद्य निरूपितेनेति वक्ष्यसि हन्त सोमवाक्ये देव
ताया श्रवणे दैवतायवादिवाक्ये द्वन्द्वे देवतोभयश्रवणे नैव यागो
त्पत्तिराश्रयतामिति शोको निराकृतं ब्रुवदन्ति यद्यपेति नहि द्रव्याय
वादिवाक्येषु यागार्थं न यादेवताः प्रतीयेते येन तत्र यागविधिरपेक्षेत
तेनः सोमवाक्ये देवताश्रवणेनाशो यागार्थं देवताभावात् न वाक्यान्त
रविहितत्वविहितदेवताकत्वादित्याशयवानाह श्रयक्तत्वादिति ननु दे
वतानामभावे यागानुत्थानासंभवात् यागमन्त्रमानयतदन्वादेन तेषु देवता
विधिराश्रयणीयः पैष्णसेव पश्वाद्विष्टभागः श्रुतः ज्ञातश्राह व्यक्तत्वे वेदा
दिना ग्रहणं यत्र याविहितदेवतानां यागाकांक्षायो यागस्य देवताकांक्षायां

प्रा॰
११८
119

यागार्थत्वे विनापि यागोपकारकत्वस्य देवताया कल्पनासंभवाच्छ्रौते च
वाक्येषु यागकल्पनौचित्येनार्थः। यत्तद्वेयपीति। यद्यपि परमतेऽत्र ने
कादृष्टकल्पनानास्ति तथापि स्वमते समापनेनादृष्टकल्पनात्मावश्यम
नेनत्वे वाधिकात्वं एवं मत्के वै माशयः। प्रयोगेति। यद्यप्याकरे च तुर्थे पञ्च
माभ्यां प्रयोगविधिनिरूपणं षष्ठेऽधिकारविधिनिरूपणमकारीति प्र
योगविधेः पूर्वं निपातनमुचितः। तथाप्यधिकारेणत्र नियोगप्रधानत्वप्रयु
क्तेः प्रयोगविधिनाकर्तुं शक्यत्वादधिकारनिरूपणानन्तरं तद्व्यापारनि
रूपणमुचितमित्याशयेनेदं कृते चाकरेऽपि प्रकृतिविकृतिसंबन्धविधि
त्रयनिरूपणानन्तरं प्रयोगविधिव्यापारनिरूपणमेकादशद्वादशाभ्यां प्रयो
अपरिमाणाधीननिरूपणत्वादधिकारिणामल्पनिरूपणान् प्राक् प्रयो

अनिरूपणेन न दोषायेति बोध्यम् । नवेति । मात्रशब्दो भिन्नक्रमः । कर्मस्वरूपबो
धकतामात्रमुत्पत्तिविधित्वमित्यर्थः । बोधस्य चानन्यसाध्यस्यैव फलत्वसंभवा
दज्ञातबोधकत्वमिति लभ्यते । अस्य च विधेः सहकारीणि मानानि षड्देशभेदेन
कृतङ्करिष्यमाणस्य चनन्तयामूलकृते होमे विनाप्येसुविबोधाय प्रदर्शयाम :
नज्ञोत्पत्तिविधेर्हेतुकार्यैककर्मोत्पत्तिः । कर्मभेदस्तानिश्च शब्दान्तरमभ्यासः संख्यागुण :
प्रकरणान्तरमितिसंज्ञानि मानान्यथ समकार्येन न्यूनाधिकयाद्विनोयेच सहायतो भजे
ते । संख्यातनेषामन्यतमेन कर्मोत्पत्तिपरतां गते विधौ तदुत्पाद्यकर्मणि दृष्टफलक
निवेशस्याभावेनानेकत्वबोधये मीद्विनो यएव सहायतो भजते यदि चित्रकण्टक
पालादिगतासंख्या वाजिनवत् कर्मोत्पत्तिपरतां विधेरपाद्यकर्मभेदयति त
त्रगुणत्वेनैव भेदकता न संख्यात्वेन दृष्टफलकानिवेशस्याभावान्येतत्पादितिवा

ग॰ ष्यंकर्मेतिचात्रभावनोच्यतेनधात्वर्थः नैनकस्यविद्धात्वर्थभेदकत्वाभावेपिक
११५ र्मभेदकत्वव्यपदेशोनानुपपन्नः तत्रापवर्गीयधात्वेनरनिष्पन्नाख्यातपदात्म
केशब्दोनंशप्रसिद्धभेदधात्वर्थोपस्थापनापर्वकेनतदनुरक्तभावनोप्रतिपादय
115 तेद्वेदाभिन्नामेवप्रतिपादयतियथासोमेनयजेतहिरण्यमात्रेयापददातीत्यत्र
यद्यपिनगुणभूतधात्वर्थानुरोधेनप्रधानभूतभावनायामाख्यातैकत्ववशेना
भिन्नतयाप्रतीयमानायांभेदकल्पनासंभवितेनचैकादृष्टकल्पनयोपपन्नावने
कादृष्टकल्पनेभावनाभेदनिवेधने तथापिप्रतियोग्यधीननिरूपणस्याभा
वस्यप्रतियोगिभेदेनेवविषयाधीननिरूपणस्यज्ञानस्यविषयभेदेनेवधात्व
र्थाधीननिरूपणायाभावनायाधात्वर्थभेदेनाभिन्नायाएवप्रतीतेरनेकादृ
ष्टकल्पनागौरवंप्रमाणप्राप्तत्वान्नदोषायायदिसमस्ताग्नीषोमप्रातिपदिका

उत्पन्नत्वान्न हि न वदरूणादिपदेभ्यः इष्टसम्भूतक्रीणानि वदनेकथान्निष्पन्नं ते
भ्यः इष्टसम्भूतेन वाख्यानपदेश्रयनेन स्यात्तदा समूहालेवनत्तानवाद्धि त्वावच्छि
न्नाभाववद्धानेकथात्वर्थविशिष्टमेकभावनानत्वे इष्टनेकेकथान्निष्पन्ना
ख्यानेनेनिरपेक्षत्वाप्तातिस्विकशक्त्यर्थानुरक्तनयाप्रतीयमानेभावनास्वरू
पमन्नयेक्तिकाभ्यः इत्यत्र देवताकारकवतनैकमवगंनेशाके श्रयणोति
ष्ठेमवाक्ये यजिश्रवणायागायागानुवादत्वेनस्वीकृत्य केवलभावनाविधा
नम्रचोदनेनदन्नुवादेनचोदकवाक्ययोर्धात्वर्थानुरागविधिराश्रीयेत नन्वफल
वाक्यसेत्यनिपरनयागमेव निरासात् धात्वर्थाधीननिरूपणाभावनाया
स्तदन्वयमनेरेणानुवादिनमयोगत्वात् श्रुतपदशब्देनरात् ॰ गुण
भेदकत्वात्संविशेषसिद्धिः गुणोहि एवंगुणान्तरानुरक्तरूपेण सम्भवदनु

वा॰
२२८

116

वादेऽपि यागादेर्निराकांक्षत्वादिनानिवेशमलभमानो भेदको भवति शाब्दान्तरं
तथा त्वर्थो न तन्त्ररक्तरूपेण संभवदनुवादो भावनोपात्तार्थान्तररक्तरू… येण
वोपपद्यते एवं न येन भेदयतीति यस्तु तत्र ज्योतिष्टोमवाक्यविहितभावना-
नुरंजकत्वेन वाक्यान्तरयोः स्वाप्यमानो धात्वर्थः करणत्वेनात्र यत्राश्रुत इति वाच्यं
विधेयत्वात् न तद्वाक्ये निरपेक्षकरणतयावगतयोः ज्योतिष्टोमवाक्यगत
यजिनालक्षणयागगुणयद्रपादानात्करणयोः फले सम्बन्ध यद् इति वाच्यं न च कर
णभेदो भावनाभेदमन्तरेण संभवति सैव हि भावनेत्युच्यते यद्व्यापारव्याप्यतो
त्पत्तिपद्यते दर्शनेच करणभेदेन तदनुग्राहकव्यापारभेदो लोके एवं च ज्योति
ष्टोमवाक्येऽपि भावनाभेदः स्यात् एवं च निराकांक्षत्वं यागे संभवत्सु गुणशब्दान्त
रयोः स्वल्पत्वात् किमिति मानान्तरत्वव्यवहार इति न शंक्यं स्वरूपेण विधेयाभा

वनायाण्कद्दायनीपिंगाक्षीशब्दयोस्तन्तद्रूपेणद्रव्यस्यैव धात्वर्थानुरक्तरूपे
णविधेयत्वसोमयत्नैस्मैवैकेननैणकोद्वामित्यत्रविनिगमकाभावाच्चो
पढिपणान्वयमपेस्यविधिर्गोचरयतिसंभवतिनस्वबहुत्वापिवचः स्वबद्धन्व
यमपेक्ष्यविधिनावबद्धक्रतोविषयीकरणे यत्रतुवचनान्तरवनेन्नहोतीत्यादौसम
पिशब्दोनरेप्रकृतयागीयहविः संबंधेननहोत्सर्वेयागोशेषप्रकृतनवुद्धि
नीयेतिनत्रापिप्रक्षेपभावनायाप्रकृतभावनाभ्योभिन्नायाविधेयत्वादस्य
वकर्मभेदः प्रत्यर्थभेदःपरेनास्ति येस्तद्रव्याविकीर्णानद्रतिन्यायेनप्रक्षेपः
स्यगुणकर्मत्वात् गुणासंक्रान्ताविविशात्मिकेसमानार्थधान्तनिष्पन्नमा॰
ख्यातोनरमभ्यासः सचधात्वर्थभावनयोरुभयोर्भेदकोयपनिग्रन्याद्वे
पर्णापानात् यथासमिधोयजतिनन्तनपातंयजतीत्यत्र नचात्रसमेदा

ग० ११८ 117

दिदेवतोत्सविधिशक्तिसंक्रमः शेषाः सतियागभेदेक्रमविनिर्मुक्तमंत्रप्रकाश्या
पितदेवतासंबंधनिमित्तीकृतसमिदादिपदानांनामत्वेनगतिसंभवेपात्व
र्थविधिपरित्यज्यगुणविधेरन्याय्यत्वात् नचैवसंतमसस्नामित्यादिमंत्रलिंगे
नचसंतादिदेवतानामपिप्राप्तेर्नसमिदादीनामेवदेवतात्वप्राप्तिरित्यशंक्यंस
नापिदेवतानतोसमिदेवतासत्त्वमात्रेणसमित्यस्यनामतोपपत्तेः प्रत्ययात्र
ग्निहोत्रपदेप्यनुपपत्तेः वस्तुतस्त्वाज्यस्यैवात्रानिर्दिश्यहविःसंबंधेपिदे
वसमिधांप्रकाशनाद्यथादेवतात्वप्रतीयतेनैवंवसंतस्यशीतेदेवतात्वंवि
नापिसंभवात् यथाचविहितानुवादिवाक्यविध्यनुसारेणेतन्मंत्रवितएव
कृताङ्गमंत्राणामंत्रः करणमंत्रानुसारेणेतन्मंत्रचितनइतिसमिदादीनामेव
देवतात्वकल्पनमप्रविनेप्रनएवप्रयाजानुमंत्राणानामदृष्टार्थत्वेनसमञ्ज

यमेणीकृत्यपंचमेकमानियमः सिद्धोभिन्नः तस्माद्युक्तोभेदः यागयोर्भेद
व्यवहारस्य प्रयोगकृतः स्वरूपकृतोनास्ति कृतोवेत्यमरेतनत् यत्र त्वभ्यासे
न कल्प्यमानकर्मान्तरस्य तद्रूपलाभः तत्र प्रकृत्यनुवाद एव वशीक्रियते
यथा य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति वि
हिताकाययोः यद्यपि प्रावमसंयुक्तोन्वग्रयोपि प्रयाजेनैव तद्बोधविहिता
भ्यां कर्मभ्यामपि लभ्येत तथापि न देवतालाभः नहि शेषसाध्यकर्मानाभा
वात् न च वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामित्यत्र पौ
र्णमास्यमावास्यापदाभ्यामिमे कर्मणी अनूद्यमेत्र विधानान्मान्त्रवर्णिके दे
वतालाभः पोक्तः आज्यभागयोरनुवाक्यान्तरकल्पनाक्लेशापत्तेः
अनयोश्च कर्मणोर्याज्याकल्पनापत्तेः आसामृचामन्यतमयोर्याज्यात्वक

दा०
११८

ल्पनेः अनुवाक्यासमाख्याविरोधापत्तेः द्वयोर्द्वयोरनुवाक्ययोरेकैकस्मिन्क
र्मण्यन्याय्यविकल्पापत्तेश्च लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागाङ्गत्वेन प्रणीयमानानां
वाक्येनान्यत्र विनियोगायोगाच्च आज्यभागाङ्गत्वेन प्राप्तानां मन्त्राणां पौर्णमा
स्यमावास्ययोः कालयोः कर्मणोर्वा व्यवस्थापनेन नियमविधित्वसम्भव
ति न देवतात्वबाधेनानङ्गत्वापत्तेर्विधेरन्याय्यत्वाच्च अथ यदाग्नेयादिवाक्य
स्थैः अनूद्यद्रव्यदेवताविधानाद्रूपलाभस्तु चेन्न न च प्राप्तकर्मानुवा
देनानेकगुणविधाने वाक्यभेदात् आग्नेयवचस्तु इदंपदद्वयनिमित्तस्य वाक्य
भेदस्यावर्जनीयत्वाच्च अथ सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति मन्त्रदर्शपू
र्णमासपदनिर्दिष्टयोर्विहिताकास्य कर्मणोस्तु न त्वयाः सर्वे कामा देवतात्वेनो
च्यन्त इति चेन्न नैककस्मिन्कामा यागान्यय स्कन्नवदनुपक्रमगतन्यक्रन्यनुसा

रेणास्याश्चतुर्थ्यास्तादर्थ्यचतुर्थीत्वेन देवतापरत्वासंभवात् अथास्तूक्ताज्य
स्योक्तन्यायेनैतयोः कर्मणोर्हविष्ट्वेनावगतस्यानुवादेन सर्वस्मैवाप्रतथत्वा
येति वचसि चतुर्थ्याः सर्वयज्ञात्मकदेवतातापनात् तत्रानुपपत्तिरिति चेन्न॥
तथासत्त्वपोऽस्तु याज्येऽपि चतुर्थ्याः समर्पितदेवतायामाद्वर्णिकदेवतालाभे
सति विस्तरूपोऽस्तु यष्टव्यो इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः जोहवीयमस्तनवचःस
अयाजानुयाजपदेतरचतुर्थीवदिहापि चतुर्थ्यास्तादर्थ्यपरत्वे विनाच
अथ्याव्यक्तत्वसामान्येन सौमिकविध्यन्तातिदेशादनयोरुङ्गिरादिवद्भवत
देवतालाभ इति चेन्न दर्शविधिगतविध्येनैतनिराकांक्षीभवद्भिर्दीक्षणी
यादिभिर्विशिष्टाभावनाविषयत्वतः सोमविधेर्विध्येनैतनिराकांक्षीभव
मोऽकर्मभ्यो विशिष्टाभावनाविषयत्वेति दर्शविधेयोपरस्यराज्यापत्तेःता

दा॰
११५
119

दृशाभावनायामैहिकत्वात् कालेऽनुष्ठानानुपपन्नेष्वप्रतिपद्यप्रविष्टायां
यदित्वविष्टिः समाप्यते पुनः प्रणीयकृतस्तेष्टिः कर्तव्येति वचो वैयर्थ्याप
त्तेरस्तु नचैवमपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये सर्वकामपदं
सर्वकामप्राप्त्या वषुण्णानुवादमात्रमिव दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतदङ्गवत्त्वन
योर्द्वैवतासमर्पकं चतत्पर्यन्तस्याप्येवंरूपसंभवादिति वाच्यं तथासति हि
प्रयाजादिविधेः सर्वकामविधेयकवाक्यत्वकल्पनेनैव प्रयाजादीनां दर्शा
द्यङ्गत्वं सिध्येत् नच संनिहितगोदोहनादिविधेयकवाक्यतयानैराकांक्ष्यसं
भवे दूरस्थैकवाक्यत्वकल्पना चोद्यत इति तेषां तदङ्गत्वं न स्यात् यदिवा
स्यात् विरुद्धाकाङ्क्षाविरहितयाङ्गाङ्गत्वमेव स्यात् सार्वकाम्यवाक्यगतदर्श
पूर्णमासपदस्य तत्तत्प्रकरणन्यायेन तन्मात्रनामत्वात् तथा सत्यङ्गत्वे यवि

कार्येप्रमादर्शनानुपपत्तिः अतस्तृतीयेन चतुर्थ्यां तयोस्तुल्यरूपत्वेपि प्रकृते
स्तृतीयेन तत्त्वमेव वक्तुं युक्तं तस्मात्तु यागविधिः संभवतीत्युत्तमस्य वगतत्वे पौर्णमा
स्यामावास्यासंबन्धानां यजीनां समुदायाभ्यां वचोभ्यामनूद्येतेन न च वैयर्थ्यं
पत्तद्वाक्यावगतसमुदायद्वित्वाभिप्रायेण निर्देशनार्थके दर्शपूर्णमासा
भ्यामिति पदे सति तत्समानाधिकरणेन यजिनाऽग्नेयादीनां केषांचिदेव फ
लसंबन्धसिद्धेः अन्यथास्त्वग्नीकालयोगिषु द्विवचनासंभवाद्द्वित्वयोगिषु
वाक्यभागादिषु प्रातिपदिकासंभवाद निर्देशनार्थकेनास्मिन्यजिना संनिहिता
नां सर्वयागानां फलसंबन्धस्मात् न च यागगारभ्याख्तेनेन नित्यवद्दैवत्यै
कादशकपालद्रव्यकत्वान्नमैकैकोपापि नाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोर्द्वित्वव्यपदे
शार्हत्वात्तयोरेवसः स्यादिति शंक्यं ततोप्येकविधदेवताहविस्त्वयिनो

रा॰ गगेनपयोर्भेदमनेसाटितिनदर्शइत्यश्रुतीनेः स्यान्नर्हितयोरेवफलसंबंधइतिचे
१२॰ न् यतोद्वित्वान्वयिनोरपिकालसंबंधेनिमित्तीकृतप्रातिपदिकाभिधेयत्व
कल्पनेनक्लृप्तेननुविद्वद्वाक्याविहितयोः तत्कृतयोरसमसमयोः पूर्णमास
मावास्यापदयोः नामत्वेनैवाग्निहोत्रमासवत्श्रुतीनेः संभवतिचतयोर्विद्ध
स्यदोपाधिनैवद्वित्वान्वयित्वंभवेदतयोरेवतर्हिप्राधान्यमितिचेन्न यतोनयो
प्रातिपदिकग्रहणेनोक्तमायामपिद्विवचनानिर्देशोविधिवाक्यद्वारकेविद्वस्य
दसंबंधेनिमित्तीकृतीकल्पः प्राप्तभागयोस्तुद्वित्वान्वयेक्लृप्तेप्रनुवाक्याद्वा
रककालसंबंधेनिमित्तीकृत्यकर्मधारयेनप्रातिपदिकप्रवृत्तिः कल्पनेतिवि
निगमकाभावः भवेत्तर्हिस्ववाक्येवाक्यान्तरेवाचगतकालसंबंधेयानामेवया
गानांफलसंबंधः तत्रप्रातिपदिकसंभवात् नचाद्विवचनानुपपत्तिः सम

दायवानसैवकालगतस्याद्वित्वस्योक्तिसंभवात् समवायकालयोर्गुणत्वावि
शेषादितिचेत् नसमवायसमवायिनोरनतिभेदेनसमवायगतसंख्याःस
मवायिगतत्वोक्तिसंभवात् कालस्यत्वतिभेदात् नन्वतिभिन्नत्वनिष्ठस्य·
वानतिभिन्नत्वनिष्ठस्यापिधर्मस्यनान्यत्रसंभवः घटेद्रव्यभेदेपिक्रियाभेदा·
भावात्के एकरूपभेदेनसंभवासंभवयोरुपपादनेविशेष्यतावच्छेदकीभूत
रूपावच्छेदेनान्यत्रदृष्टः संख्यान्वयः प्रकृतेनुपपन्नः नहिसमवायसमवा
यिनोरभेदेपिसमवायरूपेणान्वययोग्यासंख्यायागरूपेणान्वेतीतिवक्तुं
शक्यं नस्माद्विशेष्यभूतप्रकृतार्थगतत्वायोगेसमानार्थकानदेगन्यायेन
विंशतिर्गावइत्यत्रविंशतिपदेनत्वविभक्त्यामितैकत्ववद्वित्वमपिविशेषणे
समवायेन्वेतीतिवाच्यंनत्वंवविशेषणेकालीपीतिकिमितिननद्गतसंख्या

दा॰
१२२

भिधानमिति चेत्न नयनेनोनवयमनन्तिभेदान्नमुदायगतसंख्यायाः समुदायि
षु संभवेद्भ्रमः किन्तु गतसूचेन यन्नेतेत्वाद्यौ विशेषणान्वयि संख्याया विशेष्यान्वयो
क्तिदर्शनान्न समूहनेऽपि विशेषणगतसंख्याया विशेष्यान्वयं स्वीकुर्वतः केनस
मर्गेणाविशेषणगतसंख्यादेर्विशेष्यान्वयित्वेऽनिशंकायोग्यतादात्म्येनेति
वत्कमनन्तिभेदसमुदाहराम: न चैवमनन्तिभिन्नकालादिगतसंख्यादेरन्वयि॰
त्वेऽक्षचिद्युमन्नं यद्यपपादनाय स्वाश्रयवृत्तित्वादिः संबन्धस्त्वाश्रीयेत सन्निधोय
जनीमवच्नप्ति तिसामानाधिकरण्याय समभिव्याहारोत्तर विभक्त्या यागलक्षणमाश्रित्य
विभक्त्याभिहितबहुत्वस्यामेव हृष्टदेवतान्वयावाधाय विभक्त्यानन्तैव यागना
मत्वांगीकाराच्च न संख्याया यागान्वयित्वं न चैवं दर्शपूर्णमासपदेऽपि शंकायाः
केवलदर्शपदस्यानन्वयायस्यैकवचनोन्नस्यानत्रानन्तकर्मणो प्रयोगदर्शनेन

प्रातिपदिकस्यैव कर्मनामतायास्तत्र वक्तुमौचित्यात् नास्त्विह माग्नेयादीनां केषां
चिदेव फलसंबंधाय समुदायानुवादाविति नन्वेवं विस्पष्टयोरप्याग्नेयैन्द्राग्न्या
दिवाक्यत्रयेण यागत्रयस्य विधिप्रतीतेः कथमुपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र यागानामस
रूपाभावविध्यादिलिंगकयाम्नानवाक्यापुग्रभत्रयस्य यागत्रयस्यैवालिंग
क्रमाभ्यामन्वयात् अतो नान्तरालवाक्यं समुदायानुवादेनान्तरालविधायक
मनुवादमात्रं वा स्यादिति चेत् न जामित्वोपक्रमेण जामित्वोपसंहारेण च प्र
तीयमानैकवाक्यतया विधित्रयांगीकारे बाधकप्रसंगात् उक्तोपक्रमेण
पुरोडाशान्तराले किंचिद्विधित्सितमिति निर्णीते किं तदित्याकांक्षायामन्तरा
लसंबद्धरूपवचसि यागविध्यौचित्याच्च न च तथापि दध्यादिवाक्यप्राप्तः
होमसमुदायायानुवादत्वमग्निहोत्रवाक्ये स्यादेवं द्वापवादिवाक्यप्राप्तया

गा०
१२३

123

गसमुदायानुवादत्वेनैव सोमयागवचस्त्वस्यादिति शंक्यं मूलप्रयोगमयेषोपव
सोहोमयागाविधायकत्वस्य श्रोतिरासात् श्रुतनकर्मनाम्नः यथीयत्वेन तदेक
देशत्वेन चाप्रतीयमानेनाक्रांतरगतेनामसंज्ञेनयुज्यते तद्धान्वर्थभेदज्ञापन
मुखेन भावनाभेदेवोयपतियथैव ज्योतिरित्यत्र एवं ज्योतिष्टोमाज्योतिः संज्ञाया
कर्मान्तरसिद्धिः नचदर्शामावास्याशब्दयोरन्वारंभणीयावाक्यशेषगतत्वज्योति
ष्टोमशब्दयोः केनचिसर्वायत्वेज्ञापतेनापिवसंतेवसंतेज्योतिषेत्यत्र ज्योति
ष्टोमद्वाकरणपदितेपचासिसतद्वाज्ञत्यस्यापिज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमना
मैकदेशत्वे प्राधिकारार्थेनाप्यशब्देन ज्योतिष्टोमाधिकारनिष्ठत्वेः तदधिका
रानुष्ठतोहितनामैकदेशेनाप्यग्रहणमितिवक्तुंयुक्तत्वात्स्वत्र नचाप्येषभूर्वि
ष्वदेवाइत्यत्रभूर्वैष्वदेवशब्दयोरिवानयोरेकवाक्यनिर्देशात् त्वियेनसामानाधि

करणापादेकार्थत्वेस्यात् अनुभूयतेचलोकेदेवदत्तायह्वतेदेहिअर्थदेवायग
च्छामित्यादौसंज्ञाभेदानुसारण्याभेदः तावद्भेदश्चनियोगिनिकर्मणिनिवेशानर्हो
गुणोपिसंज्ञावत्कर्मभेदकोभवति अनर्हत्वेबद्धयातस्यकर्मणोविरोधिबल
वद्गुणावरुद्धत्वात् विधीयमानगुणस्यैववाक्यभेदापादकत्वात् आद्योदा
हरणेवैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमिति अत्रहिवाजिनमत्रमामिक्षाखेवि
धेनेयेषामितिश्रुत्यासंभवदनुवादानपिविश्वादेवानन्वयतएवयागेवाजि
ननिवेशोवक्तुंशक्यते अनुवादोपन्नीयश्रामिकारिणपुत्पत्तिवचसिज्ञानया
मितयैवएवंयागस्यैवेराकांतत्वात् यत्रतूत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरुद्धापिक्रियास्व
कार्यनिर्वाहायद्रव्यांतरमपेक्षतेनातत्रोत्पत्तिशिष्टमपिद्रव्यांतरंभेदकम्
यथायागवाक्रीणानिवासस्माक्रीणनीत्यादावितिकेचित् द्वितीयोदाहरणा

ग॰ यस्योभयंहविरार्तिमार्छेदैन्द्रंपञ्चशरावंनिर्वपेदुक्तेः प्रथममभक्तइति ग्रन्थएवंवा
१२४ क्यैर्विनष्टद्रव्यकतयाद्रव्यान्तरमभिलषन्नपिसाक्षात्प्रयागेपञ्चशरावेणविधी
125 यतेमहेन्द्रेणसहविकल्प्यमानतयाग्रामसंदेष्टोपिविधेयत्वेनवाक्यभेदापत्तेः
द्वितीयेचनभक्तानुवादेनग्राह्यस्यविधानेपक्षप्रसक्तनार्भगापत्तेः नचैवंदध्नेन्द्रि
यकामस्यजुहुयादित्यत्रग्रामहोमानुवादेनफलगुणसंबन्धविधानेवाक्यभेदा
पत्तेःकर्मान्तरस्यादितिशंक्यं इहगुणस्यैवफलोद्देशेनविधीयमानत्वात् उप
पादितंचैतन्मूले एतदपवादसूत्रेवृत्तौवाक्यगोचरोदर्शितः नन्वेवमपिय
हविर्निरुप्तेपुरस्ताच्चन्द्रमाअभ्युदियात्सत्रेधातण्डुलान्विभजेद्येमध्यमास्तानग्नये
दात्रेपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपेत्येस्थविष्ठास्तानिन्द्रायप्रदात्रेदधंश्चरुंयेतो
दिष्ठास्तान्विष्णवेशिपिविष्टायशृतेचरुमितिग्रामदर्शानुवादेनमध्यमाद्यने॰

कगुणविधौ वाक्यभेदात्कर्मान्तरापत्तिः स्यादेतत् येनैतेन्द्राग्नित्वेन मध्यमा·
दिरूपेण विभागो विधीयते आग्नेयमविनियोगवशादेव तत्सिद्धेः किं तेनेन्द्रा·
ल्यग्रहणेन प्रकृते हविर्विलक्षणापित्वा विभजेदिति पूर्वदेवताभ्योपनीयते येमध्य
माइत्यादिवचोभिश्रुतेन्द्रलदाधिपयसामपनीतपूर्वदेवताकानां पूर्वयागात्
वर्धितोदेवतान्तरसंबन्धो विधीयते दध्यादिशब्दानां च यौगिकानामग्न्यादि
शब्दसमानाधिकरणतयैकदेवताकारकप्रतिपादकत्वात् नानेकदेवता·
विधिनिमित्तोदोषः एतत्प्रकरणाम्नातेनत्सहस्रपपनीतिवचनेन संप्रतिप
न्नदेवताकयोः सहश्रयणविधानाच्च प्रामनदधिपयसोरधिकरणत्वेचहत्वेवा
नूद्यते तस्माद्वाक्यभेदप्रसंगाभावान्नकर्मान्तरविधिरितिचेतन्न नेन्द्रलपद
साहविर्मात्रलक्षकत्वेनावत्तसंभवति चमसाधिकरणविरोधापत्तेः मध्य

ग॰
१२५

मादिसंवेद्वपक्षवैरूप्येऽङ्गलपरामर्शासंभवापत्तेश्च यद्यपि हवींषीत्यत्रैवांगह
विषामपिग्रहणेसतितेषामपिदेवतापत्तयापत्तेश्च नचतेषांदेवतात्वविध्य
भावात्तदेवदेवतायनपत्ति शंक्यं उपांशुयाजाज्यवदपनयमात्रस्यैववक्तुं
शक्यत्वात् कस्यविभजेदित्यस्यापेक्षाभवतोमतः ननावन्मात्रयोरिवद्रव्यदे
वतयोर्विभागः संभवति ग्रहणताभ्योनदयादित्ययोर्विवक्षितत्वेन ततः शास्त्रा
ग्रामनिषेधेविकल्पस्यात् अर्थस्त्वेषविभागविधिः बलवन्नैमित्तिकदेवता
वशादेवएवंदेवतायनत्वसिद्धेः नह्यपच्छेदवत्तिप्रयोगेनैमित्तिकसर्वस्व
दानादिशास्त्रव्यतिरेकेणद्वादशशतनिषेधोभ्यर्थ्यते त्वाष्ट्रपात्नीवतमित
त्रतद्धितभेदेनेवद्यत्वर्थीभेदेनदेवताकारभेदप्रतीतेश्चावर्जनीयत्वमुभय
विधिनिमित्तोवाकाभेदः सहत्रयपत्नीनत्रचसन्नापिमाहित्यविशिष्टस्य

णविधानेमध्यमेष्वनानेनश्रयणप्राप्तिः द्रव्यान्तरसाहित्यासंभवात् भवतिहि
श्मश्रुसाहित्याभावेनकेशवपनाप्राप्तिः पत्न्यां न च नित्यप्रयोगगतश्रपण
विधिनाश्रयणप्राप्तिः विकृतावविवदेवतासंबंधिनयानिर्दिश्यमानतडुले
षुनेनश्रयणप्राप्तेः अतश्चाष्टाकपालत्वानुवादासंभवः अतएववस्तुविष्ट
दध्नोरुभयोः श्रपणविधेयत्वोद्दिष्टयोः सोमापयः श्रवणानुवादेनतत्साहि
त्यविशिष्टोद्दिष्टश्रपणविधेयमितिवैरूप्यापत्तिः सत्यपिश्रयणविधौचरुपद
प्रवृत्तिनिमित्तयाकविशेषप्राप्तिः स्यविष्टदध्नोरुद्देशेनदेवताविधानेचोद्दे
श्यानेकत्वनिमित्तोवाक्यभेदः अभ्युपगम्यतेयमितिचेन्न यतः कोसौवा
क्यभेदस्यापंचशरावगतवाक्यभेदाद्विशेषोपदर्शनकर्मभेदकश्चासौन। य
तदध्याधिकरणकचरुविशिष्टयागोत्तरविधानेसहश्रपयतीत्यस्यानर्थ॰

न्या॰ क्वानर्थवत्त्वापत्तीक्रियमाणो वाक्यभेदो वेदानुमतत्वान्न दोषायेति तन्नुच्छेद
१२८ श्रौताधिकारकरणतया श्रूयमाणस्य रुग्णत्वमात्रत्यागेन रथि चरमपविशि
ष्टयागान्तरविधाने वाक्यभेदपरिहारस्यानर्थकत्वस्य चासंभवात्। किं चास्य दे
वतान्तरयुक्तस्य प्रयोगस्य फलमिति विवेचनीयं न तावद्यावज्जीविककविधिबो
धितेष्टैतीयन्यायेन जीवनस्य निमित्तत्वे सिद्धे षाष्ठन्यायेन च पूर्णमासादेस्त
दवच्छेदकत्वे सिद्धे पर्वावच्छिन्नजीवनाभावे प्रारब्धप्रयोगस्यानन्तरनुष्ठाप्यता
यावक्रमशपकान्त्वात्। नद्यारब्धं विहितकर्माविशेषं समापनीयमिति कल्पि
तविधिते अकाले कर्मणो विहितत्वाभावेन तत्प्रयोगस्य तद्विषयविषय
त्वात्। न च प्रकरणादस्य दर्शाङ्गत्वं सर्वप्रयोगगतदेवताङ्गत्वे नैमित्तिकत्ववि
रोधात्। चिकीर्षितानन्तरदर्शाङ्गत्वं च प्रकरणसामान्यत्वात्। तस्माद्देवतान्त

रसेयोगेविद्यतेचैवचैवमानम्नातत्वेवङ्कुप्रयोगस्यैवाफलविशेषसंबद्धोपिवा॰
धनीयद्भिन्नत्रिभिन्नोपिवाक्यभेदः नचविशिष्टभावनाविधानेनसकलवा
क्यभेदपरिहारः शंक्यः पंचशास्त्रवाक्योपितथापत्तेः तथ्याचामनीतरेवना
नोपागानोरेवतोतरसेपुक्ताभिभावनाभिः संभवतितेबेयद्गृह्णतेतथाविन
ष्टद्रव्यकस्याषिद्धोतरसंयुक्तभावनयास्तेबेपउच्यते अथनयविनाशयोरा
कांक्षोत्थापकतायास्तुल्यत्वात् सान्नाय्यतेडुलविशिष्टायाश्वभावनायाश्चसे
त्वयेनैवप्रतिविधानमशक्यत्वाद्विशिष्टभावनाविधिपत्तेः संत्रयतोग्रभुरय
नैमिक्काभावात्तिः अनाहतश्चेषपतत्वाकेरेनलानकर्मानरमेवोचिन्नामिति
अत्रोच्यते यतयवश्चाराख्यानामपियागानोचेद्भेदयेसतितत्वडुक्तरीस्यातिष्क
लत्वेनाकर्तव्यतापत्तिः अतएवविभजेरिमनेननाटशयागांगत्वेनविभा

ग०   गाविष्यपन्नपपत्त्याः प्रतीत एवं देवताकस्यैव यागकर्तृत्वतापरत्वमसैव विधेया श्रीयते
१८७   नतस्त्वताभावस्यादिवक्ष्फललाभः प्रधानयागकर्तृत्वतायां चतद्वासेवैषो वोगान्नसा
187   नसिद्धेनास्य विधेयं गयागर्तृत्वतापरत्वमिति कर्तृत्वत यात्ताप्यमान यागेषु विशेष
णाभूतदेवतापनयस्यानोगयागेषु प्रसक्तिः यथामिलितानेककर्तृत्वतावगता
प्रधानानेनाहृष्णापवप्रतिप्रसवकरणात्तु सर्वप्रधानविधानविशेषणत्वे
न देवतायत्तापनेनेउलग्रहणस्याप्युलक्षणत्वसिद्धिः लक्षणयोपस्थापितेन ह
विः सामान्येनेउलानामप्यनभीवात्तु मध्यमादिपदान्वयिभिर्यच्छब्दैः संभ
वतिनेउलपरामर्शः अपगतहोत्रवरणकविध्येनेककर्तृत्वतायामिवापगत
देवताकयागकर्तृत्वतायां चत्ताप्यमानायां नेव्यकल्पापत्तिः अपनीतपूर्वदे
वतायादेवतान्तरसंबंधे विनानुपपन्नेरगमोत्तरवाकोपुवाकभेदस्मादिप्रभे

त्यादिप्राप्तिमभ्युपेत्यापि देवताविधिराश्रीयते नचोत्तरवाक्यसिद्धस्य मध्यमायागा
त्मनानेऽत्रविभागस्यनेऽत्रवाक्येऽनुवादमङ्गीकृत्य वाक्यभेदपरिहारायकर्म
न्तरविधिराश्रयितुं युक्तं नह्यासति फलीकृतेऽत्र सेऽत्र लेरूपाभीतेस्य स्याविधित्व
कल्पनातिविभिन्नवाक्यभेदापत्तेः प्रयोगमध्ये विभागस्य नित्यवदनुष्ठानाशङ्क्या
विभागवाक्यविधित्वस्यावश्यमभ्युपेयत्वाद्द्वयोर्हि पत्न्योर्विवक्षितत्वान्नोऽप्रकृत
यागानोऽप्रधानत्वेन तदनुरोधेन विधेयतया गुणभूतदेवताविधाना
र्थविध्यावृत्तिलक्षणवाक्यभेदस्यापि विस्येन स्वीकार्यत्वापत्त् अन्येनैव वाशयेन
वाक्यभेदापादकगुणस्यैव कर्मभेदकत्वेन व्यवस्थापनमाक्रे नोदितस्यापि देवता
न्तरविधितः संभवत्प्राप्तिकस्यापि एवं देवतापनयस्य विधिमन्तरेण देवता
न्तरविध्ययोगितानायाः एवं यागकृत्वेऽवनायाऽत्रपत्नासंभवाद्वा भेयमष्टाकपा

ना० लेनिर्वपेत् दृक्कामः शत्मिवाको दृष्यदेवतयो मिव देवतापत्न्यस्यापि न विधिर्वैयर्थ्यं शे
१२८ के न नु सत्यापि एवं वचसि देवताया न पदे नो नरः सैवं यथाभावेनोपाभृत्यानोल्लप्य
तेन तदुक्तं सैवं यमापि लोपोऽस्तु ग्रासो च कर्मान्तरविधिरिति चेत् न यमपुपोष्णया
ते देवतापत्न्यर्थं वे शिष्टकर्तव्यतानुद्धिः प्रथमोऽरिनापि तद्विशेषाकांक्षत्वे देव
तानरः सैवं यविधानाद्धि लोपते तस्य नाद्दृशकर्तव्यतानुद्धेः संभवति यागे
तेषु सावकाशत्वे पदित्वन्तरवाक्यसु कर्मान्तरविधिमाश्रित्य केयामपि शङ्कि
तद्द्विषो देवतानां नरः सैवं यो नाश्रीयेत तिर्थिषयत्वमेव तदा नादृशावुपेरायपे
ते निमेव कर्मान्तरकल्पने प्रतिबन्धी देवतानांतरपरत्वस्तु नरवचसामापादय
तीति वोध्यं वस्तुतोऽपत्नीनपूर्वदेवताक यागकर्तव्यताबोधनाय प्रवृत्तोऽपि वि
धिर प्रवृत्तेन देवता सैवं यविधानतो धनारम्भवान्सामात्यतग्राते मोयस्यापि

६१

पिताप्रकृतनदेवताविशिष्टतन्नकर्त्तव्यतोबोधयत्तुपौष्णपात्रस्याप्यप्रकृतदेवता
मेवयेकृतवानितिहविरेतरवद्यद्वावास्थितेनतत्संवद्धाभावेपिविनिगमनावि
रहेणविस्तोप्यप्रकृतताउद्दिश्यतदनुष्ठानमुचितंस्वीकृतवेत्यमेवमतः पुत्रे
भ्यादायेविभजतइतिवतेउलवाकाणेवणीनयतेण्याकरे यद्यपिवाप्रयेदा
त्रइत्यत्रचतस्यौगमिश्रमतैनेनयागविननेनादृष्टनवदेवतात्वेशानयावदतः लत
यातनतत्प्रतिपाद्यत्वेनकल्प्यमानेदेवतात्वसमानाधिकरणप्रकृतिदृष्ययाका
मित्राणीत्वयात्वरीयेनाभिन्नमेवकल्प्यतइतिनतद्भेदनिमित्तोदोषः त्वाष्ट्रं
पात्नीवतमित्यत्रतुनाष्टिनाभेदाश्रयैवदेवतात्वाभिधानानुनावदेवतात्वसं
कल्प्यत्वेयेनलाघवादभिन्नंकल्प्यत नवप्रकृत्यर्थाभेदप्रतीत्यनुरोधादभि
न्नदेवताकारकाभिधायित्वेनाद्वितयोरितिशंक्यं प्रातिपदिकगतजत्यस

ग॰ २२५

129

नीति गतमुख्यविशेष्यताभावो ऽदेवताभेदान्वययोग्यत्वेन तादृशयोस्तत्पत्नीवतो
रभेदाप्रतीतेः नहि भवति देवदत्तो यज्ञब्राह्मणगृहस्वामीत्यत्र देवदत्तब्राह्मणयोर
भेदान्वयबोधः भवति तु तत्र गृहद्वयोः प्रकृते च तद्विशेष्यत्वात् तादृशयोस्तद्बोधः
यथा वा समनिष्पात्स्यानीयकर्माभेदप्रत्यये स्ववाक्यस्थानेकमेव विषयीकुर्वन्वि
धिः शास्त्रान्तरीयाद्विनत्तिण्वमालभेतेति विशिष्टविधिरयाद्विशेषयोग्यव्या
श्रीयमाणेः प्रतीयमानाभेदे देवताकारके प्रत्येके विषयीकुर्वन्तत्त्वयोर्भे
दमात्वयतीति स्थिरे यज्ञत्वेनेडलवाक्ययोगेभ्यो द्व्यदेवतायनय विधिमेगी
कृत्वैव न स्ववाक्येषु विशिष्टभावनाविधिकृत्याकारे यस्मात्तेडलवाक्ये मन्त्रः
पुत्रेभ्यो रायेभ्यम भजादिति वदप्रकृतदेवताभ्यः प्रकृतन्हूर्विशेषाविभागविधिं
स्वीकृत्येन स्ववाक्येषु विशेषविधिरिति यदस्तत्त्वेवोक्तः तदुभयमपि श्रौटि

मात्रे एवोक्तदोषानतिलंघनात् न च विकृतेष्टितेषु लेष्टिवत् प्रकृतस्याग्रयणादिविधि
तो मध्यमादिष्वाग्रयणप्राप्तिः तत्रस्थतेषु लग्रवणस्यतेषु लावसे हविरिति
ज्ञापनेनैवार्थवत्त्वात् मध्यमादिष्वग्रयणेनोत्तपरित्यक्तस्याग्रयणयागसंबंधा
निहविष्ट्वादिरूपदेवतान्तरसंबन्धविधिपरत्वात् यागीयहविः प्रकृतिभा
वमनुभवेतत्सुतेऽलाः एवं देवतासंबन्धिन आग्रयणविशिष्टत्वेनाप्रकृतदेवता
भिः संबंध्यते अत एवमेतान्वयाविहितेष्याग्रयणे एवं च सह आग्रयणेनाग्रौष
धग्रयणाग्नित्वेन संबन्धितिपर्वदेवताकहविः हित्वा विधीयतत्र इति तदप्रोक्षितस्य
हित्वा सिध्यर्थमग्रयणासिद्धिः यागश्रुतसामान्यान्यजीवनेन च तत्साहितंसे
विदधानो विधिर्नास्ति संपत्तये ऽत्र नतद्धि धत्त इति न नेन न विना ऽसे न यनोऽन
धिकारापत्तिः रायपयोभ्यां सहाग्रयणस्य चोदनायामेव संभवात् कपाल

रा॰
२६॰
130

निरूप्तौ समहत्त्वगुणोऽपि गुणसंभवात्तु सैव च नैयेषणादि निरूप्तौ हविर्विनाशापा
दकत्वेन बाधस्यावणा निरूप्तौ संभवति महत्त्वप्राप्तिः अस्मिन्नयत्नस्य सत्यप्यैन्द्रा
ग्नेऽपुलानामपि देवतोत्तरसंबंधे उभयोर्महत्त्वगुणस्य कर्तव्यत्वात्कपाल
संख्योहृद्यानुग्रहासंभवानुसंख्योपास्थितायामष्टत्वसंख्योपादानुगतत्वे
न संभवत्यष्टाकपालत्वस्य नित्यवदनुवादः ९ योऽत्तभेदः संनयतोऽमध्य
माष्टाकपालेनाग्नेयमात्रानुष्ठाने च हल्म्भोनुतेन समहदाख्ये पयोयागयोः अ
संनयतस्त्वाभिः पुरोडाशेनाग्नेयेन्द्राग्नयोर्विसर्गानुष्ठाने च महत्त्वस्य चपा
तिकानुवादत्वेनाकामेदवद्देगीर्णीयतद्रूमलेपह्लविनेनयष्याचकमेख
रूपानुवेधीद्धयादिगुणाः एवं कर्मण्यपि निर्विशमानः कर्मभेदको भवति
एवं प्रयोगानुवेधीकर्तृत्वाधिकार्यादिः एवं प्रयोगेऽपि निर्विशमानः प्रयोग

भेदको वास्यः अत एव यदिष्टापूर्तलक्षणे यज्ञे तेष्वत्र राजसूयादिगतेन राजकर्तृका
वेष्टिप्रयोगाद् ब्राह्मणकर्तृको वेष्टिप्रयोगो विधीयते यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयादित्यत्र च काम्यप्रयोगाभेदो नित्यप्रयोगः प्रकृतकर्मा विपरिहृति
रूपं प्रकरणान्तरमपि प्रायोपात्तं भावनयोर्भेदकं भवति सत्यो हि प्रकृत
कर्मप्रत्यभिज्ञायोत यागकर्माणि प्रतिबद्धशक्तिकोत नवैधिगुणे संक्रमति अ
सत्यां च तस्यां अस्माकमेव विषयीकुर्वन् विहितविधानायोगात्कृतनादः
क्षिन्भेदमात्रिपतिरिति यथा मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र अविपरिहृतिसे
रत्यायापैव च मात्मिनाग्नित स्वभेदकत्वाभिमतात्वात्तथा च तेऽत्र संनिधोप
पदेकवचिविद्ध्यन्वयाद्दीनतद्धर्मस्यानुपादेयत्वमपेक्षते अर्थातिच प्रकृते
तद्धर्मेमासस्यानुपादेयत्वात् अग्निहोत्रनामत्वस्याध्यात्मपरतेत्र त्वात्तयत्र

ता॰ १३९ नूपपदार्थोऽप्यादेयो भवति यथा यदाहवनीये जुहोतीत्यादावाहवनीयादिः साहित्य
रूपणाधानात्त्रिष्वग्निष्वपि तत्तद्धोमकाले विहरणादिव्यापारेण तत्तद्धोमानुष्ठानयो
ग्यतासम्पादनीयत्वमनेन विधिनानुष्ठाप्यते न त्वहि धानाद्याधीनत्वेन यज्जुहोतीत्येव
131 मात्मार्थमर्पयता धात्वनैव दूरस्य होमविधिपरिक्लृप्तेर्न प्रकारान्तरसंभवः यत्र त्वाना
म्नातोनाम्नातत्वान्तयाऽत्र प्रयोगपदस्याप्रसक्तासोमेन यजेत सोमामावास्याभ्यां पौर्ण
मास्याभ्यां यजेतेत्यत्र यथाक्लृप्तदेवताद्रव्यरूपैर्वाक्यान्तरान्वयिनामिष्ट्यादिपदानां तत्रापि त
दुपस्थितानामेव कर्मणाज्ञत्वान्व्याख्यातपरोत्तरगतत्वाद्विधानात् नूपपदसंसर्वविधाना
त्रातत्संभवः एतेन सप्तापोऽग्निहोत्रोलषेणस्त्मायत्पुरं नराग्निहोत्रं नत्र यादिनि
गोधायनीयकर्मान्तरमेवपन्नवत्सप्तमिनोमेत्रूपमानमायितत्रैवाग्निहोत्रं स्यात् त
स्माद्भ्रमासनात्मयिकमेवेदमिति तन्निविरसं निमित्तवाक्यानर्गमाग्निहोत्रप्रादे
नविधिपरिवर्तमानाग्निहोत्रस्य संयोगपृथक्त्वन्यायेनोक्तनिमित्तिककर्मान्तरत्वेनानुष्ठापनसं ॥

९२

ष्ठेणेति तत्र हेतुमाह यजमानेति पत्नी ह्यस्यैव हि स्वामिवचनो यजतस्तस्यैव यजमा
नपदस्मृतत्वेनैः यस्तु नौ यत्तसंयोग इति स्मरणात् यस्मिंस्तु प्रयोगे प्रवर्त्तणं वि
धीयते तत्प्रयोगनिरूपितस्वामित्वमेव तच्छब्दार्थः यथापितृमेधादयादिस
त्रयेषु प्रतिदानविधिस्तन्निरूपितत्वं पितृपदार्थः न चैवानुभवानूनत्पाच्चनेति
यवत्कथं विदानेनान्यतरेणादः पुर्वसिद्धिरित्याशयः निषादेचेति षष्ठीतत्पु
रुषे निषादपदस्याक्रत षष्ठ्यर्थान्वयवत्कर्मधारये मनरपदार्थस्याक्रतवि
भक्त्यर्थान्वयः कल्प्यः येनतल्लक्षणापत्तेन क्रतद्वितीयायाएव षष्ठ्यार्थान्व
यित्वादिति स्वत्वाद्यन्तवेरभाविन्यायपिविभक्तेर्लक्षणापरेवाकोनिर्दे
शः निरूढकर्मणामिति प्रवर्ग्यपकर्तव्यतयाविहितानामित्यर्थः तानिहीति
सुयत्नतीयोनेनिमित्तस्कानिमाचोपलक्षणाया द्वितीयमवर्ग्यपकर्तव्यतया

ग॰ १३२

132

यावज्जीवमिति श्रुतिनिमित्तमित्यर्थः यथा शाकम्भुरुपवेषेहि श्रवणकर्मैव्यमावीजनं°

नस्यैव निमित्तश्रुतिः यत्राप्यकरणे दोषश्रुत्या महिम्नाश्रवणकर्मैव्यतोस्मरंति

तत्रापि यादृशकाले यादृशाकर्मैवाविधेयविधिप्सा द्रूपविशेषस्ये°

वनिमित्तत्वकस्यनात्वमित्तश्रुतिर्विनाकृविरापितास्तिद्धिः निमित्तेच यथा क्वचि

घावज्जीवशब्दात् यथा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ तथान्यत्रसमस्तादि

नापि यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इत्यादौ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

इति श्रीमहादेवसुतानंतदेवकृतायां न्यायप्रकाशटीकायां सर्वार्थं समाप्तम् ॥

पत्र १३२
श्लो २००